

MONUMENTA
HUNGARLÆ ARCHÆOLOGICA.

I.

MONUMENTA HUNGARIAE ARCHAEOLOGICA.

MAGYARORSZÁGI
REGÉSZETI EMLÉKEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIÁNAK
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

I. KÖTET.

PEST.

NYOMATOTT AZ „ATHENAEUM” NYOMDÁJÁBAN.
1869.

P É C S N E K
KÖZÉPKORI RÉGISÉGEI.

I. RÉSZ.

A PÉCSI SZÉKES-EGYHÁZNAK
ÉPÍTÉSZETE.

IRTA

HENSZLMANN IMRE.



PEST,
EGGENBERGER FERDINÁND MAGY. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.
1869.



Hajdan ezt mondták; „A magyar nyelv oly tökéletes, hogy önmagát magyarázza magából.”

Ha azonban ez még a magyar nyelvre nézve sem áll, mely létezett és létezik, és ha magyarázatára még sok más nyelvnek ismerete is szükséges: meennyire inkább szükséges műemlékeink megfejtésére a külföldieknek ismerete, midőn sajátos nemzeti művészetünk nem létezett és nem létezik, s így itt, sokkal nagyobb mérvben, sem mint a nyelv tekintetében, függünk az európai világtól.

Műemlékeink kellő megismerésére tehát elmulasztatlanul szükséges megismerkednünk legalább azon külföldi emlékekkel, melyek amazoknak előpéldányul szolgáltak.

De szükséges, irodalmunk e részbeni szegénysége miatt, még ama vallás- és életbeli viszonyok és nézetek magyarázata is, melyek, valamint a külföld, úgy saját műemlékeink alapjául szolgáltak.

Végre szükséges, könyvtáraink szánamegyenlősége, és a meglevők szegénysége okából, a megfejtő idegen nyelvű szövegek nemcsak fordítása, hanem egyszerű melléklése eredetiben is; hogy az olvasó így némileg tájékozódhasson magát a világirodalomban.

Ezek azon tekintetek, melyek, rövidebb magániratok helyett, bővebb kézikönyvek írására kényszerítenek, és még így is nagy hézagok maradnak könyvtáraink ki nem elégítő állapota okából, mely még soká nem engedend kimerítő magyarázatot.

Ha azonban könyvtáraink kiegészítését bevárnók, könnyen megtörténhetnék, legalább részben, a „deliberante Roma Saguntum perit;“ miért is legközelebb köszönettel fogadván, nm. vallás- és közoktatási miniszteriumunk pénzbeli segedelmét, megkezdjük a magyarországi műemlékek kiadását azon óhajtással, bár kegyelettel és pártfogással hozzájárulna a nemzet, hogy történetünk ezen tanuinak ne csak ismerete terjedjen, hanem magok is fentartassanak a jövő kor örömére és tanulmányozására.

Kelt Pesten 1869-ki jan. 6-án.

Henszlmann Imre.

I.

A pécsi székes-egyház építészeti története.

Koller József, pécsi kanonok igen alapos munkát írt, mely a pécsi püspökség történetét VIII. 1804. óta megjelent kötetben adja elő latin nyelven. Az első kötet *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiensis*“ czím alatt írja a pécsi régiségeket általán, a többi hét kötet „*Historia Episcopatus*“ czím alatt különösen tárgyalja a püspökség viszonyosságait. A munka szövege történeti ítésvetének azonban nem felel meg inkább archaeologiai része, sem felfogásban, melyben e tudomány akkori fejletlensége mutatkozik, sem a *Prolegomenák*hoz csatolt XVI. rajztáblával, melyek ábrái tökéletlenségökben nem költetik bennünk eredetiök eszméjét. E tekintetből a bécsi központi és a magyar akademia archaeologiai bizottmánya előtt szükségesnek látszott a pécsi régiségek új felvétele és magyarázata, melylyel mindketteje a szerzőt megbizta, és melyet magyar nyelven és bővebben előadva a magyar közönség elébe terjesztünk.

Koller a Sz. István által alapított tíz első magyar püspökséget a következőknek tartja: I. Esztergam, II. Kalocsa, III. Veszprém, IV. Eger, V. Győr, VI. Csanád, VII. Vác, VIII. Nagy-Várad, IX. Erdély és X. Pécs. *)

Azonban van közvetlen tanuságunk is arról, hogy a tíz, Sz. István által alapított, sorába a pécsi püspökség is tartozik. E tanuságot találjuk egy, a sümegi kolostorban fenmaradt okirat-másolatában, melyben több, a pécsi püspökséget illető királyi okmány fordul elő. Ezek legutólsója II. Andrástól származik, nélkülöz ugyan kiadatása évszámát, de magában foglalja több magyar király régibb diplomáit, n. m. III. Béla, Sz. László, I. András és Sz. Istvánét; a régibb diplomák egymásután elvesztek; azért összefoglaltattak újra és megerősítették II. András alatt. A sümegi okmányt először Inhoffér, később Koller említett munkájában, legújabbán Fehér közölte, valamint egészben, úgy részletesen az egyes királyok diplomái közt.

Ezen okiratok legrégibbjében azaz Sz. Istvánban, világosan ki van mondva, hogy ő alapítá a pécsi püspökséget „Istennek és minden szentek tiszteletére“, és ő határozá annak szabadalmait és határait.**) Az okmány Győrben kelt 1009-ben.

Az időben legközelebbi okmányban I. András egy Radó által a püspökségnek tett adományozását erősíti 1057-ben.

Következik Sz. László 1093-ban kelt okirata, melyben a pécsi püspökség alapítása Sz. István által, említettik, és a megyének határai ismét kiszabotnak, mire szükség volt. részint a zágrábi

*) „Prolegom. 70. l.“ Númera I. Strigoniensis. II. Colcensis. III. Veszpriniensis. IV. Agriensis. V. Jauriniensis. VI. Morisannus. quipostea dictus est Chanadiensis. Restant quatuor ad numerum (10) implendum; adhiberi nequit Zagrabiensis: qui nimirum s. Ladislao regi natusuos debet. Minus vero Sirmiensis et Bosniensis, quorum prioris certa est Andrea II. regnante origo, posterior, quod Hungarorum ditio Bosniamtum haud amplecteretur, fundari a S. Stephano non potuit. Nitriensis Episcopatus exordia ipso Colomanui Decreto esse recentiora non immerito extimanus. Legitur nempe cap. 22. „Judicium ferri et aquae in aliqua Ecclesia fieri interdiciinus, nisi in sede Episcopi et majoribus praepositis. Posonii et Nitriae.“ Unde colligitur Nitriae sedem Episcopi nondum, verum duntaxat Praeposituram ad instar Posoniensis existisse. Baciensis ante annum 1093 non exstiti. — Restat igitur. ut sit VII. Vaciensis. VIII. Varadiensis. IX. Transylvaniensis. X. Quinqueecclesiensis. Nam alius qui pro his inferatur in numerum, nullus est reliquus.

**) Noverint omnes fideles . . . qualiter nos consensu sanctissimi Apostolici et in praesentia eius nuncii Asonis Episcopi, et aliorum omnium nostrorum fidelium Episcoporum, Marchionum, Comitum nec non minorum quoque personarum, erectionem Episcopatus qui vocabitur Quinqueecclesiensis statuimus in honorem dei, et omnium sanctorum, Boniperto ibi episcopo facto, privilegiis terminisque ordinavimus, ei confirmavimus. Primum terminum (következik a megye határainak megszabása) s. a. t. Datum decimo kalendas septembris Indictione septima, anno incarnationis domini millesimo nono, pio Stephano regnante anno nono. Actum in civitate Jauriana. (Kollernél. Hist. Ep. I. 62. s. k. l. Pehér, Codex 7. I. 291 és 292. l.)

püspökség alapítása miatt, részint azért, mert a kalocsai püspök a régi határokat többször átlágta. Említetik, hogy az utóbbi ezen átlágását elismerte, és jövőben ettől tartózkodni ígért.)*

Fontosabb még ennél is a püspök és Pécs városára nézve III. Bélának 1190-ben kelt szabadalma; mert itt nemcsak a régi szabadalmak megvannak erősítve, hanem újabbakkal is bővítve. Calanus, pécsi püspök 1187-től 1219-ig, volt az, ki ezen, arany pecséttel ellátott, okmány kiadását eszközölte, mit e szavai is tanúsítanak: „ut autem hec a nobis acta ratificatio seu publicatio privilegiorum videlicet atque liberatum, (que fidelissimi Calani sunt officio superius exarata) . . . innovantes, et quantum fas est nobis dicere confirmantes in memoriam omnium posterorum nostre regalis Aule Bulla Aurea fecimus perhempnari anno dominice incarnationis millesimo centesimo, nonagesimo . . . Per manus katapani vice cancellary est hoc privilegium adnotatum. (Kollernél Hist. Ep. I. p. 293.) Ezen okmányban a pécsi polgároknak több nevezetes előny adatik: kivételnek a vám fizetése alól az egész országban, megszabadítatnak a pénzváltók hatalma alól, kiknek tiltatik Pécsen lakni, és megtiltatik a provinciai gyülekezés Pécsen a püspök engedelme nélkül. A püspöknek újra megerősített a dézsma, és ki van mondva, hogy azt a püspök saját hivatalnokai által szedetheti; tiltatik az országos, vagy királyi hivatalnokoknak az adószedés a püspöki megyében, és ki van mondva, hogy a püspök a dézsma után csak három markát köteles fizetni, és a nádor nem bir, mint másutt, joggal a tized, huszad, vagy a főispán század részére. A püspök itt csaknem határtalan igazságszolgáltatással van ellátva jószágain, és joggal a nem engedelmeskedőt egyházi átok alá helyezni.

S így III. Bélát, az akkori nézetek értelmében, a pécsi püspökség mintegy második alapítójaként lehet tekintenünk.

II. András okmánya, mely az előbbieket magában foglalja, a régibb szabadalmak megerősítésén kívül, inkább személyes vonatkozással bir az akkori pécsi püspökre, Bertalanra. Ezen egyházi főnök, ki francia eredetű volt, s Koller szerint 1219-től 1252-ig kormányozta a megyét, Jolantha a király leányának összekelését az aragoniai királlyal eszközölte, e célból saját költségére négy utat tett, e költségeket visszatérítendő a király, több mint királyi bőkezűséggel terjedelmes birtokot ajándékoz a püspöknek, az utóbbinak kiadásait nem kevesebbre mint 5000 markára számítván, daczára, hogy sokkal később, midőn már a pénznek értéke nevezetesen csökkent volt, Mátyás némely királyi utazásában nem költött többet 60 forintnál. **)

Már Pécsnek legrégebbi székes-egyháza Péter apostolnak volt szentelve, mit Koller Sz. István oklevelének e szavaiból következtet: „si quis violare (terminos Dioecesis) presumpserit, — sciat se — a sancto Petro Apostolo, in cuius honore supra memoratus constructus est Episcopatus, perpetuo anathemate dampnandum.“ Mindamellett nem hihetjük Kollerrel együtt, hogy a fennlévő templom csak valamely részlete is sz. Istvánnak köszöni eredetét, vagy hogy az egyházat e király kezdte volna építeni, és utóda Péter végezte be légyen, mit Koller hisz, midőn Guercse János e szavában „absolvit“ a Péter alatti befejezésre akar ráismerni. Nem hihetjük pedig ezt azért; mert az első templom

*) Colochensis namque sedis Desiderius episcopus, qui quadam in parte invasor terminorum eius excitari potest, post varias exceptiones, replicationes, religionis sue fidem rogatus, veritatem confessus est, et patefacte calumpnie Indulgentiam publice protestatus ab eodem Stephano Episcopo (ezen István Koller szerint 1070—1100-ig foglalta el a pécsi széket), prostratim deprecatus est, cuius confessionis professionem amoniti et publice, satisfacione penitencie contenti, primi ac sanctissimi Regis Stephani eidem Ecclesie concessorum Instrumentorum scriptis et sigillis edocti s. a. t. (Kollernél Hist. Ep. I. 171 et seq.)

**) Volentes — ipsam Quinqueecclesiensem ecclesiam conservare indemnem pro maximis temporis et dispendys ipsius ecclesie Quinqueecclesiensis, videlicet quinque millibus marcarum consumptis et expensis, in vix antedictis, presertim quia possessionem et coram Episcopalem super Drauam contra Vaska ex opposito sitam in nomine Sancti Martini nuncupatam cum decem et septem uillis ad eandem cortem pertinentibus, occasione illius Itineris, nostris pro servitiis, regio de beneplacito obligavit, tempore quolibet per se, suosue successores, quandoque poterit, ecclesiam comodius redimendam, ut hoc liquido est compertum, paucissima et brevissima in compensacionem memoratum predictum venerabilis patris expensarum sumptuum et laborem, quasdam possessiones regias, per quantitatem predictae pecunie offerentes, videlicet terram Boda etc. Az okmány nem bir keletkezése évszámával, de Koller megjegyzése szerint újabb nem lehet az 1235-ki November hó kezdeténél (Kollernél Hist. Ep. II. p. 36 et seq.)

1064-ben tűz által veszett el, mit maga Koller is megjegyvez *). Hogy pedig ezen enyészet tökéletes volt, arról mindenkinek meg kell lenni győződve, kinek van fogalma az akkor időben Magyarországon dívó építészeti módról, mely egyedül muló, s kevésbé tartós anyagot alkalmazott, s csakis szükségleti, hamarjában készített épületeket emelt; ez volt az úgynevezett első szükségleti vagyis enyészet, melylyel e korszakban más tartományokban is találkozunk. Ezekhez hozzájárul Hartwik püspök tanúsága is, mely szerint sz. István nem építette maga a székes-egyházakat, hanem azokat csak felszerelte bensőleg, ellátta oltárdíszszel, kelyhekkal, miseruhákkal s többefélével.

Vannak továbbá Pécsen szemtanúk, kik a székes-egyház előtti tér kiegyengetése alkalmával egy régibb templom alapzatát látták napfényre jönni. Ezen alapzat a püspöki laktól egész a mostani déli kapuzatáig terjedne, s így félakkora, mint a jelenlegi; ásatás közben oszlopok nyomaira is akadtak, mi a sz. István és Péter korában dívó ó-keresztény építészeti módnak szintén megfelelné, itt kellene tehát Péter sírját keresnünk, s ez volna azon regibb egyház, melyet az 1064-ki tűzvész elpusztított.

Végre, mint későbbben bővebben látni fogjuk, a mostani templom stlyje a román, minőt Magyarországon csak is valami nagyobb kifejlődésében nem alkalmaztak a XII. század harmadik negyede előtt. Előbbi emlékeinkből mint egészet, egyedül a tilanyi altemplomot hozhatjuk fel, s erre nézve ki kell mondanunk, hogy annak építési módja oly kevésbé határozott, miként azt ép úgy az ó-keresztény, mint a keletkező román sorába tehetjük, s mégis ezen altemplom, mint királyi sírbolt némi követeléssel léphetett fel a maga korában. Ezen épület és a pécsi székes-egyház közt roppant, mostani ismeretünk után ki nem tölthető hézag mutatkozik, a pécsi egyház mint legrégibb fennmaradt román épület áll elénkbe, de még ez sem, ámbár oly későn keletkezett, dicsekedhetik építészeti részleteinek valamely különös kifejlésével, mely a legvirágzóbb romanismus korába tartoznék.

Midőn tehát a mostani székes-egyház építését sem sz. Istvánnak, sem Péternek nem tulajdoníthatjuk, ily kérdés eredt, minő korszakba helyezzük azt az írott okmányok útmutatásának teljes hiányában? Mondjuk teljes hiányában; mert ámbár Koller nyolcz kötetében minden, a templomra vonatkozó ismert okmány kimerítőleg van tárgyalva, mégsem találunk ott legkisebb adatot, melyhez az egyház keletkezését lehetne fűzni, és Koller óta sem tűnt fel ily okmány: nem marad tehát egyéb hátra, minthogy az építkezési időt egyedül az épület stlyje után határozzuk.

Az 1848-ban és 1862-ben Fehérvárott történt ásatások **), a csak századunkban eltűnt esztergami Sz. Adalbert című székes-egyházról szóló történeti adatok, valamint más magyar székes-egyházakra vonatkozó feljegyzések is bizonyítják, hogy az emlékszerű építészeti lendülete, a sz. István által Fehérvárott emelt basilika egyetlen kivételével; nálunk csakis a XII. század harmadik negyede óta derül fel; e lendület élén áll azután, az említett basilikának elenyészte után, egy felette valószínűleg III. Béla által, ugyanazon helyen történt újraépítési példa; s ezen újraépített templom stlyje egészben a kora-román volt, részleteiben pedig már a későbbi romanismus is mutatkozott ide- s -tova, hanem az úgynevezett átmeneti mód még teljes hiányával.

Másrészt ezen átmeneti alakzásokkal találkozunk mindazon, kivált apátsági, templomokban, melyek hazánkban a XIII-dik század elején újra épültek, s melyek élén áll az 1207. körül megkezdett lébenyi apátsági egyház, hol már valóságos csúcsív is találtatik.

Ezen észrevétel nyomán állíthatni, hogy az emlékszerű építészeti lendületét Magyarországon a fehérvári királyi építkezés okozta, s hogy e példa először is székes-egyházak, későbbben pedig az apáti templomok átépítésére hatott úgy, miszerint az előbbieket még tovább is megmaradtak a teljesen ki nem fejlődött romanismusnál, míg az utóbbiaknál már is azon sajátos alakzatok vehetők észre, melyek keletkeztek, midőn a román styl a csúcsívesbe igyekezett átmenni.

A pécsi székes-egyház az építészeti főjellegeket közösen bírja III. Béla fehérvári templomával.

*) Hist. Episc. I. p. 138 „Andrea ac Bela regibus vita furci, Salamon, Henrici caesaris auxilio, Geisa et Ladislao Belae Regis filiis haud invitis, anno 1063 in solium restitutus et anno 1064 Quineeclesiis in Principis Apostolorum Basilica coronatus est. Inter hec solennia Basilicam cum vicinis aedibus, non vano futurae discordiae omine, subitaneo incendio correptam ferunt.“ Ezt tanúsítja Turoczy is 47. fej. Nocte autem secuta, prognosticon futurae discordiae, eturbationis provenit. Totam enim Ecclesiam illam et omnia palatia, ceteraque aedificia ei appendentia, flama corripuit, et universa, vastante incendio, corrueant. és Bonfin Dec. II. L. 3. „Sed ingens futurae discordiae portentum proxim nocte intercessit, tota enim Petri Basilica, contiguaque edificia repentino quodam incendio absumpta sunt.“

**) Lásd a fehérvári ásatások eredményei „cízü 1864-ben Pesten, 4. rétbén képekkel megjelent munkámat.

Mindkettejénél közös egy, a legegyszerűbb kettős pillérsorral három hajóra osztott, hosszukás négyszög, melynek hossza a fehérvári templomban négy, és félszer, Pécsét öt, és félszer foglalja magában a fő,- vagy középhajó szélességét, számítva azt az északi pillér or tengelyétől a déli pillérsor tengelyéig. Mindkettejénél közös a három hajót keletfelé záró háromfélkörű apsis, melyek középsője nevezetes nagyságu átmérővel bír, kivált Fehérvárott. Mindketteje nélkülözi a másutt dívó kereszthajót, hosszszenélyt, és azon négyszöget, mely a hossz,- és kereszthajó keresztezési pontján szokott keletkezni. Mindkettejének közös a sajátos magyar négy torony, mely a hosszhajó négyszögén emelkedik, nevezetes nagyságu alapterven, hanem föltűnőleg gyöngye oldalfallal. Mindkettejében a pillér, csaknem primitív egyszerűséggel, tagozás nélküli négyszög prisma alakú, mely lent attizáló oszloplábat mutat meredek felfutással. E két templom egyike sem volt boltozva eredetileg: mert a boltozatot a XII. században mindig csak erősebb támaszakra rakták, és igen ritkán oly nagy távasságok fölött, minő a pécsi, soha olyanok fölött, minő a fehérvári. Idáig a két templom elvileg tökéletesen megegyezik elrendezésében, alakzásában és szerkezetében.

A pécsi eltér a fehérváritól abban, hogy altemplommal bír, mely az utóbbiban hiányzik; ezen altemplomnak oszlopai sok tekintetben őseredetű alakzást mutatnak; megjegyzendő azonban, hogy a kriptákban a régibb idomok sokkal tovább alkalmaztattak, semmint a föld fölötti egyházakban.

Észreveendő továbbá, hogy Pécsen az eredeti épületben sehol a csúcsívnék legkisebb nyomát sem látni: igaz ugyan, hogy az altemplomét kivéve, a többi ablak csaknem mindnyája új; de fennmaradtak az apsisokon és a középhajón az eredeti ablakok körvonalai, s ezek mindenütt csak is a teljes körívet mutatják, ugyanez vonul el a pillérek közt, valamint a három fennmaradt kapuzat fölött is. Az építészeti elemek általán véve a romanismus régibb korszakából valók, úgyhogy az épület keletkezését kényszerűleg a XIII-dik század előtti korba kell helyeznünk; mert az e század elején okiratilag emelt apátsági templomok már is, az itt még hiányzó, stylváltoztatást tanúsítják, és ha e változtatás korábban állott volna be nálunk, annak nyomával bizonyosan találkozánk oly nevezetes épületnél, mely nagyságával annyival felülmúlja a legtöbb magyarországi apátsági templomot.

De, ha a szigoruan vett építészeti részen a kora-román styl csaknem kizárólag mutatkozik: a szobrászati díszek és domborművek a késő-romanismus jellegeit viselik magukon. Lehetlen tehát nem gyanítanunk, miként itt kettős és különböző befolyás működött, s hogy az építkezés hosszas ideig tartott, melynek elején az épület tervezése készült, és az építészeti részek nagyjában elkészültek, ellenben a díszítményi munkák a korszak későbbi esztendeit töltötték be, elkészítésök elég messze haladván a XIII-dik századba. Igaz ugyan, hogy e nézet az épület eddigi leírása egyikében sem mondatott el; de bennünket erre a középkori archaeologiai tudománynak mai állása szigorú okszerűséggel utal.

Ezek, valamint annak folytán is, hogy a fehérvári és pécsi templomok közt oly feltűnő hasonlóság létezett, végre ama meggyőződés, miszerint a III. Béla fehérvári temploma által ott valódi emlékszerű építészeti lendület legközelebb a székes-egyházak ujra építésére hatott: legnagyobb valószínűséggel ki mondhatjuk, miszerint a pécsi templomnak alapköve a XII. század legfeljebb utolsó előtti, vagy utolsó évtizedében tétetett le.

A pécsi püspökök sorában, mint építkezőre, Calanusra gondolunk ráismerhetni, ki, Koller szerint, a széket 1187-től 1219-ig, tehát tovább harmincz évnél birta. Koller őt Dalmata eredetűnek mondja, s ez megegyezik egyházunk egyes vonásaival, melyek a tervezés közben olaszországi előpéldányokra való tekintet árulnak el. E püspök, mielőtt még széket elfoglalta több magas országos hivatalt viselt. (Koll. Hist. Ep. L. I. pag. 217 et seq.), sőt püspök korában is még 1189-ben horvátországi bánnak és még 1193-ban és 1195-ben horvát- és dalmát-országi kormányzónak nevezetik. 1188-ban ő eszközölte a velenzei köztársaság és a magyar király közt ama fegyverszünetet, melyet Kelemen pápa a keresztes hadjárat előmozdítására használhatta; miért is e pápa Calanust, közbenjárási érdemei miatt, az érseki palliummal megajándékozta, melyet ő egyedül birt a pécsi püspökök sorában. Calanus későbbben ismételve a pápánál vádoltatott, hogy illetlen összeköttetésben él saját testvére leányával; Koller azonban e vádnak alapját tagadja, s támadását azon gyűlöletből magyarázza, melylyel Calanust Imre király üldözte, mint feltéveleg öcscsének, Andrásnak, pártolóját. Calanus 1219-ben meghalván, nevezetesebb pénzösszeget hagyott maga után, melyet a keresztes háboru és szentföldi útjának költségei végett gyűjtött; ezen összeget III. Honorius pápa a szentföld felsegélésére „in eiusdem terrae subsidium destinandum summan“ magának kiadatni

követelte. Végre Calanus Attila életét tárgyaló kicsiny iratot is hagyott maga után, s eszerint mint irodalmilag kimívult egyént is mutatta be magát. Reánk nézve fontosabb, mint irodalmi neve, a maga után hagyott pénznek szerzése: ez bizonyítván, mikép egyházi főnökünk pénzbeli viszonyai rendezettek valának, s hogy így az építkezőnek egyik főtulajdonával birt, kivált ha még hozzá tesszük, hogy épen személyes közbenjárásának köszönhetni azt, hogy III. Béla a pécsi püspöki megyének állását rendezte, s jövedelmeit szaporítá, mindketteje szükséges levén egy nevezetesebb építkezés több évtizeden át tartó folytatására.

Calanus utódja Bertalan volt, Koller szerint a pécsi püspökök sorában a tizenharmadik. Ha már most az előbbinek tulajdoníthatjuk az épület emeltetését, ennek tulajdoníthatjuk szobrászati kidíszítését, melynek kivitele midőn Bertalan a széket 1219-től 1252-ig birta a XIII. század vagy harmadik vagy negyedik évtizedére esnék; mivel az 1241-ben és 42-ben történt tatárjárás ebbeli későbbi munkálkodását ellenezi. E szobrászati művekről azonban alább tüzetesebben szólván, Bertalan viszonyát is azokhoz jobban fogjuk akkor s együtt tárgyalni.

Az így bevégzett székes-egyházon alig történt nevezetesebb változtatás 1335. előtt; de ezen év több rendbeli építészeti módosítást hozott magával.

A főapsis most emelkedik nagyobb magasságra, most nyeri két óriási ablakát, most áll a régibbél kúp helyébe egy kettős csillagból szerkeztet, gerinczezett ellátott csúcsbolt. Az időt, melyben e változások történtek, a közép ablak fölötti évszám jelöli ki. Koller e feliratot ismerte, mivel Proleg. I. F. 4. ábráján lemásolta; de erről többé nem tesz említést László püspök életiratában, ámbár a módosításnak ezen XVIII-ik püspök alatt kellett történnie, mert ő kormányozta a megyét 1315-től 1345-ig. Koller ezen egyházi főnököt dicséri az ágosti rend körül szerzett érdemei miatt. Kormányzása idejében Robert Károly a pécsi káptalannak a Kyzdyr nevű helységet ajándékozta, a káptalan vagyonának ezen szaporítása könnyen okozhatta nemcsak az érintett változásokat, hanem az egész székes-egyház nagyobbítását is; mert ezen időből származik az annak északi falához toldott építkezés, mely kápolna-alakban tölti ki a két torony közti eredetileg üresen hagyott tért. Ugyanis egykoru e módosításokkal azon lépcsőház, előcsarnokával együtt, mely még ma is a délnyugati toronyra vezet. Alkalmassint egyúttal beboltozták a magas szentélyt is; mire a régi pillérekhez toldott újabb kövek mutatnak, azonban e boltozat későbbben újra megújított. Mindezen változások magát Dömöternek nevező mestertől származnak, ki a már említett imént hangzó feliratot

1335

LABORE MAGISTRI DEMETRI LAPICIDE

a főszentély közép ablaka fölé írta.

Koller munkájában több búcsulevelet hoz fel, melylyel a különféle pápák a pécsi megyének templomait ajándékozták meg, ezek közt van az is, melylyel VI. Kelemen 1345-ki október 9-kén székes-egyházunkat látta el. A fentebbi feliraton kívül e búcsulevél volna az egyetlen okmány, mely némi utmutatással, az akkor tett változások tekintetében, szolgálna, főleg pedig azért; mert a levélben különös említés tétetik a székes-egyház némely elébbi viszontagságáról, és ki van mondva, hogy a pápa ezért némi kárpótlást nyújtani szándékozik. *)

Egész századnál tovább nem történik nevezetesebb változás templomunkon, míg 1498-ban Zsigmond püspök, mint Koller mondja, czélba nem veszi a pécsi váracs és székes-egyház új építmények-keli kidíszítését. Ő emelte azon tornyot, melyen keresztül az út a városból a váracsba vezet, ezt tanusítja a torony kapuja fölötti felirat és a püspök czímere, mihez az 1498-ki évszám van csatolva (Koller óta a torony eltűnt). Miután Zsigmond (1473-tól 1505-ig magának a székes-egyháznak több boltozatát részint egészen felépítette, részint kijavította, kedve támadt e boltokat falképekkel kidíszíteni; ennek folytán 1500-

*) Cupientes igitur, ut Ecclesia Quinqueecclesiensis que, sicut fertur, multocios combusta. et per tyrannos, per executiones, ac propter hoc in privilegiis indulgentialibus et aliis utilitatibus magna dispendia passa est, congruis honoribus frequentetur, et ut Christi fideles co libentius causa devotionis confluent ad eandem etc. Dat. Avinione 7 Jd Oct. Pontificatus nostri anno IV.

(Kollernél, Hist. Ep. II. p. 493.)

ban VI. Sándor pápához folyamodott, kérvén ettől, engedje meg, hogy Olaszországból hozathassa és magánál egy évig tarthassa Jakab benczés barátot, kinek akkor némi híre volt mint fresco festésznek. *)

Az észak-nyugati torony legalsóbb osztályában két fresco-fő fordul elő, mely Jakab barát kezének műve lehetne, hasonlólag ugyan e torony felsőbb emeletén, mely jelenleg levéltárnak használtatik, vannak faldíszítmények, miket a XVI. század elejére vihetni vissza; de a boltokon sehol nem látható a falképnek még legkisebb nyoma sem; több boltozat mindenesetre későbbben megújítatott többféle megelőző tűzvész után. Az altemplomnak boltja az eredeti, a mellékhajók boltozata a XIV. század közepe táján készült, nem valószínűtlen tehát, hogy itt a meszelés alatt még megvan Jakab barát műve; de a középhajó boltsíutvegének mindnyája újabb, itt tehát nincs remény falfestésre akadni.

Zsigmond utódja Szathmáry György volt (1505—1521); ugyan ő a kassai sz. Erzsébet tiszteletére épített híres egyháznak kiépítésére több jószágot ajándékozott; Pécsen szintén akart építkezni s azért Zimmermann Gergely építész hívta meg Lőcséről**); de ezzel célját nem érte el, a székes-egyházban építkezési tevékenységének semmi nyomát nem látjuk; de fenmaradt egy nagy oltár vörös márványból és renaissance modorban az úgynevezett Corpus Christi kápolnában, melynek sárkány címere Szathmáryé. Azon körülmény, mely szerint a kápolna csak századunkban épült az oltárnak tehát másonnan kellett ide áttetettnie, alkalmat adott Pécsen elhíresztelni, hogy az oltár a török előtt másfél század alatt a földbe lőn elásva.

Egy más, fehér márványból szintén renaissance modorban készített oltár a szentély egyik pilléréhez van támasztva, e mű sokkal kisebb Szathmáry oltáránál és egyszersmind későbbi időben készült; tehát nem egyenesen székes-egyházunk számára; mert akkor a török uralkodás alatt kellett volna készülnie. Kisebb mérvei arra mutatnak, hogy másonnan ide tették át; egyébiránt előbbi felállításának helye nem tudatik.

Az egyház kincsét 1525-ben, mielőtt még a török elfoglalta Pécsen, elvitték a kanonokok, de utjokban Báthory István nádorral találkoztak, ki a kincset tőlök elvette. Innen azután per támadt, mely igen különös módon a pozsonyi káptalan előtt fejeztetett be. Ugyancsak Koller Hist. Episc. V. kötete 211. lapján sk. a pécsi kanonokok két vallomását látjuk, mely ugyanazon napon a pozsonyi káptalan előtt történt 1528-ban. Egyikében kimondják, hogy Báthory nekik az egész elszedett kincset visszaadta, ***) másikában pedig az első vallomás ellen óvást tesznek, fentartván maguknak a további keresetet a nádor és örökösei ellen ****.)

*) Anno 1500 die 10. Oct. Venerabili fratri Sigismundo Episcopo Quinqueecl. Alexander Papa VI.

„Venerabilis frater salutem etc. supplicari nobis humiliter fecisti, ut cum tu quasdam testudines et nonnulla aedificia in Ecclesia tua Quinqueecl. partim fabricari, partim vero reparari feceris, cupiasque illa pro majori populi devotione ac divini cultus ornatu et augmento picturis et imaginibus illustrari et decorari, sitque quidam frater Jacobus Monachus professus Ordi. Benedicti in arte picturae in partibus istis, sicut asseris, celeberrimus, quem ad certum tempus extra claustra monasterii stare posse, illumque ad effectum pingendi et ornandi praefatam Ecclesiam in domo tua retinere desideras, dignaremur tibi opportune desuper adesse. Quocirca nos honestum et laudabile desiderium fraternitatis tuae comprobantes hujusmodi supplicationi inclinati, ut idem frater Jacobus extra claustra dicti monasterii ad annum libere et licite stare possit, tuque illum in domo tua ad effectum perfectionis operis hujus per spatium temporis unius anni, ut praefertur, retinere valeas, apostolica auctoritate tenore praesentium tibi et illi de speciali gratia facultatem concedimus pariter et indulgemus. Constitutionibus et ordinationibus apostolicis, juramento confirmatione apostolica, vel aliis quodlibet roboratis, statutis et consuetudinibus, ceterisque contrariis non obstantibus quibuscunque.“

(Kollernél idézve ex Tomis Vatic. minut. Brev. T. I. p. 193.)

**) Conradi Sperrvogel apud Wagnerum Analect. Scep. L. II. p. 132 narratio „Georgius Zotmar Episcopus Quinqueecclesiensis p. tit. a Leutschechoviensibus Magistrum Greger Zimmermann sibi mitti, cum aliquid aedificare vellet, quod et obtinuit ab eis, qui ei, qua linguae Hungaricae ignaro adjunxerunt socium itineris Paulum Brendorfer, datis a m. bobus proviatice tribus florenis Leutschechia usque Quinqueecclesia; qui Architectus nulla instrumenta secum adportaverat, et re infecta ab Episcopo irato recessit.

Ezen elbeszélés azért is nevezetes; mert itt két embernek a Lőcséről Pécsig teendő elég hosszú utra három forintnyi költséget a. n. k. mig egész három századdal előbb a pécsi püspök András kiválynak 5000 markányi költséget gondolt felróhatni.

***.) Nagywáthy István és Egri Lőrincz mester, mindketteje pécsi kanonok, vallják, „quod in anno. cujus jam tertia instat revolutio in visceribus hujus regni Hungariae, per ingressum Thu. curum, cunctis turbatis, et devastatis spect. et magn. D. Steph. de Báthor, dicti regni Hungariae Palatinus, et Judex Comanorum, Res et Bona mobilia, atque Thesaurum Ecclesiae Quinqueecclesiensis ad se recepisset et ab illo tempore penes se tenuisset et asservasset. Et quia ipse D. St. Palatinus, easdem Res et Bona per ipsum, ad se receptas, et receptas, ac penes se tenta et asservata easdem Magistris nomine praedicti capituli accipientibus, et Rev. D. Georgio Sulok, electo praefatae Ecclesiae plenarie restituisset.“ — igérik tehát a nádornak „id volenti et cupienti quod literas Quietantiales, et Absolutiones, super restitutione praedictorum Rerum et Bonorum Ecclesiae eorum, sub impressione ant. qui sigilli ipsorum, per antelictum capitulum Eccl. Quinqueecl. confici curabunt.

****.) Az előbbivel homlokegyenest ellenkezik a következő, ugyanaz nap kelt vallomás: „Quamquam id ipsum inviti (t. i. az előbbi káptalanbeliek), et non ipsorum sponte fecissent, sed ne bona ipsa ablata ab ipsis et eorum Ecclesia praefato penitus depereant, ea ratione inducti, et coacti ipsum D. Palatinum et suos Heredes, hodie vel cras, aut alia die, in toto, atque pure, et simpliciter quietaturi sunt, et absoluturi volentes tamen, quod hujusmodi quietatione et absolutione, per ipsos fieri (du?), non obstantibus, ipsi, eorumque successores, etiam singulares Personae

A visszanyert kincset későbbben egy pécsi püspök in partibus infidelium elvesztegette, mit a pozsonyi káptalannak más okirata bizonyít (l. Koller Hist. Episc. VI. kötetének 327-ki s. k. lap.) Ugyanis 1579-ben per indított Dudith András pécsi püspök (1563—67-ig) ellen, Dudith 1567-ben mint császári követ, Lengyelországba ment, hol későbbben protestáns lett és megházasodott. A pozsonyi káptalan és az általa kihallgatott tanúk vallomása szerint a megmentett pécsi egyházi kincsnek, mely Pozsonyban volt letéve, 1579-ben semmi híre nem volt többé. Ez okmányban, mint előbb megvolt tárgyak említetnek: egy gyöngyökkel és drága metszett kövekkel díszített infula, melyet Dudith 200 forintban elzálogosított, több rendbeli egyházi díszruha, arany és ezüst tárgyak, péld. kelyhek és keresztek, továbbá Péter apostolnak ezüst mellképe (ex argento solido a capite usque ad latera) egy sz. Veronika kendőjét ábrázoló fatábla (mindezekből csak a fatábla maradt meg), s végre és mindenek fölött egy püspöki páleza, melyet Draskovich György, 1557—1563-ig pécsi, későbbben pedig zágrábi püspök, a pécsi kincstárban fennmaradt ezüst gyertyatartóból készíttetett Pozsonyban, és mely 1579-ben a többi tárgyakkal együtt eltűnt volt, úgy, hogy, mint említettük, ez évben ama egész kincstárból csak is az előbb érintett fatábla maradt meg.

Nem mondhatjuk a történelmen alapuló ítéleti szokásnak, hogy nálunk csaknem minden építészeti emlékek elpusztulását, megrongálását, vagy megcsonkítását a török uralom alatt és a török által történnék hirdetik, holott újabb kutatásaink után az elpusztulás legüdvetlenebb koraként a múlt század második felét és jelen századunk elejét mutatják fel, és okaként azon szerencsétlen ízléshiányt, mely által egyedül vált lehetővé a művészeti jellemtelenség műveit a stilszerűnek elé tenni, s a merően csupasz és elméletileg elvontat eszményi szépnék kikiállítani. Így történt aztán, hogy a régi emlékeket művészetiileg semmire sem becsülvén, anyagukat felhasználták minden érdek-nélküli művek készítésére, így történt, hogy nevezetesen a régi építmények legnagyobb töme nemcsak nálunk, hanem másutt is, minél volt inkább kéznél, annál gyorsabban tűnt el a kőfejtők előtt, s hogy ránk többnyire csak föld-alatti alapjuk maradt, melyet kevesebb kényelemmel használhattak fel. Általán az ellenség pusztítása sehol sem volt oly káros, mint a békés időben felmerülő építkezési vágy, s az azzal összekötött ízléstelenség.

Ellenben a töröknek hibaként legfeljebb tespedését lehet felrónunk, s ezt is inkább újabb időben, semmint a régiekben, hol sok bámulatunkra méltó mecseteit emelte. A török rendesen ama középületeket, melyeket a bevett városokban a löpor épen hagyott, nem rontotta le, hanem a keresztyéntől elvevén, saját használatára fordította; az élő alakot előadó szobrászati munkát lerontotta s bemeszelte a képeket, sőt még ezt sem tette mindig, mert ismerek Konstantinápolyban mecsetet, melyben a byzanti falképek mindnyája még ma is megvan—; de az épületet magát ha csak ezt stratégiai ok nem kívánta, a török nem bántotta.

Igy történt Pécsen is, hol a székes-egyház egyetlen egy elferdítését sem tulajdoníthatjuk a töröknek, ki, mint a korából vett, s a főkapu bélére alkalmazott feliratok tanúsítják, a templomot mecsetté változtatta át, és mint ilyent, egész uralkodása alatt, tiszteletben tartotta, korántsem használván alsó részét, mint ezt Pécsen mesélik, lóistállónak, mit már lépcsős lejárása miatt sem tehetett.

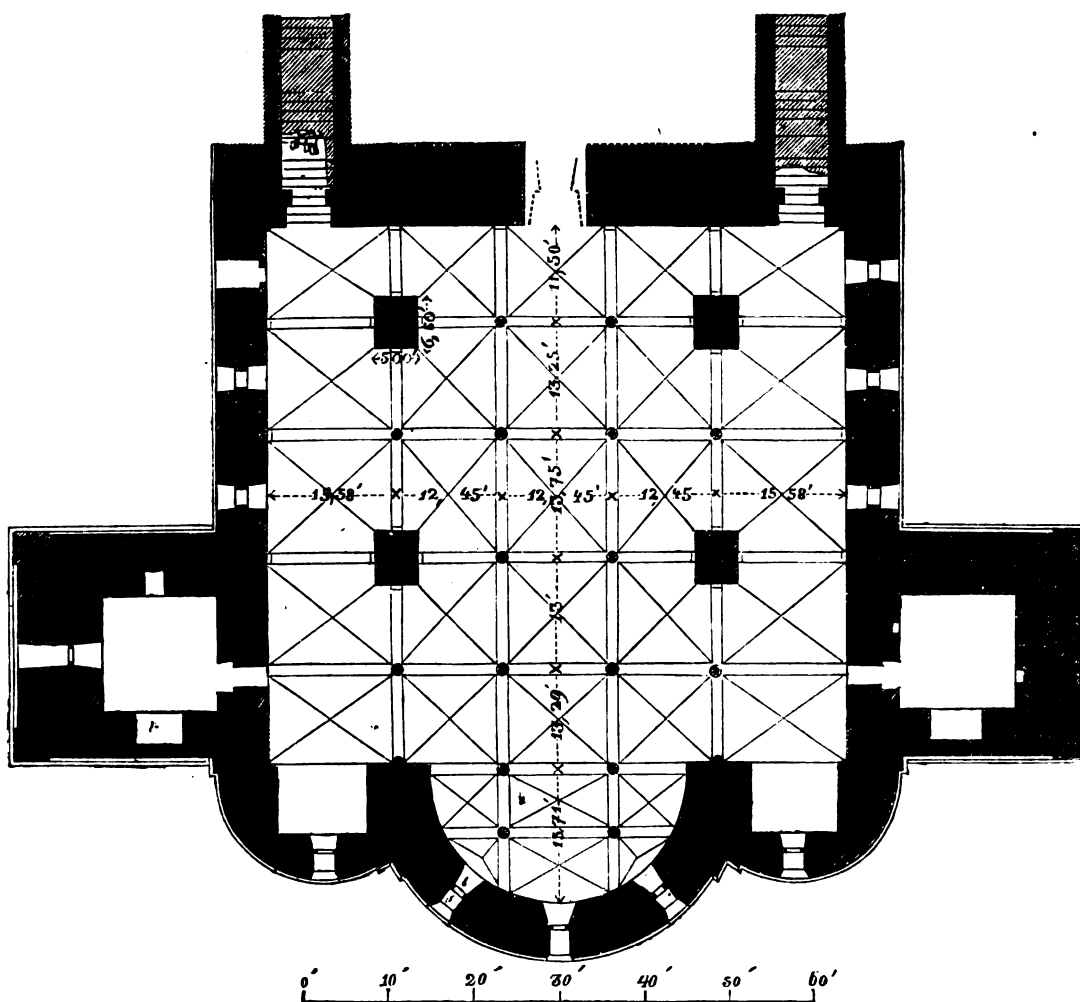
A stylelles teljes elferdítések tehát valamint rendesen másutt, úgy Pécsen is az újabb kornak szíteményei: ide tartozik a déli hajó és kapucsarnok kiépítése, a szentély homlokzatának ugynevezett kijavítása, a főhomlokzat színi decoratiója, az új tető, a középhajó boltozatának sikeretlen erősítése vas rudakkal és a tornyok kijavítása, mely utóbbi a többi közt legjobban sikerült. E munkát véghez vitte 1805-től 1827-ig Gianone nevű pécsi építész, a kőfaragó részét, nevezetesen a semmi műértékkel nem bíró apostolok szobrait, melyek a déli hajó attikája fölött emelkednek, Windisch pécsi kőfaragó készíté.

nomine praedictae Ecclesiae eorum, si dum et quando, contra ipsum D. Palatinum suosque Heredes occasione partis praemissarum rerum non restituta, actionem instituere, aut alio quovismodo petere voluerint, habeant liberam potestatis facultatem: nolentes omnino per huiusmodi quietantiam et absolutionem fassionemque desuper fieri (dam?) conditionem Ecclesiae ipsorum praedictae fieri deteriore, aut facultatem agendi et repetendi quovismodo adimere, sed voluerint et valeant, quod omnis eorum quietatio et Absolutio atque fassio superinde hodie vel cras, aut alia quacunque die, sub quibusvis formis verborum, et conditionibus per eos fienda sint nullius efficaciae et valoris, nulliusque momenti, sed penitus irritae, revocatae, inanes, nullae et pro non factis habeantur.“ Ez valóban gyönyörű példánya a férfias és jellemes következetességnek, és a perekben volt hajdani eljárásnak.“ Fassiones aliquando valent, aliquando non valent.“ Mintha csak e közmondásunk innen vette volna eredetét.

II.

A pécsi székes-egyház építészeti leírása.

A pécsi székes-egyház kettős, felső és alsó; mindketteje eredetileg két lépcsővel volt összekötve, melynek mindegyike tizenhat, vagy tizenhét fokon a felső templomnak két oldalhajójából az alsóba vezetett. Jelenleg a két lépcsőház nyugati vége el van falazva, és felső részén boltozat fekszik, melyre a magas.



1. áb.

szentélybe vezető lépcsőt rakták. Ellenben az altemplom bejárását áttették a főhajó közepére, ennek pedig két oldalán kettős lépcső vezet tizenöt fokon szintén a magas szentélybe, mely a főoltár előtt még három további fokon felemelkedik.

Altemplom.

Ez a fölötte levő magas szentélynek egész szélességét foglalja el, és hosszában terjed el a félkörű nagy apsistól csaknem a magas szentély harmadik osztályának közepéig; ezen altemplom tehát nevezetes

és ritkább kiterjedéssel bír és a középkor legnagyobbjai közé számítandó, még pedig nemcsak hossza és szélessége, hanem magassága tekintetében is.

Azon körülmény, mely szerint az altemplom a felsőnek egész szélességét elfoglalja, szükségessé tette mindketteje elrendezésének pontos megegyezését, kivált a pilléreknél, s így a felső templomnak pillérei leszállanak az altemplomba, hol testök valamint hosszuk úgy szélességökben nevezetesen erősödik.

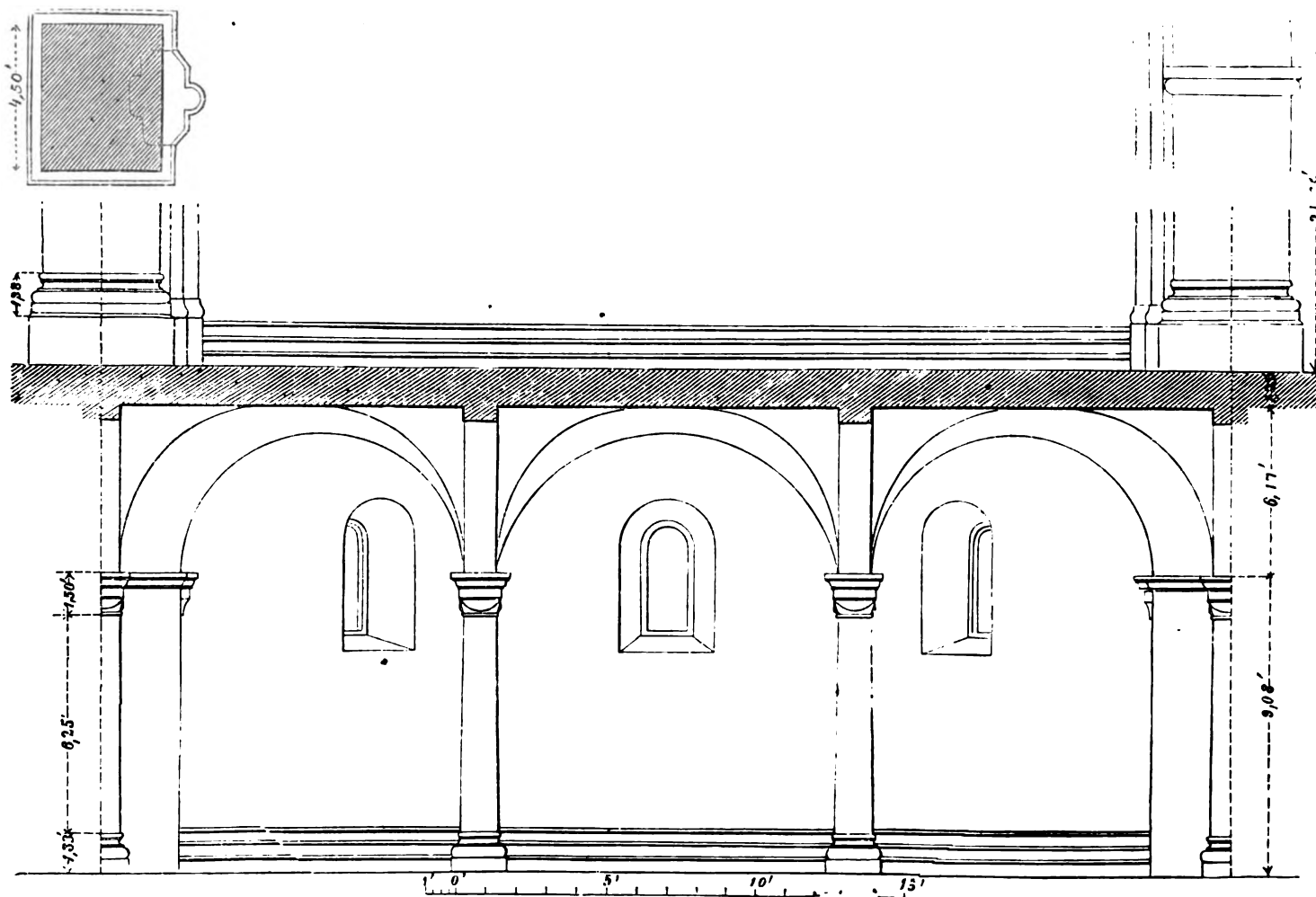
A feltemplom pillér-sorának nagy távolsága egymástól, vagyis a középhajónak nagy szélessége miatt, az altemplom, e középhajónak megfelelő, része két oszlopsor által ismét három hajóra van osztva, míg ennek oldalán egy-egy, a felsőnek megfelelő oldalhajó nyúlik el; így a feltemplom csak három, az altemplom pedig hasonló szélességben öt hajóval bír; az utóbbinak boltozatán emelkedik a feltemplom magas szentélye.

Az altemplom ellátása oszlopokkal, a pilléreken kívül, szaporítja az itt előforduló osztályokat úgy, hogy midőn a felső osztályoknak megfelelnek a pillérholdak, az oszlopholdak száma kettős.

Az első nagy pillérosztály rövidebb ugyan a másodiknál, mivel az előbbi 26,29', a második 27 lábat mér; ha azonban a feltemplom öt keleti holdjának középhosszát kiszámítjuk, azt 27,50'-ben fogjuk találni, s így annak felelne meg elméletileg az altemplom oszlopholdjának hossza.

A krypta három középhajó keletét zárja a félkörű nagy fő-apsis, míg a két mellékhajó keleti részén elnyúló két apsidiol csak kívülről félkörű, belülről pedig épszőgű. Mindegyik mellékhajó keleti végén, érintve a maga oldala apsidiolját, áll egy-egy torony, melynek benső fala egyszersmind az altemplomnak hosszfala: de innen a torony egészen önállólag kiszökik, e tekintetben tehát elűt amaz iker toronytól, mely kivált a Rajnavidéknél ugynevezett toronyszentélyét (Thurmchor) alkotni szokta; de másrészt nem tagadhatni, hogy az utóbbi elrendezés sokkal organicusabb, semmint a Pécsen vagy az egykorulag Magyarországon előforduló.

Ha a pécsi altemplom magasságát a hasonló külföldiek magasságával hasonlítjuk egybe, az előbbi ritkának, s ezért nevezetesnek fogjuk találni; e magasság pedig már a felfelé és lefelé vezető lépcsőfok számából is tűnik ki, melyet fentebb, együttvéve, harminczegyben vagy harminczkettőben találtuk.



2. áb.

Az altemplomnak felosztása, tekintettel a megfelelő feltemplom részére, (hasonlítsd a kettőnek alaptervét), a következő:

	lenn		fenn
Az apsisnak fentője	15,71'	Az aps. fentője	15,50'
Az első pillérhold hossza	26,29'	Első hold	26,66'
A 2-dik pillérhold hossza	27,00'	2-dik hold	27,07'
A 3-dik hold hossza	11,50'		
Az egész altemplom hossza	80,50'		

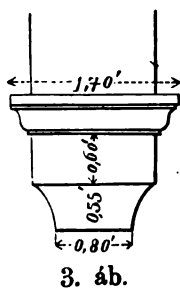
A felső és alsó pillérek tengelyei és középpontjai közt tehát alig van különbség, és ha van, ezt a kivitel nem egészen tökéletes pontosságának kell tulajdonítanunk.

A szélességet tekintve alul öt, felül pedig csak három hajó van, e részletes arányok a következők:

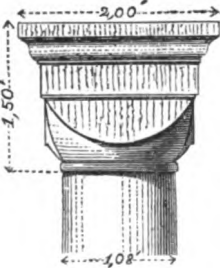
	lenn		fenn
A külső északi mellékhajó szélessége	15,58'	Az északi mellékhajó szélessége	16,48'
A belsőé	12,45'	A főhajóé	37,37'
A középsőé	12,45'	A déli mellékhajó szélessége	16,48'
A benső déli mellékhajó szélessége	12,45'		
A külsőé	15,58'		
Összesen:	68,51'	Összesen:	70,33'

Az altemplomi három középhajónak szélessége teszen $12,45' \times 3 = 37,35'$ -at, tehát csak a láb három századával kevesebbet, mint tesz a feltemplom középhajójának szélessége, $37,37'$ -bal; de az altemplom mindegyik mellékhajója keskenyebb $0,90'$ -al, mint a feltemplomé; ez onnan eredt, hogy az altemplom falai vastagabbak, és hogy e nagyobb vastagságuk főrésze a templom bensejébe nyúlnak.

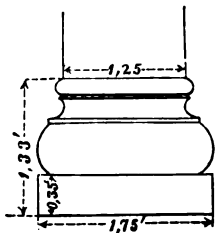
A vastagság vagy erősség még nagyobb különbségét találjuk, ha az alsó pilléreket a felsőkkel hasonlíttjuk össze, amazoknak t. i. hossza $6,50'$, emezeké csak $4,50'$, amazok szélessége $5,00'$, emezeké pedig csak $3,85'$. E körülmény, azaz a felső pillérek erősségének oly nagy csökkenése, annak bizonyítására szolgál, hogy a felső templomot eredetileg nem szándékoztak beboltozni, hanem csak fekirányos mennyezettel, vagy épen csak alulról látható tetővel fűdni be.



3. áb.



4. áb.



5. áb.

Az altemplom pillérei igen egyszerű alakúak, hosszukás, lábbal el nem látott negyszöget képeznek, és vállkövek (Kaempfer) nem áll több mint két tagból, az egyik lemez, az alatta levő negyed-pálcza. Ezen egyszerűség a legrégibb román styldre mutatna, ha mindjárt tőszomszédságában nem tűnnék fel elég dús tagozata amagyámköveknek, (3. á.) melyek a pillérnek mind négy oldalán kiszökve, a bolt kezdetét hordják; e gyámköveknek a hosszfalakból kiszökő hasonlóké felelnek meg, tagozatuk a következő: legfelsőbb helyen erős lemez vagy abacus, alatta gyöngébb lemezke, ezalatt karnies, újra kis lemezke, azután erős lemez, és legalsóbb helyen negyed-horony. E tagozatnak egész magassága megfelel az oszlopok vállköve és kapitálje magasságának együtt véve.

Az oszlopok alsó átmérője $= 1,25'$ úgy áll az oszlopholdak középszámához ($= 13,75'$), mint $1: 11$ -hez. Ezen arány egészen elüt az analog antik aránytól, melyben az oszlopok közti osztályok sokkal kisebbek, hasonlítva az oszlop átmérőjéhez; ezen arányt tehát egyenesen középkorinak tekinthetjük, és még így is meg lehetős merésznek; mert másutt az egykoru altemplomok holdjai kisebbek szoktak lenni; miért is az osztályok inkább oszlopcsarnokokhoz, semmint templom hajókhoz hasonlítanak. Ellenben Pécsen a tágasabb állás valószínű hajókat képez, s nem szűkíti úgy, mint másutt, a krypta terét.

Az oszlopok vállkövének tagozata hasonló a gyámkövekéhez, kapitálje a fél-gömb szelvényes *), s oly alaku, mely nem annyira ősrégi, semmint nyomott és nehézkes; mivel a szelvény nem fejlődik ki egész félkörre, és mivel a régibb oszloptők szelvényei

*) Ily alakú kapitált, mely oly gyakran fordul elő az ó-románkorban köb-kapitálnak (Würfelkapitäl, chapiteau cubique) szoktak nevezni, de hamisan; mert ez nem a köbből eredt, hanem a félgolyó egyaránt elszelvényezéséből. Eredete fejtegetését lásd bővebben a kis-bányi templom leírásában. Arch. Közlem. III. köt. I. füz. 15. l. (1872) és Mittheil. d. k. k. Central Commission zur Erhaltung der Baudenkmäler Jahrgang 1862 pag. 262 u. 263.

egymást érinteni szokták. Az oszloptő alsó 1,25'-nyi átmérője a kapitaelgyűrű alatt 1,08'-ra kisebbedik, ezen kisebbedés szintén nem oly nagy, mint a minőt a legrégibb oszloptöveken szoktunk észre venni, s így tövük sem ölti ezeknek csörökös alakját, hanem az egész oszlopot inkább karcsunak tünteti fel, mihez még aránylag meglehetősen nagy magassága is járul. Ellenben az attizáló oszlopláb úsréginek tetszik azért, mert magasságának csak mintegy negyedrésszel szökik ki, s így fölötte meredek tekintetű, s mert alsó pálczatagja oly magas, mint a fölötte lévő többi tag együtt véve. Az alsó tag és az alatta való tábla szögei közt átmenetet képző sarklevél itt még hiányzik, de előfordul e helyen a felső templom többi oszlopain.

Az oszlopok magassága összesen 9,08' mér, fölöttök a bolt 6,17'-bal emelkedik, melynek vastagsága 1,25', s így a szentélynek padozata 16,50'-bal magasabban fekszik, mint az altemplomé.

A boltozat áll keresztboltokból, melyek a kisebb oszloposztályokat fedik, s nem birnak még gerinczczel, hanem csak ormokkal, azonban mégis valamivel újabb módra mutat azon körülmény, mely szerint minden keresztbolt hevederívvél van elválasztva szomszédjától; e hevederek vagy az oszlopok abacusától, vagy a pillérek és falak gyámköveiből erednek.

Az altemplom mellékhajóiból igen egyszerű ajtó vezet a két toronyba, mely itt egy-egy ablakkal és több fülkével bir. Az északi toronyban, ablaka alatt, vízedény, cisterna, áll, melyet későbbben oltárrá alakítottak át; az oltárkövet későbbben ismét elszedték, de a fölött megmaradt két frescoban festett angyalfő, melyet vízmedence díszesítésnek alig tekinthetünk. E két festmény azon benezés barát műve lehetne, kit Zsigmond püspök VI-ik Sándor pápától kért magának küldetni, hogy vele épen kiigazitott templomát festesse ki.

Az 1866-ki aug. havában, pécsi tartózkodásom pár hete után, az 1335. táján emelt, a templom északi oldalán fekvő kápolnahajó alatt vízvezetékre akadtak, mely a b. szűz kápolnájában feliratos kővel volt fedve, a felírás ez :

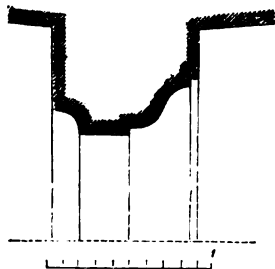
POSTERITATI-SACRVM
HIC
ADITUS-PATET
AD-
AGUAEDUCTUM-SUBTERRANEUM
II PEDES. LARGUM-V-ALTUM
QUADRO LAPIDE-MAGNA EX PARTE
EXSTRUCTUM
QUEM
PROVIDENTIA MAIORUM APERUIT
NE
STAGNANTES-AGUAE
VITIUM-AEDIFICIO.
INFERRENT
HUNC CASU INVENTUM.
ANNO MDCCLXIII.
CURA. POSTERORUM.
CUM SACELLO RENOVAVIT.
UT
PERPETUA EXSTARET MEMORIA.
HOC SAXUM. ANNO. MDCCLXVI.
P. P.

Mint azt szakférfitől megtudtam, a vízveték nem, mint a fölirat mondja, faragott kőből, hanem téglából van építve, boltozata köríví és tágfeszítése fél lábbal nagyobb, semmint a feliratban említettik. E vízvezetékben vagy húsz ölnyi távolságra hatott egy kőműves legény, de tovább nem mehetett a sok iszap és romlott levegő miatt. A fölirat abban is téves, hogy a csatorna célját a víz elvezetésébe helyezi, mig mi e cél ellenkezőleg a víz oda-vezetésében találjuk; mert erre mutat a krypta északi tornyában fennmaradt medence; a csatornát alkalmasint akkor hanyagolták el, mikor a medenczét oltárrá alakították át, s így vízvezetésre többé szükségük nem volt.

Fölötte nevezetes a torony e vízmedence körüli falának igen szorgalmas szerkezete; az egészen faragott kő lapja vésűvel van munkálva és körülötte mintegy hüvelyknyi még pontosabban kidolgozott keret fut. Ily szorgalmas munka nálunk a nagy ritkaságok egyike; mert középkori kőfaragóink általán vagy pongyolán dolgoztak, vagy pedig nem emelték elődeink faragott, hanem csak termés kőből építményeiket.

A tornyok területe nem egészen egyenlő, úgyszintén különbség van falaik vastagsága közt, a belső falak csak az altemplom hosszfalának vastagságával bírnak, de a szabad falak erősebbek.

A krypta ablakai kicsinyek és keskenyek, mindnyája félkörrel van zárva, bélétei kívülről és belülről a falvastagság közepe felé keskenyülnek. A főapsis és az apsidiolok ablakainak bélétei dúsabban



6. áb.

vannak tagozva; mert itt kettős üvegtábla alkalmazásáról van gondoskodva. Az egyik torony-ablaknak legkeskenyebb részét 6-dik ábránk mutatja. A tagozás itt dúsabb, mint az ó-román stílusban lenni szokott: állván lemezkéből, karniesből, középső lemezből és negyed horonyból, e tagozásból eredt aztán a ki- és befelé futó sima kajács (Schraege).

Az altemplom mindegyik oldalhajójából eredetileg egy 6 lábnál szélesebb lépcső vezetett a felső templomba. Jelenleg, mint azt az 1. ábr. mutatja, e két lépcsőház nyugati része be van falazva, a déli nagyobb, az északi kisebb mélységben, 1863. előtt az utóbbinak ajtaja is téglasorral volt elrakva, és úgy bevakolva, hogy nyomát nem lehetett látni; ellenben a déli lépcsőház ajtaja mindig nyitva marad; s így itt keresték Péter király sírját, föltevén, hogy az itt domborműben előadott Sámsonnak története, kivált azért, mert Sámson is vakon adatik elő, Péternek vakítására vonatkozik. Azonban már Koller is kitüntette e nézetnek hamis voltát, midőn (Hist. Ep. I. 127 és 128. lapján) ezeket írja: „A katakombába (altemplomba) belépő jobbán, déli szögletében egy faragott kőből boltos ajtót lát (az ajtó nem boltos, hanem fekirányos felső küszöbvel van ellátva); ezen ajtó 11 láb hosszú 6,50' széles folyosóba vezet; a belépővel szemközt fal nem annyira a folyosó végfalának, semmint egyszerű elrekesztésének tekinthető; mert alján nyitva marad, és csakis néhány kőtáblatöredékkel van kitöltve. Hasonló, szintén fél körívvel zárt ajtóval találkozunk balján is az altemplomba leszálló, ezen ajtó is folyosóhoz vezet, de ebbe, az itt a padozattól magasabbra vitt fal miatt, bemenni nem lehet. Miből következtethetjük, hogy mindkét folyosó nem egyéb, a hajdan az altemplomba vezető lejárás maradványánál! — s tovább: „a déli lépcsőház domborművei épen nem adják elő Péter király életét vagy viszontagságait; mert itt Sámson erejét látjuk ábrázolva, oly példában, mely a szentírásban nem adatik elő, t. i. amint Sámson egy fát gyökerestől szakít ki, a fa ágaiból madarak repülnek fel. Látjuk továbbá a vak Sámson, vezetve gyerkőcztől, és mint rontja le az előbbi a philisteusok házáat, ezt pedig kettős képben, meglehet, hogy a szobrász nem tudott embert képezni, ki a két oszlopot ugyanazon időben karolja át; — látjuk a gyerkőczt, ki, (Koller véleménye szerint), a meghalt Sámsontól távozik, elvivén magával az ország almáját, Sámsonnak az izraeliták fölötti uralkodása jelképét, és e fölött köpenyét is. Továbbá látjuk Herodest, ki a három királyhoz így szól: „elmenvén oda szorgalmasan értekezzetek a gyermek felől“ (Máté. 2. 8. v.), továbbá Krisztust, imádva a három királytól és állva anyja ölében (a gyermek nem áll, hanem ül anyja ölében), továbbá a három királyt, figyelmeztetve álmukban, ne térjenek vissza Herodeshez, ez utóbbinak haragját és parancsát a gyermek-ölésre, végre a menekülést Egyiptomba. Mindannyi az ó- és új-szövetségből, és semmikép Péter életéből vett előadás.”

Midőn az 1863-ki ősszel legelőször lerándultam Pécsre a csak imént meghalt barátom Gerster építész társaságában, ez az akkor is nyitott déli folyosóban rögtön ráismert Kollernek úgynevezett kőtábla töredékeiben a hajdani lépcsőfokokra, s annak falaiban azon helyre, melybe ezek egykor beillesztve valának. Egyúttal támadt barátomban az eszme, hogy ezen déli lépcsőháznak más északi felel meg, s ime a falon megkísértett kopogás után rekedt tompa hang a feltevést valóságban alapulónak kimutatta. Kiszedettük tehát az elrekesztő téglákat és a déli lejárathoz hasonló északi előtt állottunk; ezen lépcsőház is, mint a déli, dúsán volt ékesítve domborművekkel, különösen pedig feltűnt egy fülke, melyben hajdan valamely szentnek szoborkája állott, körülveve hármassal, igen gazdag növénydíszes kerettel. A többi látható dombormű csaknem egészen el volt rontva. A folyosó kisebb mélységben volt elrekesztve, mint a déli.

Ezen elrekesztés a lépcsőházak nemcsak nyugati részét zárta el, hanem felső osztályuk is el van torlasztva azon bolthajtással, melyen a felső templom mellék-hosszhajójából a magas szentélybe ve-

zető lépcsőzet nyugszik: ezen újabb lépcső valósággal fölösleges; mivel a középhajóból felvezető kettős lépcső, nevezetes, 26'-nyi szélességgel bír. Másrészt az érintett újabb elfalazás és beboltozás alatt sok dombormű tűnt el, mely megismertetné velünk, vajjon a láthatók igen különös és naiv typologiai felfogása a nem-látottakban is van-e folytatva? sőt feltehető, hogy a boltozattal elfödöttek, magasabb fekvésök miatt, épések is az alsóknál; végre nem lehetetlen, hogy az elfalazás és beboltozás régiebb időben történt oly czéllal, hogy ide, nem az egyház kincsét, mert ezt elvitték Pécsről a török elől, hanem nagyobb terjedésű és súlyosabb tárgyakat, p. o. közönségesebb egyházi ruhát, missale könyvet s. a. t. az ellenség előtt itt rejthessék el. Mindezeket a magy. tud. akadémia megkeresésemre előterjeszté a pécsi főtisz. káptalannak, valamint



7. áb.

már elébb is a régi lépcsőházak tökéletes leleplezését terveztem volt, mely tervből itt adom a kartámak részletét; de a főt. káptalan mindezekre tagadólag válaszolni talált, midőn így nyilatkozék: „Ezen folyosók elzáratása, s elfalazása sokkal később a törökök kiűzése után, — Nesselrode Ferencz Vilmos pécsi püspök alatt (1710—1730) kettős oknál fogva történt; azért először: mivel a folyosók igen szűkek, keskenyek és sötétek levén, nagyobb ünnepélyességek alkalmazásával életveszély (!) közt tolongott a néptömeg alulról felfelé, s másodszor azért: mivel a keskeny folyosók falain levő domborművek s faragványok a törökök által annyira elcsontkíttak, hogy a n e m e s e b b í z l é s parancsolá azokat különösen a nőnem (!) elől elzárni, a nélkül, hogy a régiség-buvár azokat ne szemlélhesse.“

Mi a lépcsőházak keskenységét illeti: egynek egynek szélessége 6,50' levén, mindkettejének szélessége 13 láb, tehát fél lábbal több, mint a mostani egyetlennek, mely csak 12,50'-at mér; továbbá midőn még kettő volt, az egyikben le, a másikon fel lehetett menni, tehát ha volt is életveszély (!) a tolongásban, mindenesetre csekélyebb volt, mint midőn a fel- és lefelé tolongók ugyanazon lépcsőn kénytelenek találkozni.

Ha továbbá állana, hogy Nesselrode püspök a n e m e s e b b í z l é s parancsára rendelte az elfalazást, nagy sajnálatunkat kell kifejeznünk a külföld mindazon egyház-főnökei iránt, kik ócska templomaikat az eredeti állapotba visszahelyezni még nagy költséggel sem áttallanak, sajnáljuk, hogy e főnökök a főt. pécsi káptalan n e m e s e b b í z l é s é v e l nem bírnak; mert így nagy pénzösszeget volnának képesek megtakarítani!

Hogy nálunk a törököt igazságtalanul okozzák, hol egyenesen atyáink értelmetlenségét kellene inkább vádolni, azt fentebb láttuk a pécsi székes-egyház építkezési történetében; de hogy Koller, ki mindent szorgalmasan és pontosan megírt, mit temploma történetéről tudott, Nesselrode püspököt nem vádolja amaz archaeologiai vétekekkel, melylyel a főt. pécsi káptalan őt illeti, ez feljogosít bennünket is e püspököt feloldozni ama vád alól, és megmaradni azon nézetünknel, mely szerint az elfalazás régiebb Nesselrode koránál.

Végre nem hitethetjük el magunkkal, mit a főt. pécsi káptalan velünk elhitetni akar, hogy a régiség-buvár kívánatainak elég van téve ama két puha fából készített ajtó beakasztásával, mely fölé a főt. pécsi káptalan a következő chronostichont iratta:

rVDera artIs prIsCa reteCta

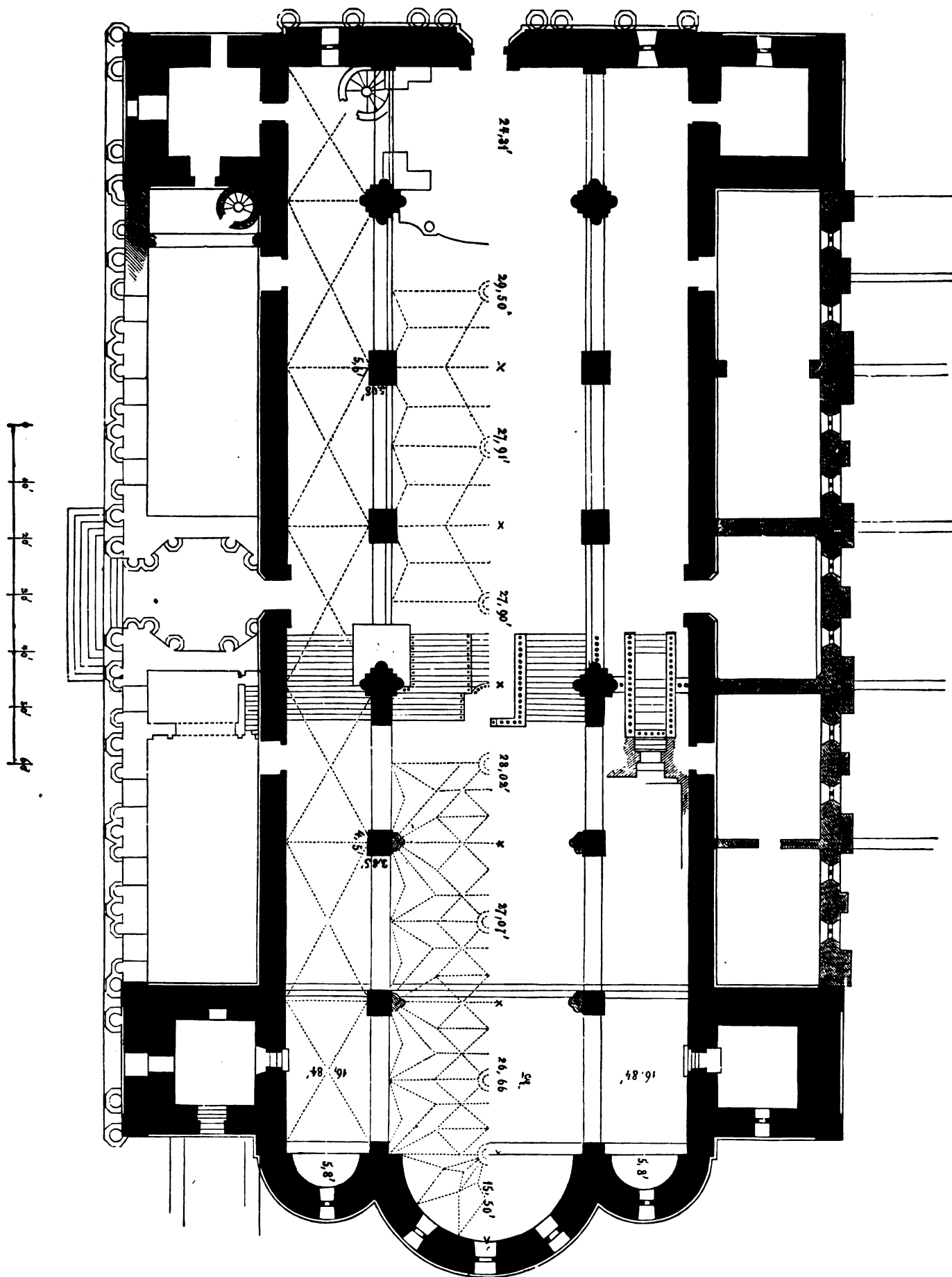
CVLtorI reDDIta;

mert a lépcsőházak csak akkor adathatnak vissza a régiség-buvárkodásnak, ha Pécsen a valódi n e m e s e b b í z l é s és a régi emlékek tisztelete meghonosulván, egy értelmetlen kornak elferdítései elmozdítatnak, és mit apáink vallásos ihletökben készítettek, nem egyes szakadozott példányban, hanem teljes egészében újra megnyílnék szemünk előtt.

Felső templom.

Benseje.

A felső templom alakja a hosszas négyszögé, melynek végéhez a főapsis és két apsidol csatlakozik. A négyszöget egész hosszában két pillérsor osztja három hajóra; kereszthajónak, középső négyegnek, (Vierung) semmi nyoma, mivel a három hajó közvetlenül átmegy félkörű apsisaiba, de van nyoma a hosszszentélynek annyiban, mennyiben a magas szentélynek mindhárom hajója nevezetesen túlemelkedik a temp-



8. áb.

lom hosszahajóján. A mellékahajókhoz csatlakozik, az égtájai szerint elrendezve, négy torony, mely azonban még legcsekélyebb részével sem nyul be a templom tulajdonképi testébe.

Alaptervünk legsötétebb része az eredeti egyháznak alkotását mutatja, világosabb részei a XIV-ik

és XV-ik század módosításait tüntetik fel, míg az egyszerű vonalak közt foglalt osztálya a legújabb építményt jelöli. Az alapterv jobb oldalán látjuk az eredeti boltozatlan állapotot, az altemplomba vezető lépcsőzet eredeti alakját és a közép-templomhajóból a szentélybe vezető lépcső egyik szárnyát, mely közt és a másik szárny közt hihetőleg az ugynevezett aditus ad confessionem volt; e két szárny közt t. i. a magas szentély nyugati falát lehetett megközelíteni, és az e falba tört kis ablakon keresztül meglátni az altemplomot és a martyr (confessor) ereklyéit magába foglaló oltárát. Az alapterv bal oldala mutatja, a főapsis ablakainak kivételével, a székes-egyház mostani állapotát, a lépcsőzetet mely a fő- és mellékhajóban az eredetinek helyét foglalja el, a régi aditus ad confessionem helyén jelenleg az altemplomba levezető lépcsőnek, nyugaton a mostani, csak a főhajó szélességét elfoglaló, orgona-karnak alaprajzát, fent pedig a mostani boltozat elrendezését és alakját.

A középhajó egyik pillérsora hossz tengelyétől az ellenkező sor tengelyéig a templom egységét 37,36' lábra mértem. Az oldalhajó egyaránti szélessége pedig 16,48'.

A hat pillér közti hold-osztály a főapsis fentőjével képezi a templom legnagyobb hosszát:

Az apsis fentőjének hossza	15,50'
A magas szentély első osztálya	26,66'
" " " 2-dik " " " "	27,07'
" " " 3-dik " " " "	28,02'
A negyedik (a hosszhajó 1-ső) osztálya	27,90'
Az ötödik (a hosszhajó 2-ik) osztálya	27,91'
A hatodik (a hosszhajó 3-ik) osztálya	29,50'
A hetedik (a hosszhajó 4-ik) osztálya	24,31'

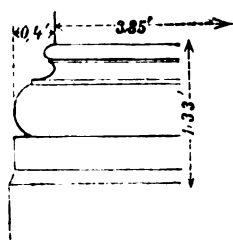
A templom üreinek egész hossza = 206,87'

Valamint hosszával, úgy szélességével is a pécsi templom hazánk régi egyházai egyik legnagyobbika volt, szintúgy szentélye is, az oldalhajók a középhez hozzásatolása miatt, nevezetesen kiterjedést nyert.

A keleti öt templom-osztály hosszának közép száma 27,51'; s midőn négy keletinek hossza e számot meglehetősen megközelíti; feltehetjük, miként ez volt a mérték, melyet a mester azoknak tervezés közben előlegesen szabott, és hogy az inkább nyugatnak fekvő osztályok egyike csak azért lett hosszabb e mértéknél; mert az első és második holdnak szükségképen meg kellett felelnie az alatta a kryptában fekvő két holdnak, mely kurtább volt, s ezért a pótlást a nyugati osztályban megkívánta.

A templomnak egész hossza, mint láttuk, 206,87'-nyi: vegyük már most középhajónak 37,36'-ra adott szélességét, ötször és félszer, azaz 205,48'-at, s találандjuk, hogy az egyház hossza öt és fél egységre volt határozva. A templom üreinek e hosszhatározása másrészt erősítteti azzal, hogy ezen elvi megszabás sok más magyarországi templomnál fordul elő, Pécsen pedig legelőször is történt; mert III. Béla fehérvári temploma egész hosszában, ideértve a keleti és nyugati zárfalát is, csak négy és fél egységet mér, azért, mert a sz. István basilikájából átvett egység igen nagy volt, (v. ö. „A fehérvári ásatások eredménye“ 148. lap.)

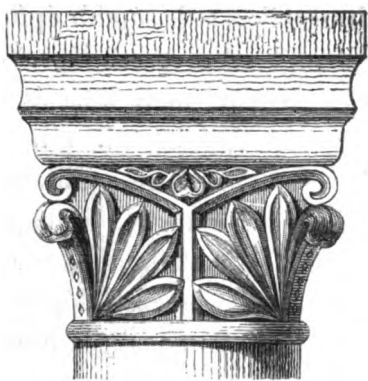
A szentély-holdak valamivel csekélyebb hosszának megfelel pillérok csekélyebb erőssége, hosszúságuk 4,50' szélességük 3,85'. E pillérek alakja ép oly egyszerű, mint az altemplomi pilléreké, testökön nincs tagozás és vállkövek szintén csak két tagból áll, abacus-táblából és félhengerből, van azonban attizáló



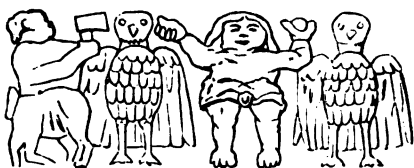
9. áb.

lábok is, (9. ábr.) s ez már nem oly meredek, mint az altemplom oszlopaié. A szentély pilléreknek a templom hosszosztálya felé néző oldalához, 1335. körül az akkor emelt boltozat gerinceit hordozó töveket csatoltak; e töveket képezi egy szögein elszelt négyszög, melynek közepéből félhenger szökik ki (l. 2. ábr. fen. baloldalát). Nem bizonyos, akkor jött-e már létre a bolt, mert a mostani későbbi, s alkalmasint csak Zsigmond püspök (1473—1505.) alatt készült el, mire igen vékony s kevésbé kiszökő késő-idomú gerincei mutatnak, de még e boltozatnak is későbbben, nevezetesen a török elűzése után meg kellett újítani úgy, hogy még a legkésőbb esúcsíves stílusú boltozatnak jelenleg csak alsó részét bírjuk. A magas szentély pillérei 21,65' lábra emelkednek, ehhez hozzá kell adni lábuk magasságát, mely 1,33'-nyi, és a szentély 7,75'-nyival emelkedését a hosszhajó fölött, miből a szentély-pillérek abacusának fekvése 30,73'-nyi magasságban a hosszhajó padozata fölött tűnik ki.

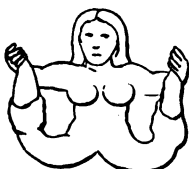
A magas szentély és a hosszhajó közt egy, alakjában a többiétől egészen elütő pillér van. a szent-



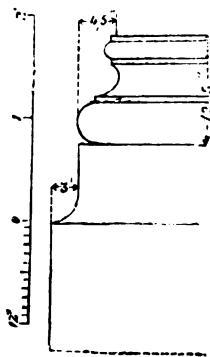
10. áb.



11. áb.



12. áb.



13. áb.

tély felé ugyanez is csak egyszerű négyszögből áll, de három nyugati végén ugyanannyi kisebb négyszög, és ebből újra három féloszlop szökik ki, s ezen féloszlopok hordják a még eredeti, a holdakat elosztó heveder-íveket. A hossz-hajót néző féloszlopon látjuk az ide másolt kapitelt; aránylag túl magas vállköve áll abacus, horony, kis kajács és nagy karniesből, magát az oszlopfőt szerkeszti legfelsőbb helyen az ionizáló csiga, s ez alatt távolról az akanthushoz hasonló lombozat, melynek felső végén a román levélsomó, gerinczén pedig szintén a román kristály-dísz látható.

A mellék-hajó felé fordított oszlopfőn az ide másolt előadást vesz-szük észre: (11. ábr.) baltát tartó emberi alakot, alatta meg nem határozható négylábú állatot, következik sas madár, erre mintegy két madár közt ülő, és azok felé két kezét kinyújtó csupasz emberi alak, végre pedig megint sas. Ezen előadásnak jelképes értelmét nem ismerem.

Szemközt ezen csoporttal szökik ki, gyámkő gyanánt, az oldal-hajó falából egy syrena, (12. ábr.) vagy tengeri nő, kinek teste a czombok helyett halba végződik, a halak szájából jelenleg meg nem határozható alak nyúlik fel, melyet a syrena kezével is tart. Az alak egészben

művészileg van felfogva, de részletét, a sok reá rakott mésztől többé szorosan meg nem határozhatni. Ismeretes a syrenák jelképes értelme, mely szerint ők csalják el a hívőket a világiasság tengerére, ők akadályozzák, hogy az egyházban ne üdvözülhes-senek; de ezen jelentések miatt a syrenákat másutt, nem magában a templomban, hanem annak külsején, kivált a kapuzaton szokták alkalmazni.

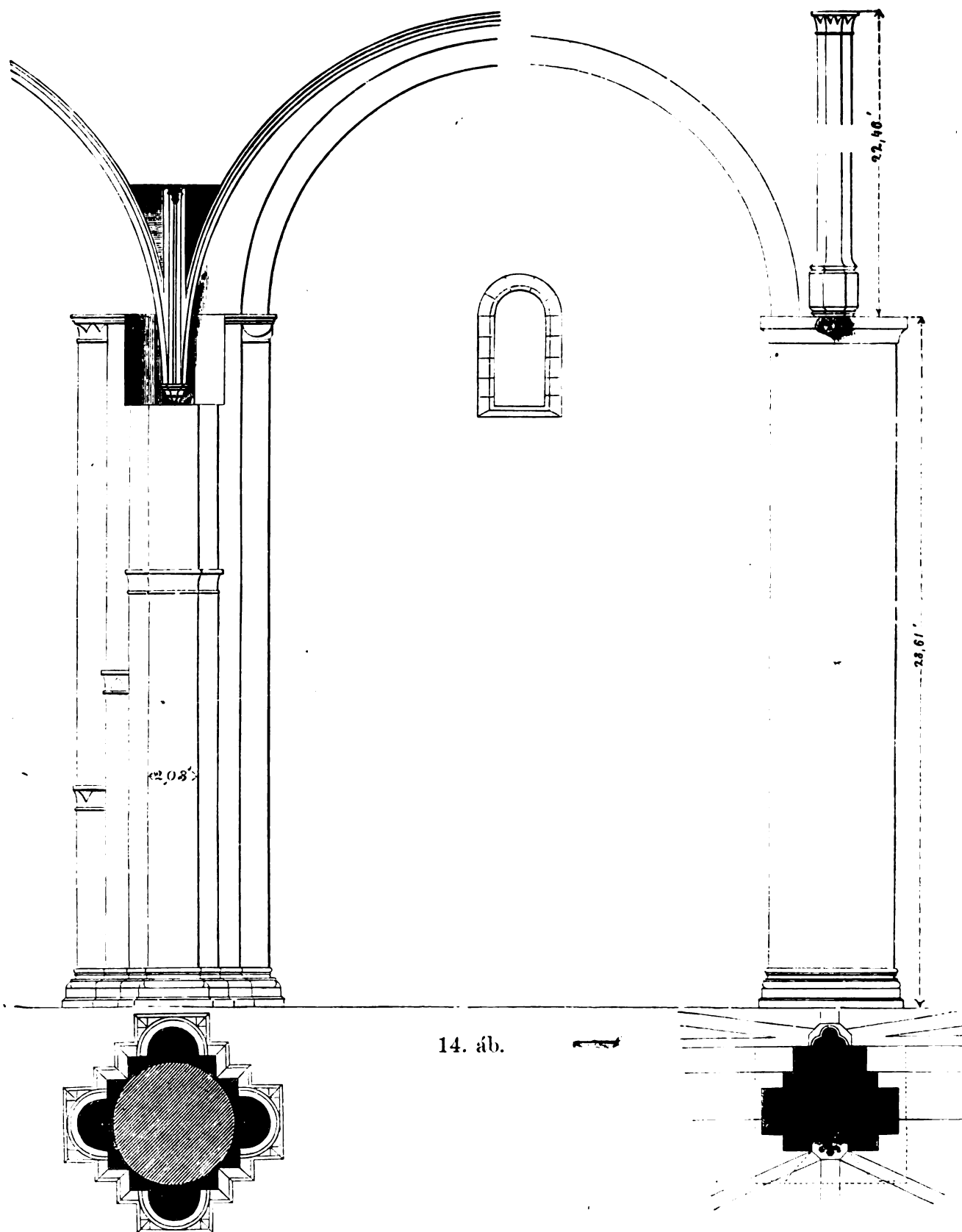
A szentély és hossz-hajó közti pillérpár kapitaeljei csak a fentebb másol-téhoz hasonló levéldíszszel birnak, s a leirton kívül nem fordul elő a templomban ala-kos oszlopfő (chapiteau historié.)

A hossz-hajóban következő pillérek gyöngébbek e pillérpárnál, de erőseb-bek a szentély pilléreinél, hosszuk 5,6' szélességük 5,08' levén. Lábuk az attizáló kora román, (13. ábr.) de már is valamivel könnyebb és díszesb alaku, semmint a szentélyben előfordulóé: a hossz-hajó legnyugatibb pillérpár lábán már a könnyebb átmenetet képző sarklevél is mutatkozik. Ha már most az altemplom oszlopai, a szentély és a hossz-hajó pillérei két különneű lábát egymással összehasonlít-juk, e négy lábon nevezetes haladást fogunk látni, mely tanúságot tesz a tem-plom külön részének egymásutáni építéséről, még pedig igen valószínűleg hosszab idő alatt. — A hossz-hajó pillérnek vállköve, mint a szentélyé, szintén csak két tagból

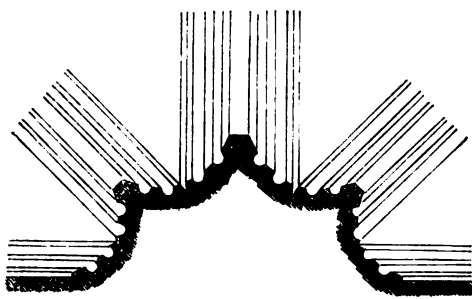
áll, de az alsó itt, nem mint amott, hengertag, hanem horony. Egész magassága 28,60', s így 2,13'-al ala-csonyabb a magas szentélynek 30,75' mérő pillérénél. A hossz-hajó pillérei fölött igen egyszerű félkör-alak-hevederívek emelkednek 3,08' vastagsággal (14. ábr.) Eredetileg ezen hevederek csak fa mennyezetet hordtak, míg Zsigmond püspök (1473—1505) boltozatot nem rakatott azokra: „quasdam testudines“ ne-vezi hatodik Sándor pápa levele. E boltozást úgy alkották, hogy a pillérek felső részén gerinczhordókat al-kalmaztak, még pedig a közép-hajóban (l. ábránk jobb oldalát) három féloszlopon, a mellék hajóban (l. áb-ránk bal oldalát) egyedül gyámkő alakban. A gerinczhordó féloszlopok vagy hengerek (Dienste) emelked-nek szörnyeteg fejeken és késő csúcsíves lábon, s birnak igen egyszerű hegyes nádlevelű kapitaelekkel, egész magasságuk 22,46'-nyi, a pillér 38,60'-nyi magasságát hozzá véve: a templom egész egyenvonalú benső emelkedését (le pied droit) 51,06' teszi; mely felett a meglehetősen lapos boltozat kezdődik, gerinczei (l. 15. ábr.) bár keskenyek és igen csekély kiszökésűek, mégis, késő eredetük értelmében, igen sok apró ta-gokra vannak elosztva, s így minden tekintetben nélkülözik a kellő művészeti hatást.

Szemközt a hossz-falakkal a pillérek felső részén három oldalú fülke vésetett, s mélyedésibe gyám-kő rakatott, erre tették fel közvetlenül az oldal-hajó heveder-ívét és diagonál gerinczét. A gerinczetet e helyen is lapos és soktagu, s nem láthatni át, mi okból gyöngítették, az érintett fülke kivájásával, a pillé-rek felső részét; de hogy ez az épület stabilitásának rovására történt, világos a felső falak lassu ugyan

hanem folytonos eltéréséből a függőleges vonaltól. Ujabb időben, tömérdek vasrúddal igyekeztek segíteni e bajon, azonban itt alapos segítséget egyedül oly ívtámak alkalmazása nyújthatna, melyek egyenes testökkel a templom oldalán felfutván, íveiket átvinnék a középhajóhoz, s ez utóbbiak magasságában támasztanák a megrepedt és folyvást repedező boltot.



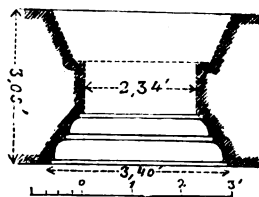
A mostani orgona-kar alatt álló pillérpár (14. áb. bal felül) tökéletesebb a többinél; mert elrendezése egészében a legfejlettebb romanismus bélyegét viseli, míg ellenkezőleg a részletek kidolgozása e késő jellemnek nem felel meg. Szerkezete középponti (central), mivel a gerinczhordó egy közös középpont körül van elhelyezve, egyenlő távolságban attól; magva, azaz ama része, mely építészeti anyaggal meg van telve, ha körnek tekintjük 5,25'-nyi átmérővel bír, a négy feloszlopé valamivel nagyobb 2'-nál, s e négy féloszlop középpontja



15. áb.

ránk baloldalán a mostani, csak a főhajó szélességét betöltő orgona-karzat pillérét látjuk, rajzunk jobb oldalán a hosszhajó közönséges, a templom főtengelye felé fordított pillérje áll.

A mellékhajók eredeti ablakának jelenleg még nyomát sem látjuk; de rekonstruálhatjuk azt a középhajó falában fenmaradt ablak-nyomok után elég biztonsággal: mert e két nyílás az ó-román korban egymáshoz hasonló szokott lenni. Mint másutt, Magyarország fenmaradt egyéb román templomaiban is a mellékhajó ablakai hihetőleg igen magas helyen nyíltak, miért is azokat oly magasra helyeztem, mint ábránk mutatja.



16. áb.

A főhajó teteje alatti ablakok még ma is több maradványból kiegészíthetők; nevezetesen a délkeleti torony szomszédságában fenmaradtéból. Ezen ablaknak külső és belső kajácsa van, e két kajács (Schraege) közti épszögű rész a legkeskenyebb, mindhárom tagozat az egész fal 3,08'-nyi vastagságát tölti be. A belső kajács tagozatlan és síma, a külsőben két-két sekély horonyt látunk. A két kajácsnak legnagyobb nyílása 3,40'-nyi, a keskeny épszögű résznek üre 2,34'-nyi.

Az apsidiolok ablakai részben még az eredetiek, de a főapsison nincs többé eredeti ablak, sőt még azok is, melyek a mostaniaknál régiebbek voltak, eltűntek, mit fenmaradt nyomaik után kimondhatni; mert ezek az ó-román korban szokásosoknál sokkal nagyobbak. Jelenleg a szokásos három ablak helyett itt csak kettőt látunk, de ezek kiterjedése valóban óriási.

A templom fenmaradt kapuja igen egyszerű béllettel van ellátva; fenmaradt hármaz, egy egy a templom hosszfalában, s egy nyugati falában. A toronyba vezető négy ajtó többféle módosításon ment át. Az altemplomba hajdan két ajtó vezetett. Eredetileg kápolna nem csatlakozott a templomhoz, a XIV. században épült kápolnába vezető ajtók korunkban vörös márvány roccoco stílusú béllettel látattak el.

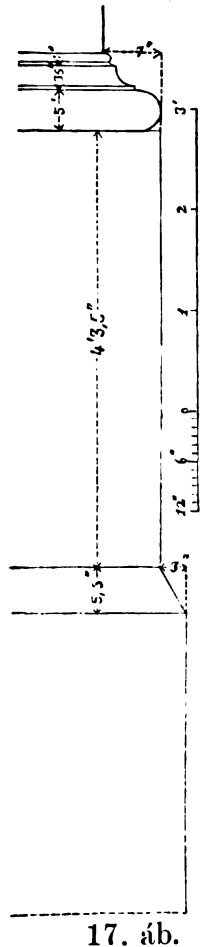
Meg kell itt említenem több pécsi lakos elbeszélését, mely szerint, mielőtt a mostani főoltárt emelték, az apsisban fiúk és azokban szobrok állottak volna; később az óriási de ízléstelen fő-oltár márványát az egész környéken utánozván, e fiúkat stucco márvánnyal betöltötték. Az altemplom lépcsőháza gazdagsága domborművekben, valamint az is, hogy Bertalan püspök, ki a szobrászat iránti hajlamát kimutatta, midőn domborműveket még kevésbé világított helyen is alkalmazott, s hasonlólag a sokkal nevezetesebb és jobban világított apsis is díszíthette szobrászati munkával: a pécsiek ezen elbeszélését valószínű alapon eredetnek gyanítják; de másrészt ezen valószínűségnek ellentmond Kollernek hallgatása, ki ily szobrászati munkákról nem tesz említést.

Keleti homlokzat.

A keleti homlokzat, melyet rézbe metszett ábránk (I) ad, a román ízlésnek sajátos tagozatát mutatja, közepén az altemplom fő-apsisa, jobbra balra az apsidiolok, ezek fölött emelkedik a fő- és két mellékhajó, melynek szárnyán, az egészet határozó, erősítő s bevezető két keleti torony a rendesnél sokkal inkább kiszökve, ezen különben is nagy méretekkel bíró homlokzatot még szélesebbé, elterjedtebbé teszi. A jelenlegi homlokzat, mint ezt Koller „Prolegom.” VI. táblája adja elő, az itt adottól különbözik; de azért az eredeti állapotot mutató rajzbeli kiegészítésem nem önkényesen, hanem oly elemeken alapszik, melyeknek jelenléte ezt legtöbb tekintetben biztossá, másokban pedig igen valószínűvé teszi.

Az alsó és felső talapon csak az idő által megrongált faragott köveket cserélték ki, de megtartották az eredeti párkányzat és az altemplom-ablak bélleteinek alakját ott is, hol azokat újabb kőbe kellett faragni. Itt, mint idővel csaknem minden épületnél történni szokott, a föld felülete magasadott csaknem a krypta-ablakok aljáig, a fölép, midőn a templom épült, alig szállott fel tovább az e) f) vonalnál, mely alatt fekszik g) h) vonalon az altemplom padozata, e fölött megint van c) d)-ben a hosszhajó padozata és legma-

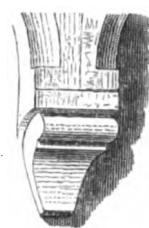
gasabb helyen a) b)-ben a magas szentélyé; a különbség a krypta és hosszhajó padozata közt 8,75'-nyi, az utóbbi és a szentély padozata közt 7,75'-nyi, tehát ez magasabb az altemplom padozatánál,
 $8,75' + 7,75' = 16,50'$ -al.



Ezen épületrész talapja kettős, az alsón egyszerű köböt s e fölött kajácsot látunk; a felső talap legalsóbb tagja nagyobb kőtábla, melyen emelkedik az attizáló román láb. A felső talap kőtáblája igen nevezetes, 4,3'-nyi magasságu, azért, mert ebbe vannak törve az altemplom ablakai, melyek csak kis részükkel érnek le az alsó talapba; zárásuk félkörívű, kajácsuk a fal vastagsága miatt igen nagy, valamint középső részök keskenyedése is, minek következése az, hogy a krypta csak kevésbé van világítva. A felső talap attizáló lába 0,80'-nyi egész magassággal és 0,583'-nyi kiszökéssel bír, s midőn így a kiszökés több mint fele a magasságnak, a láb korántsem oly meredek, mint az ugyan e helyiségben álló oszlopoké; ebből pedig megint kiviláglik, hogy az utóbbi láb meredeksége nem szükséges következménye ókori keletkezésének, mert a két különböző, külső és belső attizáló láb, ugyanazon épület részen előfordulván, szükségképen egykoru is.

Az alsó talapon csak egyetlen egy kősort látunk, ellenben a felső több sorból van szerkesztve, a soroknak magassága meglehetősen egyenlő.

A déli apsidiol tűrhetőleg épen maradt ránk. Korona párkányzata alatt még kilencz régi gyámkövet látunk, mely fölött emelkedik a félköríves fries, s melynek itt adom kettejét; egyike szörnyeteg fej, minőt a XII-ik században szoktak képezni, másika építészeti alakzásu. A félköríves frieset megfekszi a fűrészfries s e fölött emelkedik, megfordított állásban, az attizáló oszlopláb úgy, hogy a különben legalsó helyen levő tábla itt, mint abacus, a korona párkányzat legfelsőbb tagját képezi. A felső talap legmagasabb vonalától a tetőig 29'-at mértem, az előbbi-től az apsidiol ablaka aljáig 10,50'; az ablaknak egyenes magassága (pied droit), beszámítva alsó kajácsait, mér 6,34'-at, ürénnek szélessége alig nagyobb 1'-nél; s ezen keskenysége kez-



18. áb.



19. áb.

zeskedik, hogy itt még az eredeti ablak van előttünk.

Az északi apsidiol felső része teljesen ki van vetkőzve eredeti állapotából, sőt, kivéve a faltestet és ablakot, itt minden új.



20. áb.



21. áb.



22. áb.

Valamivel szerencsésebbek vagyunk a főapsis tekintetében; itt még meglehetősen épen maradt hét gyámkő, melynek hármát adom. Ezen gyámkövek álláspontja határozza a főapsis eredeti magasságát 39,60'-ra a felső talap fölött, s ezen magasság összhangzásban van a tornyok alsó emeletével is, végre mindketteje által határoztatik az e két épületrész közt fekvő oldalhajók eredeti emelkedése. E pontig tehát kiegészítésem biztos, bár ellenkezik is a főapsis mostani roppant emelkedésével, melylyel az egész középhajó keleti oldalát elfoglalja. Ezen aránytalan magasságnak oka alkalmasint a XIV-ik században kezdődő föoltárok igen nagy emelkedése, és a vágy, ennek daczára is a szentélyt ezen oldalról erősen világítani, miért is a toronyszerű-fallengerben a román stylével sehogy sem egyező két óriási ablak hagyatott; de hogy még ezen ablak létrejötte előtt, e közt és az eredeti ablak építése közt ablakmódosítás történt: világos az apsis külfalán látható több ablakív-ből és bélietből, melyeket később, midőn a mostani óriási nyílás készült, ismét befalaztak (v. ö. Koller „Proleg.” VI-dik tábláját). Ezen sokféle változtatás nem engedi meg biztonsággal az eredeti ablakok restaurációját, s így azokat csak valószínűleg rajzolhattam az apsidiolok alakja és nagysága mintájának használatával.

Azon korban, melyben a főapsis még alacsonyabb volt, a főhajó nevezetes magasságban emelkedett túl azon, mivel a felső talapot 65,83'-ra tulszárnyalja, s így 26,23'-al magasabban fekszik, mint az apsis korona-párkányzata. Ily magasságra emelkedő egyenes falat nem hagyhattak dísz vagy áttörés nélkül, ide tehát, ugyan e főhajó két oldalán előfordulóhoz hasonló két ablakot rajzoltam, mely már az apsis eredetileg hihetőleg kicsiny ablaka miatt szükséges volt a főhajó jobb kivilágítására; de a főhajónak ezen

ablak fölött fekvő padlást is kellett világítani, ide tehát körablakot rajzolni szükségesnek tetszett, valamint hasonló kettőt alkalmazni a két mellékhajó-padlásnak világítása okáért. A déli apsidion s részben az apsison és tornyokon fennmaradt régi félköríves fries — hasonló friesdíszet javasolt alkalmazni a hajók csúcsai alatt is, a főhajóé mint az épület fő-aethosa jelenik meg, mely a két oldalhajó félcúcsa fölött fokozatosan túlemelkedik, lejjebb ezen tagozás ismételve van az apsis magasságába és teteje csörökjében, mely ugyan úgy fel van magasztalva a két alacsonyabb apsidion és csörök-tetőjük fölött. Ezen egész tagozás véghatását teszi a két keleti torony, mely erősítő keretként áll gazdagon díszített oldalán. Jelenleg a templom ezen homlokzata nagyobb magasságában el van fedve különféle épülettel és a régi erődhez tartozó fallal, melyek körülötte keskeny és elzárt udvart képeznek.

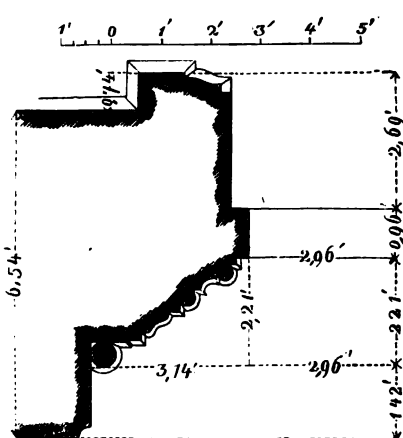
Északi oldal.

A keleti homlokzat előtti keskeny udvar, épszögben törve, a székes-egyház északi oldalán is van folytatva, ezen udvar déli oldalán áll a templom azon része, melyet a XIV. században csatoltak az eredeti épülethez, északi oldalán emelkedik a hajdani erődnek bástyafala, a két rendbeli fal, mint ezt alaptervünk mutatja, ívekkel van összekötve. Az északkeleti és északnyugati torony közti tért kitöltő későbbi épület keleti részén elhelyezték az igen nagy sekrestyét, nyugatra szintén hosszukás kápolnát, mindketteje közt a b. szűz imoláját. Mielőtt ez utóbbi elkészült, a XIV-ik században, itt nagyobb kapu vezetett a templom északi hajójába, miből világos: hogy az e tájon emelkedő erősítés legfelebb a XIV-ik század műve lehet. E főkapu jelenleg csak a kápolna ajtaját képezi és egészen a templom bensejében áll. Ámbár az északi hajó teteje nem csekély magassággal bír, a főhajó fala mégis annyira túlemelkedik azon, hogy az utóbbin eredeti ablakjának még több nyoma látható. Nyugatfelé a keskeny udvart jelenleg fakamrák zárják el úgy, hogy csak azokon keresztül megközelíthetni a

Nyugati homlokzatot.

E homlokzat eredeti állapota fel nem ismerhetőségig el van ferdítve. Eredeti, a falak nagy részén kívül, csak középső alsó része, t. i. a kapuzat, az e fölötti közép párkányzattal (cordon, Brustgesimse); ezt azután egy egészen új oszlopdecoráció veszi körül. E homlokzat előtt a föld felülete inkább emelkedett, mint a templom keleti oldalán, s így egy lépcsőt, mintegy 2,50'-nyi magassággal, kell a kapuzat alá helyezni, hogy elérhessünk a keleti résznek a tetőtől 74,74'-nyi távol aljáig. A középkor templom-építészeti szokásai közé tartozott az esővizet a legjelentékenyebb résztől, azaz a szentélytől nyugatfelé vezetni; azonban itt székes-egyházunk azért képez kivételt, mert egész déli oldala előtt a domb, melyen fekszik, lejtős, így tehát nincs szükségünk feltenni, hogy a nyugati homlokzat alapvonala alacsonyabb lett volna a keletinél.

A kapuzat alsó küszöbétől a kapu fölötti közép párkányzatig, az utóbbinak magasságát betudva, mértem 21,60'-at. A keleti legnagyobb magasságot találtuk a középhajónak két szélességében, azaz két egységben = 74,74'. A fentebbi 21,60'-hoz hozzáadván az öt lépcső, mintegy 2,50'-nyi emelkedését: a homlokzat alsó osztálya leendő 24,10', ezt lehúzáva a 74,74'-nyi egész magasságról, marad a felső osztály számára 50,64', s mivel ez utóbbi szám kétszernél nagyobb az alsó osztály 24,10'-nyi magasságánál, ebből nem épen kellemes arány eredt a kettő közt, miről meggyőződhetni ha Koller „Prolegom.“ V-dik tábláját tekintjük, mely a nyugati homlokzatot, igen tökéletlen rajzban adja, mint ez az utolsó restauratio előtt mutatkozott.



23. áb.

E homlokzaton, mint eredeti rész, csaknem kizárólag érdekes a főkapuzat, az a fölött levő párkányzattal.

E főkapuzat alaprajza következőleg van tervezve:

Mindenek előtt meghatározták, kezdve a homlokfal kül felületén, a különböző szélességű mélyedéseket, még pedig:

- Első mélyedés a nagyobb sarkoszlop kezdetéig . 1,42'-ra.
- Második mélyedés az ajtó béllet kezdetéig . 2,21'-ra.
- Harmadik mélyedés, a béllet egyenes tagé . 0,96'-ra.
- Negyedik mélyedés, a kapuzat belső nyílásé, . 2,69'-ra.

Az egész mélységet . 7,28'-ra.

Ha ezen összegből levonjuk a belső portálpilaster kiszökését, marad a falvastagság számára $7,28' - 0,74' = 6,54'$.

Miután a mélyedések meg voltak határozva, határozták a nyílások szélességét, még pedig:

a belső kapunyílást	6,67'-ra.
a béllet köztit	5,91'-ra.
ehez adván kétfelül 3,14'-at, tették a legnagyobb kül-	
só nyílást $3,14' + 5,91' + 3,14'$	12,19'-ra.

Következett most a béllet mélységi szárának (2,21') összekötése a béllet szélességi (3,14' szárával, s így épszögű háromszög jött létre, melynek hypotenusáján fejleszték a bélletet. E hypotenusán fekszenek a kisebb féloszlopok középpontjai és az épszögű tagok szögei, részben beszökvn az alkotási háromszögbe; a hypotenusá vonalától csak a nagyobb sarkoszlop középpontja távozik kifelé annyira, mennyire ezt a béllet szélességének kitöltése kívánta, azonban megjegyzendő, hogy ezen kitöltés nem épen a styl szigorúsága értelmében van eszközölve; a jobban szervezett rész kétségkívül a kapunyíláshoz közelebb álló, mi arra mutat, hogy a constructio azzal kezdődött, s hogy a belsőbbet inkább pótlásként tervezték. Nem lehet továbbá nem észrevennünk, miként a béllet tagozása sem egészben, sem egyes tagjában nem bír a kellő mélységgel, s miként így a béllet inkább laposnak tűnik ki; e hiányt a két oldal kapuzaton szintén találjuk. De másrészt mesterünk érdeméül kell felrónunk, hogy bélletét a szokásnál jobban tudta kifejezni.

Rendesen a középkor kapubélleteit egyenszerű épszög hypotenusán rajzolták, miért is mélységükkel egyenlő szélességök, mintegy kurtítva tünteti fel a bélletet; míg itt ellenkezőleg a béllet szélessége mélységéhez úgy áll, mint $\sqrt{2}$ az 1 hez; mert ha az utóbbi 2,21'-nyi méretét szorozzuk 1,414-el: nyerendjük az előbbi 3,12'-ra; s ebből következik, hogy a béllet a szokottnál bővebben fejlődik szemünk előtt, nagyobb homloktért szolgáltat.

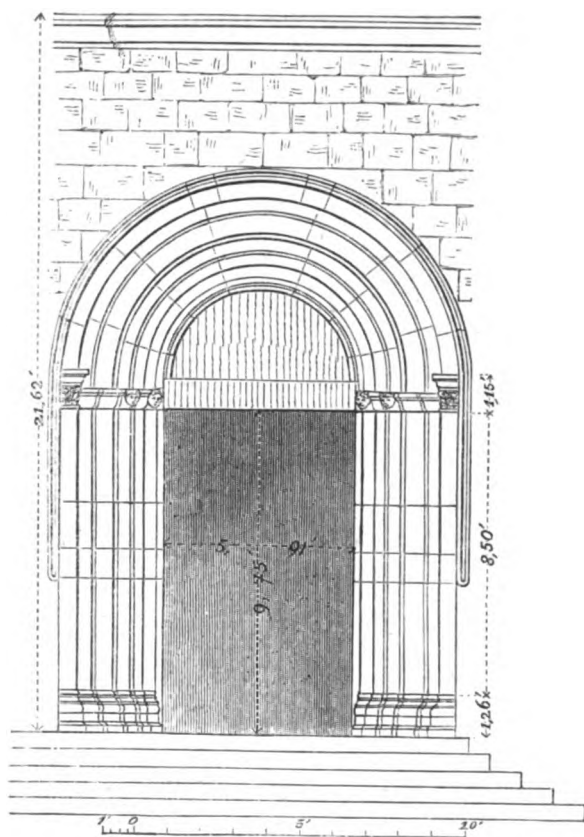
A sarkoszlop alsó átmérője 0,48', a felső 0,41'-nyi, a kisebb oszlopok alsó átmérője 0,35'-nyi; ezen csekély átmérőkben más okát találjuk a kapubéllet lapos tekintetének, mert az oszlopok nem szökvn ki elegendően, a többi tag sem bírhatott kellő kiszökéssel, s így az árnyék hatása is csak csekély lehetett; ugyanezen hiány fordulván elő a déli és északi hosszoldal kapuján is, azt a mester egyéni sajáttságaként kell tekintetünk, sőt a két utóbbin még az is csökkenti az érdeket, hogy itt nincsenek valódi oszlopok, hanem csak főnélküli hengertagok.

Emelkedésében a két nagyobb sarkoszlop a következő mérekkel bír:

A vállkő és kapitael magassága	1,15'
A tőnek magassága	8,50'
A lábnak és plinthnek magassága	1,26'

Összes emelkedés 10,91'

Ezen emelkedésnél valamivel alacsonyab a felső küszöb felső vonala; mert a kapunyílás magassága 9,75'-nyi, s a felső küszöbé 0,875', az egész tehát csak 10,626'-ra emelkedik, s ennél még valamivel alacsonyabbak a kisebb oszlopok. Az utóbbiaknak nincsenek kapitaeljeik, melyek helyett igen megrongált emberfőket látunk, fölöttök pedig közönséges vállköveket. A sarkoszlopok fejei lombozatukkal némileg; még a korinthisai kapitael akanthusára emlékeztetnek, ámbár a levelek itt csak egyszerű zigzag vonallal vannak lemezve, másrészt szabad végök, román módra, mintegy bimbó alakban, van kikerekítve, vastagodva. Az oszlop fő sarkain az ioniai csigával távolról rokon alak jelenik meg. A vállkő áll lemez, lemezke és erős karniesből, a kapitael gyűrű csak egyszerű henger. A tőnek átmérője kisebbedik felfelé futásában. Az atti-



24. áb.



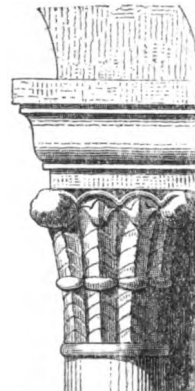
25. áb.

záló láb az egész béllet tagozata alatt végig fut; állván meglehetősen alacsony kettős plinthon; a sarkoszlop lábának átmenetét a plinth-táblába sarkdíz közvetíti. Ezekben az oszlop alja hasonlít a templom legnyugatibb pillérpárjához.

Kapuzatunk építészeti anyaga jó, Pécs környékén található, szürkés márvány, mely igen finom síkíratot enged meg, nem igen nagy darabokban törik, a miért is a bélletet négy kőből kellett összerakni; sőt még sokkal többet kellett alkalmazni a kapuívén; mert ékkövei három sorba vannak állítva egymás fölé.

Akár főkapuzatunkat az egész nyugati homlokzattal, akár a

hosszhajó holdjaival hasonlítjuk össze; feltűnni fognak csekély mérvai.



26. áb.

Egyenes vonalú magassága (pied droit) még nem éri el a 11 lábat, ehhez adva az ív fentőjét 6 38'-bal az egész magasság teend 17,38', a holdosztályok egyenes magassága ellenben 28,60'-at tevén és pillérei középpontjainak távolsága egymástól több mint 20 lábnyi levén, a főkapuzatot kétszer egymás felébe lehetne elhelyezni ily osztályba. Ezen mérviányának két oka vagyon; nem akarták a kapunyílást nagyobbra csinálni, nehogy nehezen nyiljanak szárnyai, másrészt pedig a béllet féloszlopainak csekély átmérője és lapos volta sem engedte a bélletnek nagyobb kiterjedését. Hogy itt kellő arány létre jöjjön, a homlokzat egész magasságának nem lett volna szabad emelkednie oly magasra, azaz 74,74 lábra, kivált pedig nem, ha meggondoljuk, hogy a templom nem volt boltozva. A csúcsíves styl kolossalis homlokzataiba óriási kapukat szerettek alkalmazni s mindemellett a kapuszárnyakat úgy alkotni, hogy azokat többé-kevésbé könnyen lehessen kinyitni; ezen egymással ellenkezőnek látszó feladatot összeegyeztetni törekedtek és a magasság utáni vágynak leginkább a kapu felett emelt óriási csúcsokkal tettek eleget. De ezen csúcs nem a csúcsíves styl találmánya, mert találjuk azt már a romanismusban is alkalmazva, csak hogy itt emelkedése még kisebb és szöge sokkal tompább; ehhez véve a román portálok alacsonyabb félkörívét, ki fog tetszeni annak egészbeni csekélyebb magassága, hasonlítva a csúcsíves kapuzat feletti csúcsívhez, és az ezt tulszárnyaló hegyes csúcsához. A pécsi mester csúcsos nem segített magán, és pedig azért nem; mert ily csúcsok nálunk sokkal később kaptak fel, p. o. a jáki templomban 1250 körül, míg az 1207 táján emelt libényi, sőt az 1235 körül épített apátfalvi főkapu a csúcsot még nélkülözi. A csúcsnak hiánya, hozzávéve az egész főkapuzat kisebb mérvait, tehát szintén a keletkezés régiebb kora jeleinek tekinthető.

21,62'-bal, a kapu alsó küszöbétől fölfelé fekszik egy közép párkányzat (cordon, Brustgesimse), mely az alsó osztályt elválasztja a felsőtől, s e párkányzat még az eredeti, felső tagja kajácsos, a következők lemezke, lapos horony és ismét lemezke; kiszökése és egész magassága csekély s azért árnyékának hatása sem különös. Koller V. tábl. e párkányzatot egészen elhagyta.

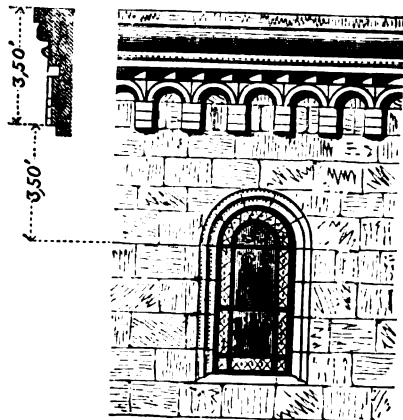
Déli oldal.

Ezen oldal leginkább ki van vetkezve eredeti állapotjából; mert itt csak is a két határ-torony teteje alatti rész mutatja még eredeti alakzását, a szemhez legközelebb álló alsó kápolna építmény egészen új, s már is századunkban épült fel.

A délnyugati toronyhoz, ez oldalon, lépcsőházat és előcsarnokot építettek ugyan már a XIV-ik században, azonban ez is eltűnt egy később hozzá csatolt építkezésben. Koller (Proleg.) VIII-ik tábláján ezen későbbi épületet látjuk elterjedni a torony és a déli kapu közt; melytől keletre emelkedik még a régi déli mellékhajó; e részen a kapu feletti csúcsíves, és más, a délkeleti torony közelében lévő hasonlóan csúcsíves ablak közt négy kisebb köríves ablakot látunk, mi annál feltűnőbb, mert a román korban egy-egy ablak szokott megfelelni egy-egy osztálynak, a déli kaputól pedig egész a délkeleti toronyig csak két osztály vagyon. Koller idejében a régi kapu előtt kis csarnok volt, ez és a délnyugati toronyig elterjedő rész roccoco modorban volt ékesítve.

Gianone építész, mint az építészeti történetben említve volt, 1807-től egész 1827-ig a mostani déli homlokzatot emelte, kitöltvén a hézagot, melyet talált, és nagyobb előcsarnokot emelvén a déli kapu előtt, ő építette azon színházi oszlop-decorációt, melyet e helyen ma látunk, és melyet alakzati tekintetben semmiféle ismert styl alá nem sorozhatunk: az ablak ugyan csúcsíves, de mérműve, értelmetlen alko-

tásánál fogva, még a csúcsíves styl legelkorcsosodottabb osztályába sem helyezhető, s csak azon csodálhatni, hogy e század elején mégis volt nálunk építész, ki a csúcsívet elég merész volt alkalmazni; az oszlopnak van ugyan lába, töve és kapitaelje, hanem midőn a két előbbi antikizál, az utóbbi inkább egyiptomi kapitaelre emlékeztet; a csúcsíves ablak fölött van attika, s ezen attikán állanak az apostolok kolossalis szobrai igen közepszerű példányokban, míg az attika mögött, tető helyett, lapos, pléhvel födött terasse-ot látunk. Szóval a vegyülék itt olyan, hogy stylról szó sem lehet.



27. áb.

Mindezeknél sokkal érdekesebb a főhajó kiemelkedő része, melyen még láthatók a régi korona-párkányzat, s a régi ablakok nyomai, sőt ezek közt megvan még a délkeleti torony szomszédjában egy, melynek bélétnét is megmérhettem; e bélétnék alaprajzát föntebb adtam, itt adom felrajzát, valamint a fölötte levő korona-párkányzatát is. Mióta a templomot boltozattal ellátták, a középhajó magas ablakai nem nyílnak többé abba, hanem a boltozat fölötti padlásra. 3,50'-nyi magasságban az ablak középpontja fölött kezdődik a 3,50'-nyi magas korona-párkányzat, tagjai a következők: alólról felfelé, gyámkövek, melyeken a félköríves fries emelkedik, e fölött fűrészfries, s e fölött a megfordított attikai oszloplábhhoz hasonló párkányzat, igen csekély horonynyal és nehézkes hengertaggal, melynek tetején a plinthus lemez az egészet végzi.

Tornyok.

A torony, mint mondva volt, csak benső fala által van összekötve a templom hosszhajójával; különben egészen elkülönözött építmény, mely az egészszel organikai viszonyban nem áll. A négy torony nem tökéletesen ugyanazon nagyságu alaptervvel bír, ámbar mindnyája a négyeg alakot megközelíti. Falai közt a benső, mely egyszersmind a hosszhajóé, a leggyöngébb, legerősebb pedig az ezzel szemközt álló.

A két keleti torony két-két boltozott alsó osztálylyal bír, alsaja az altemplomba, felseje a székes-egyház két mellékhajójába nyílik. Az észak keleti torony felső emeletét levéltárként használják, s itt megvan még, nem eredeti ugyan, hanem mégis az 1500 körül készített falfestés. A boltozat csúcsmezeiben (Schilder) látunk zöld lombozatdísz, lejjebb fehér és vörös fekirányos vonalok közt dőlt négyszögekből álló sakmezőket, szinte vörösre és fejérre festve, végre ezek alatt csiga-alakban elrendezett lombozatot. Az egész igen egyszerű, s hogy efféle dísz e korban általánosan uralkodhatott, bizonyítja az Erdélyben Vajda-Hunyad várának ugyanezen idő táján történt kifestése. (I. Vajda-Hunyad vára 1452. 1681, 1866 szében és képben szerkesztette és kiadta Arányi Lajos 1867-ben, nevezetesen e munkának XIII. tábl.)

A délkeleti toronynak felső boltozati osztálya jelenleg harangozó kamrának szolgál, ide nyulnak le az e toronyban felakasztott harangok kötelei. A két nyugati toronynak boltozott emelete ma lomtár. Az északnyugati bejárnak az északi mellékhajóból, a délnyugati sz. Imre kápolnájából; itt van egyuttal azon, még a XIV-ik századból származó csigalépeső is, melyen a torony felső emeletébe, a templom padlására, s innen a többi három torony magasabb osztályaiba juthatni.

A tornyok felső emeleteiken nincsen sehol boltozat; ezek csak gerendákkal és deszkákkal vannak elválasztva egymástól. Kültékintetüket adja réztáblánk; itt az osztályok közép-párkányzat által vannak kijelölve; az alsókban egy-egy körívvel zárt ablak látható; a harmadikban, az altemplomét nem számítva, két kettős ablak nyílik minden oldalon, az ablak két osztályai közepén ó-román gömbszelvényes fejű oszlop áll. Igaz ugyan, hogy a jelenlegi oszlopok egyike sem régi, de a régieknek néhány töredéke még most is látható lévén a templom északi udvarán, kimondhatjuk, hogy Gianone építész a régi oszlopokat elég híven és szerencsésen utánozta; ugyanannyit mondanunk kell torony-párkányzatairól is, melyek nem térnek el alakzatokban a mellettük fenmaradt eredetiektől.

Gianone a harmadik emelet fölé még negyediket is épített; amannak eredeti jelenvolta biztosítva van a fenmaradt régi nyomok és töredékek után; Koller tábláin megvan az utóbbi is, de nincs meg a rovátkás fal, melyet ma a negyedik emelet fölött látunk.

Mi az egész székes-egyháznak e század elején történt restaurációját illeti, ennek építészeti any

ga, a híres pécsi kő, és technikai kivitele sokkal jobb, sokkal szorgalmasabb, mint a minőt más hasonnemű s e korból származó épületnél találni szoktunk Magyarországon; ellenben a styl tekintetében, kivéve a tornyokat, hasonló dícséretet arról korántsem mondhatunk.

Daczára tehát, hogy századunk kezdetén nagy pénz összeget költöttek a pécsi székes-egyház restaurációjára, nevezetes sikerre még sem voltak képesek szert tenni; mert ama korban a styl ügye teljesen volt elhanyagolva, valódi stylt akkor sehol sem ismertek, s az épen ezen tudatlanságból eredt elbizakodás elhitette az akkori építészekkel, hogy tul birnak tenni minden megelőzött architecturán.

Franciaországban az elfajulás ugyanazon alant fokra szállott le, mint Angliában, Német- és Olaszországban, s az akkori épületek egyike sem érdemes az emlékszerű névre. Nem csoda tehát, hogy Magyarországon sem tudott Gianone valami nevezetést létrehozni.

De nem csoda az sem, hogy az általános megvetés, melylyel e középkori stylek iránt viseltettek századunk kezdetén, nem engedte a középkori stylek előnyeit és jelességét tanulmányozni.

Igy történt, hogy Gianone sem hajtott sokat a középhajó felső részeinek elhajlására a függőleges vonaltól, s e roppant szerkezeti hátrányon a boltozat alá húzott vasrudakkal vélt segíthetni.

Emlitém, miként a pécsi székes-egyház falai, eredetileg, nem voltak tervezve boltozat hordására; midőn tehát, a XIV-ik században, ilyent raktak azokra, a bolt oldalnyomása kezdte szétfeszíteni az alatta levő falat, s ezen hatás, bár igen lassan, mégis szakadatlanul és biztosan foly be a falak elferdítésére. Hogy erről tökéletesen meggyőződhessünk, nem kell egyéb, mint a középhajó alatti fal egymástúli távolságát pontosan megmérni ma, és vagy husz esztendő múlva ismételni ezen mérést, mikor aztán e távolságot, a vasrudak daczára, egy vagy két hüvelyknyire vagy talán többre is növekedettnek fogjuk tapasztalni.

Ellenhatást itt egyes egyedül oly ívtám gyakorolhatna, minőt a francia romanismus és csúcsíves styl először alkalmazott a magasan fekvő boltok oldalfeszítése ellensúlyozásául.

Ajánlom tehát a mérési kísérletet s meg vagyok győződve, hogy alkalmazásának következménye az ívtámak pótlólagos építése leend.

Szent Benigne hajdani temploma Dijonban.

Elhagyván egyidőre a pécsi székes-egyházat, keressük fel azon középkori templomokat, melyek alakzatuk és arányuk által befolyással lehettek a pécsinek alakzására és arányaira.

Mertens Ferenc „Die Baukunst des Mittelalters“ című, 1850-ben Berlinben kijött munkája 90-ik lapján ezeket mondja: „Ezer óta Kr. u. a román építészetnek első teremtményi példányát találom, s ez St. Benigne temploma Dijonban, melynek keleti kör alakú része (együtt a még inkább kelet felé fekvő kápolna épülettel) fenmaradt egész a francia nagy forradalomig, s melynek (nyugati) hosszajói teljesen le vannak írva.“

Ujabb kutatások megmutatták ugyan, hogy a gernrodi alapítvány-templom, a Harez hegyláncz tövében, mintegy 40 évvel régiebb St. Benignénél, és bár mérvei kisebbek mint emezéi valának, mégis egészben itt jobban és határozottabban kifejtett romanismust látunk. Mindamellet a dijoni épületet a legnevezetesebb és legrégibb emlékek egyikének kell elismernünk; mert oly vállponton áll, melyen az ó-ke-resztyén, byzanci és a román építészet egymástól távozván, az utóbbi sajátos fejlődését kezdte meg, mely későbbben a csúcsíves stylbe ment át.

Másrészt a dijoni templomnak hatásköre sokkal terjedtebb, mint a gernrodié; mert amabba belefoglaltatik nemcsak Francia-, Angol-, Spanyol- és Olaszország felső része, hanem még déli Német-, s mint látandjuk, több tekintetben Magyarország is.

A dijoni apáti templomnak, fájdalom, csak igen csekély része maradt reánk, mindazáltal birunk pontos leírásával és ujabb ábráival, mik a restauratiót nemcsak lehetővé, hanem a főpontokban, még elég biztossá is teszik. Ezek a következők:

1. Egy az építkezéssel csaknem egykoru leírás, melyet a zárdának névtelen barátja készített, s melyet D'Aschery kiadott „Spicilegium“-ában. Párisi 1655-ki kiadás. 434 s. köv. lapon. Lásd az okmány toldalékot.

2. Más, ábrákkal ellátott leírását írta meg Mabillon „Annales Ordinis S. Benedicti“ című Párisban 1707-ben megjelent munkája IV. kötetében 151 s. köv. lap.

3. Egy harmadik, szinte képekkel bíró leírást találunk Don Plancher-nek „Histoire générale et partic. de Bourgogne“ nevű könyvében. Dijon 1739. X. köt. 476 s. k. lap.

4. „Atlas des Monuments de la France“-jében Páris 1828 Lenoir Sándor szintén e templomot rajzolta le.

5. Végre 1859-ben díszmunka kezdett megjelenni e cím alatt „Dijon, ses monumens divers, depuis son origine jusqu'au règne de Louis XIII. par le baron Taylor etc.“ E munkában a régi templom rajzban ki van egészítve. 1859 óta a könyvet nem folytatták.

Hogy a fenidézett névtelen barát az alapítónak, Vilmosnak, kortársa volt, már egészben is kiteszik ezen apátra halmozott dicsérgetéseiből; de vannak ezen kívül krónikájában még közvetlenül ide vonatkozó helyek is, így a 445-ki lapon mondja, hogy János apátot, ki Vilmost követte, mint még élő, nem akarja nagyon megdicsérni: „sed quia adhuc domum habitat luteam, sufficit hoc tantum dixisse (mivel t. i. már elébb magasztalta); dicit enim scriptura: Ne laudes hominem in vita sua.“

A névtelen krónikáját 1052-ig folytatja, mikor annak további írását más barát veszi át; hogy pedig a régiebb szerző a dijoni zárdá barátja volt, azt maga mondja meg 470. l. hol a zárdának apja által

adott ajándékokról szól, melyek közé önmagát is sorozza: „Laici offerentes filios Sancto Benigno. Inter quos pater meus me offerens, exceptis aliis rebus, dedit secus puteum, domum et sedem unius caldariae“ etc.

A névtelen elbeszélése után a templomnak alapítója, Vilmos apát, Olaszországból származott, honnan őt Majolus Clunyba hozta magával, innen ment aztán Dijonba a Majolus által reformált zárdába, hol 990. táján apáttá lett. Bruno, a dijoni szék püspöke, őt későbbben egész megyéje zárdáinak elüljárójává tette. Vilmos 996-ban Olaszországba utazott, honnan tudományosan és művészetileg kimívelt férfiakat hozott. Miután Vilmos 1001-től 1015-ig felépítette templomát és zárdáját, Richard őt Normandiába híttá meg, hogy ott is templomokat és zárdákat építsen és rendezzen be: úgy szintén több zárda Lombardiában is tőle származott. Vilmos 1031-ben halt meg.*)

Ezen adatok megegyeznek egészben Cordero „Architettura italiana, Brescia 1829“ című könyvének adataival; azonban az utóbbiak ide s tova eltérnek. Glaber Rudolfus, Vilmos barátja, hátrahagyott jegyzetei szerint Cordero az apát születése helyét és családját közelebb ismerteti, az előbbi Ivrea megyében fekszik, Piemontban, apja pedig Robert, Volpiano ura, volt. Eltérőleg krónikásunktól, Cordero állítja, hogy Vilmos Olaszországot beutazta, mielőtt még Franciaországba költözött és, hogy Velencében Orseolo Péterrel, a herceggel, barátságra lépett, mi az itt feltett időre nézve azért valószínűtlen: mert Vilmos Clunyba megérkeztekor még ifjoncnak nevezetik: „Aetate juvenili florens.“ Első fellépte Normandiában 1020-ra van téve s állítja Cordeo, hogy, midőn Vilmos ott közel 40 zárdát épített vagy restaurált, e tájon amaz építésznek első példányait mutatta be, melyet ott lombardinak vagy olasznak neveztek: „cosi diede i primi esempi di un' architettura, che colà fu detta allora lombarda ossia italiana.“

A névtelen a templom Vilmos előtti történetét adja, midőn 434. lapon mondja, hogy ezt az apátsággal együtt György püspök alapította, Guntram király adományokkal ellátta, skopasz Károly és Izsák püspök későbbben restaurálta. Ezek után áttér kora, azaz Bruno püspök és Vilmos apátnak építkezésére, melyen a munkát maga Vilmos igazgatta.**)

Ellenben a püspök inkább a financialis ügyet vitte, ez t. i. mindenütt kő és márvány oszlopot szerzett az épület számára. †

A krónikás által említett legrégibb templomot 535-ben szentelték fel, ugyanez, miután azt Izsák restaurálta volt, újabb szentelésnek lett alávetve 870-ben. Vilmos 1001-ben kezdett építeni 15 éven át, a templom tehát 1016-ban szenteltetett fel.

Új felszentelésről tesznek említést, melyet Jarenton apát idejében II. Pascal pápa vitt véghez 1106-ban. ***)

*) 430. l. „Bruno Guilielmum, hujus monasterii gregi praefecit. Hic Italia extitit oriundus, alto satis germine et nobili prosapia editus. Quem Dominus Mayolus Roma veniens, invenit in monasterio Laureio dicto, ubi a puero educatus fuit. Assumensque eum, ipso deprecante, secum adduxit Cluniacum, aetate juvenili florentem. Ordinatus igitur est Abbas a Domino Brunone episcopo a. Inc. 990 indictione tertia“ — 433. l. „Dominus Episcopus Bruno considerans Patrem Guilielmum ita ferventem in religione, ac monastica institutione, et loca ei commissa de die in diem melius proficere, omnia in suo episcopio monasteria ipsius delegavit prudentiae“ — 433. l. „Anno sexto sue ordinationis Guilielmus Abbas Romam perrexit, indeque se. Angelum montem petiit Garganum, ubi periculose aegrotabat. Coeperunt deinde ex sua patria, hoc est, Italia multi ad eum convenire. Aliqui litteris bene eruditi, alii diversorum operum magisterio docti, alii agriculturae scientia praediti. Quorum ars et ingenium huic loco (Sancti Benigni Divionensis) profuit plurimum.“ — 442. l. „Monachorum non erat numerus qui ab Italiae venerunt partibus.“ — 444. l. „Audita dei viri fama nobilissimus Normannorum comes Richardus misit ad eum, reverenter supplicans ut ad se veniret. Venit, multisque eius precibus exoratus est, ut Ecclesiam sanctae et individuae Trinitatis nomine et honore dicatam, in loco qui Fiscanus dicitur, olim constructam et a se in ampliorem statum deductam, susciperet atque Monachorum, collegio decoraret.“ — 445. l. Commisit et alia loca Comes Richardus Guilielmo: Gemmeticum, Montem S. Michaelis Arch. Monasterium S. Germani Parisiis, locum S. Faronis in urbe Meldorum, commisit Praesul Metensis Gorgiensen Abbatiam etc.“ — 443. l. „Miután Vilmos testvérei is barátokká lettek és vagyonaikat az egyháznak ajándékozták, Olaszországban is építettek templomot és zárdát Benigne tiszteletére: „unde et fructuarensis ille locus est vocatus, ut fructus honorum operum, quae ibi geruntur, sibi et illis esset abolitio peccatorum.“ — 458. l. Perveniens ad Coenobium nomine Fiscanum, ubi plus solito infirmitate pergravatus, sentiens sibi imminere ultimum vocationis suae diem, convocatis fratribus, per octo dies, exhortans (sic) eos octavo die natalis Domini reddidit Deo spiritum. Ibi sepultus 1031.“

**) „A sancto igitur Gregorio Lingonensi Episcopo fundata haec Abbatia, a Guntranno Rege stabilita v. ditata, a Carolo Imperatore, cognomento Calvo, et Domino Isaac Episcopo restaurata. Ab honorando Brunone et Willelmo venerabili Abbate, non solum modo in aliis rebus, verum etiam in nova Ecclesiae fabrica est renovata; in cujus Basilicae miro opere Dominus Praesul expensas tribuendo, ac columnas marmoreas ac lapides undecunque adducendo, et Reverendus Abbas magistros conducendo et ipsum opus dictando, insudantes dignum divino cultui templum construxerunt. Cujus artificiosi operis forma et stabilitas non inaniter quibusque minus edoctis ostenditur per litteras; quoniam in eo multa videntur mystico sensu facta, quae magis divinae inspirationi, quam alicujus deputari debent peritiae magistri.“

***) Ugy tetszik, mintha ezen későbbi felszentelés nem volt volna föltételezve újabb építkezés vagy a réginek befejezése által; mert a krónikás szerint az épület a XI. század közepe táján nemcsak teljesen ki volt építve, hanem bútorozva is. A felszentelés talán a történetben meg nem említett károsítás vagy szentségtelenítés következtében történt.

Vilmos temploma 1271-ig maradt épen, de ekkor a közepén álló torony bedőlése által összezúzott, mire Hugues d'Arc sur Tille apát a még fenálló, s 1288-ban bevégzett egyházat emelte, mely 213' hosszú, 87' széles és 84'-nyi magas. *)

Don Plancher; ezen kívül, még egy 1137-beni tűzvészről is tesz említést, mely által sz. Benigne temploma is annyira károsítottnak, hogy visszaállítására 10 év kellett. Ezen alkalommal három tornyát is magasabbra emelték, u. m. a rotunda két lépcsőházféle tornyát és a keleti kápolnáét; az utóbbival együtt alkalmasint az egész imola épületét felemelték. Ugy hiszem, hogy e korból származik a főkapuzat is, melyet az 1271-ben lerombolt templomról az ujonnan csúcsíves stílusban építettbe vitték át; mert ezen kapuzat még késő-román, s így némely a mostani szentély alatt megmaradt csekély részszel együtt, egyedüli emléke Vilmos apát templomának, miután a múlt század forradalma alkalmával az akkor még fenállott keleti rotundát s kápolnákat is ledöntötték. Legújabb időben a régi rotunda telkén ásások történtek, s Taylor báró ott a földben talált régi oszlopot ír le munkájában.

A névtelen krónikás leírása mindenestre a középkorból ránk maradt leírások legpontosabbja, legterjedelmesebbje. Itt nemcsak a főtömeget, hanem egyes részleteket is találunk idézve: p. o. az oszlopok, ablakok, kapuzatok, ajtók, oltárok s. a. t. számát, úgy, hogy ezekhez hozzávéve Don Plancher egészben pontos felvételét, a restaurációhoz bátran hozzá foghatni.

A névtelen leírása értelmében az épület három részre oszlik, mint ezt II. táblánk alaprajzai mutatják: keleti imola épületre, az ahhoz csatolt rotundára, s egy, az ó-keresztyén basilikával rokon nagyobb templomra, mely a rotundával mintegy össze volt olvasztva. Vilmos apát építkezése alatt a régiebb templom némely részeit felhasználta, nevezetesen annak szentély-végét.

Az imola épület, a rotunda és a nagy templom keleti része alatt egymással összefüggő altemplomok léteztek, l. II. T. 1. áb. A nagyobb egyház altemplomát, melyben Sz. Benigne sírja is volt, a krónikás a szent imaházának „Oratorium sancti Benigni“ nevezi, ehez kell azonban még a rotunda altemplomát is számítani, mert ebben volt, a szent sírja mögött, oltára. A keleti kápolnák altemploma keresztelő Sz. Jánosnak volt szentelve.

A második emeleten (nálunk földszintnek neveznök l. II T. 2. ábra), az imolák részében és a rotundában egygyütt, volt a b. szíznék temploma „Sanctae Dei Genitricis Mariae“ két oltárral, egyik a kápolnában, másik a rotundában, nyugat felé csatlakozott ehhez a nagy basilika alakú templom „Ecclesia major“, mely ezen nevet minden emeleten keresztül megtartja.

Az imolaház harmadik emeletén volt sz. Mihály arkangyal kápolnája „oratorium sancti Michaelis archangeli“ l. II. T. 3 ábra; a rotundában itt s folytatólag a negyedik emeleten is volt a sz. háromság temploma „Ecclesia sanctae et individuae Trinitatis.“

Az egész épületnek hosszát a krónikás 200 rőfre teszi, mi, Plancherrel a rőföt másfél lábra vévén, 300 ugynevezett pieds du roi, vagyis királyi lábra rug. Szélességének 53 rőfjét 79,5'-ra kell tennünk. végre a rotunda magassága minden emeletén, 10 rőföt tevén, mindnégye összesen 60 lábra szállott fel.

A nagyobb egyház altemploma ugyanoly magas volt mint a rotundáé, azaz 15 lábnyi. Mint már meg volt jegyezve, az 1137-ki tűzvész után magasabbra emelték a keleti kápolna és a rotunda két tornyát.

A nagyobb templom mellékhajóját a krónikás 31 rőfnyi = 46,5 lábnyi magasnak mondja „in altitudine quaque versum per maximos 31 cubitos, a középhajónak magasságát „in medio autem“ teszi 40 rőfre vagyis 60 lábra. Ugy tetszik, mintha az előbbi mértéket, mint a rotundában, az altemplom padolatától, a mellékhajó féltetejéig, az utóbbit a főhomlokzaton, a földtől nyeregteteje csúcsáig mérte volna; más-képen alig lehetne helyet találni a széles mellékhajók magas félteteje s az e fölötti földött síkátor számára (v. ö. IV. tábl.); másrészt alig lenne elég, más elrendezésnél, azon csak is husz lépcső, melyet a krónikás két-két emelet közzé helyez: „donec superliminare occidentaliū portarum attingentes per pariles scalas viginti graduum in porticum majoris Ecclesiae deponunt.“

Leírása végén krónikásunk a következő számokat adja. Van a templomban, kivéve a tornyok és oltárokét

*) „Descript. génér. et particul. du Duché de Bourgogne, par M. Courtepée VII vol. in 8vo 2ème édition Dijon 1847.“ II. vol. p. 94 et suiv.

oszlop	371.
ablak (üveg táblával zárt vagy zárható)	120.
torony	8.
kapuzat (portae)	3.
ajtó vagy ajtónyílás (ostia)	24.

Hoszmértékei a következők:

a kápolnaház hossza	33 rőf = 49,5'
a rotunda átmérője	37 „ = 55,5'
a nagy templom hossza	128 „ = 192,0'
Összesen	198 rőf = 297,0'

Itt tehát 3' hiányzik a 300 lábhoz, melyről a krónikás más helyen tesz említést; úgy hiszem, hogy e 3' teszi az imolaház zárfalának vastagságát, melyet krónikásunk egy helyen számadásába fölvesz, másikon pedig elhagy.

A nagyobb egyház altemplomáról mondja a krónikás, hogy T betű alakkal birt, s hogy egyenlő hossza és szélessége volt: „aequali extenditur in longitudine et latitudine“, boltozatát négy sorra osztott tizenkét oszlop hordta és egy-egy oldalán elkülönített vagy épen titkos „secreta“ pitvara vagy csarnoka volt, úgy szintén öt oltára.

Alapterveink (II. tábla) 1-ső ábráján látjuk, hogy az altemplom hossza egyenlő szélességével, ha hogy az előbbi az alsó lépcsőtől a szentély első oszlopsoráig mérjük, hozzávevén magát ezen oszlopsort. Ezen határ-megalapítást krónikásunk a felsőbb emeleten követi; de itt, az altemplomban, olvasnunk kell a szentély minden oszlopát, különben nem tölthetjük be a krónikás 104 oszlop számát; sőt ezenkívül az altemplomnak még három hajós hosszahajót is kell adnunk, mint ezt már Mabillon is tette, mi igen jól összefér az akkori altemplomok szokásos elrendezésével. Mindez elkerülhetlen szükséges; mert a kereszthajó 4 oszlopsora, melynek mindegyikében csak 12 oszlop volt, nem ad többet 48 oszlopnál, másrészt a T alakot is csak úgy nyerhetjük, ha a kereszthajót szűkebb hosszahajóval toldjuk meg. Az ellenkező, azaz keleti oldalon, a kereszthajó oszlopaihoz még hozzá kell vennünk az absidiolokét is; mert csak úgy nyerhetjük el a 104 számot, mint ezt II. táblánk más oldaláról is kiegészített ábrája mutatja. A T betű alakja megmaradt úgy is, csak hogy vizarányos ágán félkörök szűknek ki. A régibb templomok ekképen csak háromágu keresztet képeztek; mert azoknál hiányzott még a hosszszentély, mely későbbben teljessé tette a négy águ keresztet. Nincsen tehát igaza Planchernek, ki gránscot keres krónikásunkban, midőn ez az altemplom T betű alakjáról szól. Ezen altemplom szentélye előtt volt elhelyezve sz. Benigne sírja, mögötte pedig oltára, a többi négy oltár a négy absidiolban állott. Krónikásunk nem tesz említést az altemplom ablakairól; miért is ezeket az általa idézett 120 ablak sorából ki kell hagynom.

Nehezebb feloldású kérdés a tornyoké; hogyan volt elrendezve krónikásunk nyolcz tornya, holott ő csak hármának álláshelyéről tesz említést? kettejében volt a rotunda emeletere felvezető lépcső, harmadika nyugat felé az imolaház közepén állott; hol állott már most a többi öt? Mabillon és mások ezen öt tornyot a nagyobb templom oldalára s főhomlokzatára teszik, az utóbbit ikertoronyként; azonban az előbbi elrendezés egészen szokatlan, az utóbbi pedig csak későbbben alkalmaztaték, a teljesen kifejlődött román stílusban; az ó-keresztény templomokban a torony vagy egészen elkülönítve az egyháztól, vagy annak előudvara szögletén mutatkozik, mindkét esetben organicus kapcsolat nélkül a templommal.

Ezért Mabillonétól egészen különböző elrendezést kellett elfogadnom, t. i. olyant, melyben négy sarktorony egy nagyobb középponti körül csoportosul; s így elérjük a kívánt ötös számot is.

Ezen elrendezés mellett harczol egy igen nevezetes régibb minta-példány és több körülmény s intés, mely krónikásunk leírásában, habár nem egyenesen, de közvetve ilyféle elrendezést javasol.

Tudjuk ugyanis, hogy a templomot a közepén álló torony leomlása összezúzta 1271-ben, miért is azt újra építették, és pedig csúcsíves stílusban. A leomlás nyugat felé történt; mert kelet felé a rotunda s az ezt a nagy templommal összekötő részek a mult század végéig fenmaradtak. Hol állhatott tehát ezen torony, ha csak nem a kereszthajó közepén? Krónistánkunk ide vonatkozó helye alig magyarázható másként, midőn mondja: hogy a nagy templomot 121 oszlop támasztja, melynek némelyike a legerősebb

negyven pillér fejénél négyszögben van felállítva, „fulciturque 121 columnis, quarum nonnullae juxta capita fortissimarum, quae sunt quadraginta pilarum, quadrangulatum statutae.“ Itt világosan a pillér sarkán álló oszlopokról van szó, azonban, ha a szöveg szerint négy oszlop-sarkos pillért teszünk fel, nyercünk $40 \times 4 = 160$ oszlopot, tehát többet, mint az összesen idézett 121-et. Itt tehát bizonyos a tollhiba, s 40 pillér helyett csak négyet szabad feltennünk, mire a pillért jellemző *legerosebb* szó, s ez ismét torony-pillérre utal. Más, inkább közvetve a sarktoronyokra vonatkozó helyet már is idéztem, t. i. azt, hol az altemplom két oldalán előforduló titkos csarnokról van szó, melyet helyesen magyarázottnak hiszek a nyugati tornyok két előcsarnoka által, mint ezt II. táb. 1-ső ábrája mutatja; meglehet, hogy az altemplom hosszahajójából ezen előcsarnok mindegyikéhez külön ajtó is vezetett.

Vége a négy sarktoronyra vonatkoztatható krónikásunk azon helye is, melyben a rotundáról az egész nagy templomon körös körül vonuló sikátorról szól: „bina super deambulacra sunt facta, quae aequali spatio ab orientali parte usque ad occidentalem, et infra templum, per arcus deambulatorios, et supra tectum domus, muro altitudinis fere trium cubitorum circumquaque pergendum, a ruina protegunt incessum. Haec tamen ad dextram sinistramve partem templi incipientes, interius et subtus alas ejus passum per quosdam occultos aditus ad suprema tecti dirigentes plano, ut dictum est, calle deducunt introrsus undique, donec superliminare occidentalium portarum attingentes, per pariles scalas 20 graduum in porticum majoris Ecclesiae deponunt.“ Az „occulti aditus“ kifejezés igen jól alkalmazható a sikátor azon részére, mely a sarktoronyokon vezet keresztül s itt nem látható, míg ellenkezőleg a nagy templomot egészen körülvevő karzat nyílt oszlop állításával mindenütt szembe tűnik; másrészt nem nélkülözhetjük a sarktoronyok lépcsőit sem, ha csak a mellékhajók karzatai és a középhajó magas sikátora közti összeköttetést helyre állítani akarjuk, az utóbbinak jelenvolta pedig világosan kitűnik krónikásunk ezen kifejezéséből „supra tectum domus“, azaz a mellékhajók teteje fölötti.

Nem tudjuk: vajjon létezett-e kis oszlopos sikátor a mellékhajók teteje alatt is; mert ilyenről mit sem mond krónikásunk.

A sarktoronyok mellett szólanak Don Plancher némely mérték-adatai is. L. III. táblánk, nagyobb mérvű alaprajzán, az apsis és apsidiolok részét, mely Don Plancher mértékei nyomán készült. A fő-apsisnak átmérője megfelel az altemplom három közép hajójának. Az átmérőtől jobbra balra van az apsis falának vastagsága, melynek megfelelnie kell a közép torony pillér vastagságának, hogy e kettő közt szabályos kereszt-boltot lehessen húzni. A krónikás az áthajó szélességében 12 oszlopot rendez el, mely e szélességet képezi, ezen oszlop közt volna tehát 11 oszlopköz, vagy keskeny hajó; ötöt a főapsisnak kell adnunk és falvastagságának, fenmaradt tehát még három-három, minden oldalon két-két apsidiol számára, ezek nem csak Plancher idejében, hanem még ma is az altemplom egyik oldalán fennvannak; még pedig úgy, hogy Don Plancher a benső apsidiolnak hosszában 21, szélességében 11, a külsőnek pedig hosszában csak 6, szélességében pedig 8 lábat ad*). A négy apsidiol két belsejének volt három-három, a két külsejének csak egy-egy ablaka**), A belső apsidiolok három ablakát későbbben befalazták, miből Plancher helyesen következteti, hogy Vilmosnál régibb épülethez tartoztak, és azért falaztattak be, mert a rotunda hozzá építésével elhomályosíttatva, feleslegessé lettek. Mindazáltal Plancher Vilmosnak nem az egész rotundát, hanem csak

*) Hist. de Bourg. vol. I. p. 483. „La longueur des mêmes chapelles était de 21' depuis le fond de leur rond-point jusqu'au premier rang des colonnes qui forment la tête du prétendu T.“ S valamivel előbb: „Les deux chapelles placées dans les ailes de la basse église ont chacune 11' ou environ de large et autant de haut“ (t. i. a padolat emelkedése után, melyről Pl. későbbben tesz említést; mert eredetileg a magasság 15 lábnyi volt). A külső apsidiolokról Pl. alább mondja: „Il y avait encore deux autres chapelles, placées dans le fond des secondes ailes qui regnaient de chaque côté, plus courtes que les premières d'environ 15'. Les chapelles n'avaient chacune qu'une fenêtre, placée dans le fond du rond-point et derrière l'autel, elles étaient larges de 8' et longues de 6' seulement, leur longueur aboutissait au premier rang de ces colonnes, qui par leur arrangement font ou forment comme la tête d'un T. La seconde aile du côté du midi, fut entièrement détruite lorsqu'on bâtit sur la fin du XIII^e siècle la nouvelle église qu'on voit aujourd'hui: celle du côté du septentrion subsiste encore en partie, le fond ou le rond-point, où était la chapelle, est en son entier, mais l'autre est détruite, il s'étend en longueur jusqu'au second rang des colonnes dans une distance de 14 à 15 pieds.“

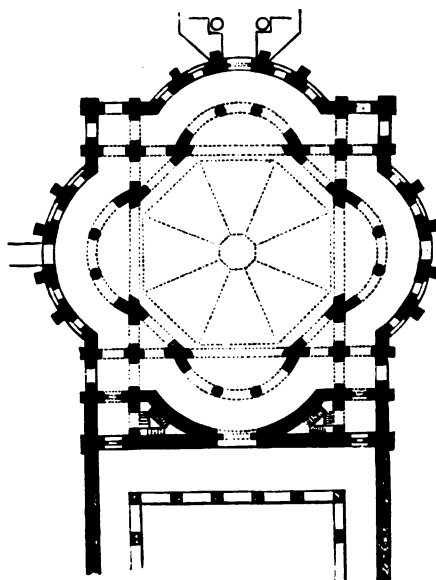
**) p. 4833. Dans le chevet ou rond-point de chacune des ailes il y a un autel, et derrière chaque autel il y a trois fenêtres, qui, dans leur premier origine éclairaient et les autels et les basses ailes de cette église et qui dans la suite ont été bouchées, étant devenues inutiles par les deux tours élevées depuis de chaque côté de la Rotonde, devant et tout proche des trois fenêtres de l'une et de l'autre de ces chapelles placées dans le fond des deux ailes. Preuve que ces ailes ou collatéraux sont plus anciens que ces tours, et qu'ils sont avant le commencement du XI^e siècle, puisque c'est de ce temps là que l'abbé Guillaume fit construire ces tours, qui rendent inutiles ces fenêtres, qui auparavant éclairaient et les deux chapelles et les deux ailes de l'église souterraine; preuve encore que cette église souterraine et ses basses ailes sont des restes de l'église qui avait été réparée au IX^e siècle et qui subsistait encore lorsque l'abbé Guillaume prit le gouvernement de l'abbaye en 990.“

toronyait tulajdonítja, dacára annak, hogy az egész apsis-építkezés össze nem egyezhető a rotunda fenállásával; s így természetes hogy Vilmos az egész rotundának mint szintén a keleti kápolnaháznak alapítója. Hogy már most az új és a nevezetesen módosított régi részek közti közlekedés lehetővé váljék, keresztül kellett törni a régi fő-apsist, és félkörű fala helyébe oszlopokat kellett állítani; egyszersmind befalaztattak a belső apsidiolok ablakai is, részben mert azokra többé szükség nem volt, részben mert az azok felett emelt új oszlop fal-alapot követelt.

Ha már most, Planchernek mérték adataihoz visszatérve, a két mellék apsidiol vagy mellékszentély számára az altemplom három oldal-hajójának szélességét vesszük igénybe, azaz $7,21' \times 3 = 21,63'$ lábat, szembeeszkő lesz a belső mellék szentély 11 lábra adott különbözése a 8 lábra adott külső szentély szélességéhez. E két, egymástól lényegesen eltérő szélesség csak olyképp érthető meg, ha a kisebb szélességet a zárfaalak erősítéséből, vastagodásából származtatjuk; s az erősebb fal ismét e helyütt emelt tornyot teszzen fel. Oda mutat az itt előforduló kurtítás is 15 lábra (l. Pl. idézett szövegét, hola a külső apsidiolok hosszát először 6, másodszor különböző méréssel, 14 vagy 15 lábra adja); e kurtítás okát ugyancsak a torony keleti falának nagyobb vastagságában kell keresnünk, melylyel t. i. az apsidiol belső hosszának részét csonkítja, azonban, mint hiszem, nem annyiban, mennyire ezt Plancher hiszi; mert így a torony hossza csekélyebb volna szélességénél, mely utóbbit a kereszthajó két szélső hajója határozza. Pl. az apsidiol már nem találta ép állapotban, miért is ezen tekintetben pontosan nem mérhetett.

Végre inkább egyenvonalu torony-, semmint félkörű apsidiol falra mutat az is, hogy itt csak is egy ablakkal találkozunk.

Azon körülmény, mely szerint Plancher a kül-szentély hosszát a kereszthajónak északról délfele futó első oszlopsorig 6, a második nyugat felé fekvő sorig 14 vagy 15 lábra teszi, tehát az egyik sortól a másikig $14' - 6' = 8'$ vagy $15' - 6' = 9'$ lábat teszi, saját feltevésemet igazolja, mely szerint az oszlopköz, központtól központig számítva $7,21'$ teszi; mert Plancher, mi egyéb helyeiből látható, majd az egész oszlop vastagságát, majd csak az oszlopközt, oszloptól oszlopig méri, hanem soha, mint kell, középponttól középpontig; e különböző s változó mérésmodból magyarázható az is, hogy Plancher a hoszfalak melletti oszlopok távolságát 6, a középtéren állókét 8 lábra teszi.*)



28. áb.

Ha már kereszthajónk öt tornyos elrendezésű legtöbb rokonsággal bíró régibb minta példányát keressük, Vilmos apát hazájának egyik emlékének kell megállapodnunk, értem sz. Lőrincz templomát Mailandban. E templomnak roppant fontosságát a középkori építészet ügyében Mertens (die Baukunst d. Mittelalt. Berl. 1850 S. 94) eme szavakkal emeli ki: „El kell ismernünk, hogy sz. Lőrincz mailandi egyháza, melyben támak, keresztboltok s hasonló alakzatok fordulnak elő, igen nagy befolyással volt a román építészetre, kivált az északi tartományokban. Lehetetlen a román styl keletkezése okait és történetét fejtegetni, hacsak ezen templom különös és sajátos építészeti alakjait nem ismerjük.“

A követelt ismeretet imént Hübsch terjesztette 1862-ben megjelent „Die altchristlichen Kirchen“ című könyvének XIII. XIV. és XV-dik táblájával, és az e táblákhoz 21-től 29-ig folio lapon irt szövegével.

Az építkezés egész elrendezése szerint az úgynevezett byzanti kúpstyl körébe tartozik, bár régibb, akármely e stylú Byzanzban emelt épíletnél; közepén eredetileg nyolcszögű kúp volt, melyet később kúptoronnyal váltottak fel; a nyolcszög ferde oldalán vagyis az épület mind négy szögén toronyszerű épílet áll, két-két torony közt pedig emelkedik a'acsony boltozott mellékhajó, mely a két határtorony közt félkörrel kiszökik. (l. 28. ábr.)

Sz. Lőrincz templomának építészeti korát a régészek különféleképpen határozták meg. Erre nézve Hübsch, támaszkodva leginkább technikájából vett okokra, így nyilatkozik (22-iki folio lapon): „A templom rendes kirakási kövei csak 0,30 meternyi hosszal bírnak. Már ezen körülményből magából is

*) Les rangs des colonnes, placés dans les basses ailes de 6 à 6 pieds et dans le milieu de l'église de 8 à 8 pieds.

következtethetni, hogy emléktünk régibb a legrégibb ravennaiaknál (mert az utóbbiaknál, melyek a VI-dik századból származnak, e kövek már sokkal hosszabbak, míg a II-dik századból származó római templomoknál vékonyak és rövidek, s csakis a IX. század felé válnak hosszabbakká.) Emléktünknek tehát még Mailand ama fénykorában kellett épülnie, melyben a (IV-ik század második felében) a keresztény hitű Constantius és Gratianus császár e városban székel, s melyben Mailand tulajdonképen a birodalom fővárosa volt. Később, a 442-dik évben Attila által történt rombolásra még nagyobb következett 490-ben Theodorich által, harmadik pedig 569-ben az Alboin alatti lombardok részéről; úgy, hogy a IV-ik századon túl alig foghattak már ily nagy és pompás emlék emeléséhez;“

továbbá: „A sz. Lőrincz egyházát illető legrégibb fennmaradt történeti adatok építtetését szükségképen az első keresztény korba helyezik. Gratiolus (de praeclaris Mediolani aedificiis) mondja, hogy régi, az Ambrosiana könyvtárban levő breviarium szerint, már is 451-ben sz. Lőrincz templomában püspökök szenteltek; és mint Bock tanár ur által figyelmeztettem, a mailandi érsekek névlajstroma (Catalogus Archiepiscoporum Mediolanensium) kimutatja, hogy 449-től 512-ig négy püspököt részint a főtemplomban, részint az azzal határos kápolnában temettek el. Mondhatnák ugyan, hogy a templom jelen körfalai, benső főpillérei és kápolnái nem azon eredetiek, melyek táján s melyekben ama négy püspök temetette el magát; de ekkor, mivel a körfalak és a kápolnák egyöntetű szerkezetűek, fel kellene tennünk: hogy az első építkezés a földszíntig eltűnt, és hogy a jelenlevők csak a VI-ik század után, tehát a durva longobard uralkodás kellő közepén, emeltettek. Ezen nézet azonban maga magát czáfolja meg, egészen elnézve attól, miszerint a templom és a kápolnák ily késő keletkezéséről semmi okmány nem tesz említést; mely körülmény a régibb archaeologokat arra vitte, hogy az épületet egyenesen antiknak nyilatkoztatták; ez szembeütő a körfalak középkor előtti téglafalazás. és azon a régibb jobb keresztény korból származó két mozaik által is, melyet sz. Aquilino imolája apsisában látunk, s ezen imola a kápolnák legkésőbbike. Ezek szerint a sz. lőrinczi templom építkezését legkésőbbre az V-ik század kezdetére kell tennünk, s így több mint valószínű, hogy ezen építkezés még Ambrosius a híres érsek korába való, ki a 313-ik év óta a keresztyénségre tért Mailand városban oly sok templomot épített.“

A négy sarktorony alsó része az építkezés eredeti koráé, s csak legfelsőbb emeletei későbbiek. Ezekre nézve Hübsch 27-ik f. lapján megjegyzi: „ez épület már eredetileg harmadik emeletével a mellék-hajónál magasabb négy sarka fölött későbbben tornyokat emeltek. Ezek ugyancsak a román tornyok egész a XIII-dik századig szokásos alakzatával birnak; itt látunk kettős, kis közép oszloppal támogatott ablakot, sark-fal-szalagot s kis félkörű frieset a párkányzatok alatt. Magától értetik, hogy e tornyok legfelsőbb emelei nem tartoznak az eredeti építkezéshez; mert ez régibb a harangoknál, s különben is ezen emeletek falszerkezete valami kevéssel jobb az alsóbbiánál.

De még ezen felsőbb emeletekről már is teszen említést egy a VIII-dik századból származó költemény*); és mivel a falazás itt nem sokkal csekélyebb, legalább az elől álló tornyoknál, mint az alsóbb emeleteké, kimondhatjuk, hogy a félköríves fries egyik legrégibb, Lombardiában található, példánya előtt állunk.“

Az előrebocsátottak után a dijoni apát könnyen vehette mintául sz. Lőrincz áthajójának öt tornyos elrendezését; mert maga is Lombardiában született és Mailand vidékén növekedett; de ismét innen következik, hogy mi Dijonban az V-dik és IX-dik századbeli templomokról fennmaradt, azt lényegesen kellett változtatnia, sőt csaknem egészen új épületet emelnie.

Mintegy a felső nagyobb templom, ecclesia major, közepén, főhajójából hármass, 15 fokú lépcső, levezetett az altemplomba (II T. 1. és 2. ábra); ezt tanúsítja krónikásunk következő helye: „In medio ipsius Ecclesiae est altare sanctae crucis, omniumque sanctorum. Ante hoc altare triplex constat introitus cryptae, in quindecim gradibus ascenditur ab ipsa ad superiorem Ecclesiam.“ Midőn az altemplom 15 láb magassággal birt, minden foknak egy-egy láb magassága volt, ez kényelmetlen ugyan, hanem mégsem legyőzhetlen magasság.

*) „A kérdéses költeménynek a VIII. századból kell származnia; mert abban Luitprand longobard királyról mint élőről és uralkodóról tétetik említés, ide vonatkozó versei ezek:

Gloriae sacris micat (civitas) ornata Ecclesiis,
Ex quibus alma est Laurenti intus alavanis
Lapidibus auroque tecta, edita in turribus.“

A névtelen felső főtemploma közép hajójának szélességét határozhatjuk az altemplom középhajói szélessége és a rotunda átmérője után. Ha a középtorony pillér tengelyei távolságát négy, 7,21'-at tevő altemplomi hajóra vesszük, a felső főhajó 28,84' széles lett volna, a rotunda fél átmérője ennél kevesebbet ad, t. i. $\frac{55,5'}{2} = 27,75'$. Azonban ez utóbbi szám jobb azért; mert $30\frac{1}{2}$ régi római lábbal csaknem egyenlő, s tudjuk, hogy a középkorban a római lábat használták az építészetben*). $30,5'$ római láb a régi franczia láb a régi rómaihoz arányában azaz 1309 : 1440 tesz $27,72534...$ régi franczia lábat, vehetjük tehát a főhajó szélességet vagy is az egységet közép számmal $27,70'$ -ra, mi krónikásunk hosszmértékével is nagyon jól megegyez; mert midőn a nagy templom belsejét 128 rőfre = 192'-ra teszi, ez igen közel áll hét egységhez, vagy is $27,70' \times 7 = 193,90'$.

Az épen fejtegetett combinatio oka annak, hogy az altemplom három középső hajója mindegyikét valamivel keskenyebbre vettem, mint a szélső hajók egyikét, ezt t. i. 7,21'-ra teszem, amazt csak 6,143'-ra, e szerint a torony négyeg oldala szintén csak is 34,149'-at kap, holott, ha a 7,21' mértéket megtartjuk 37,65'-at kapna, mi kissé sok lett volna (v. ö. III. táblánk alaprajzát). Ezen keskenyítés értelmében keskenyedik ugyan a torony pillér tengelyeinek távolsága is 25,639' lábra a 27,70'-nyi egység irányában; de mégis e kisebb mérték alkalmasabb; mert, midőn a szerkezetet és az összhangzást semmiben sem sérti, másrészt a torony-négyeg jobb alkotását és a közlekedés könnyebbségét nevezetesen elősegíti.

A templomnak egész szélessége hasonlóképp az altemplom kereszthajó szélességéből következik, az utóbbi az egyes hajók szélességének összeadása szerint 77,709'-nyi, ebből levonván a középhajó szélességét, marad a mellékhajói számára $77,709' - 27,700' = 50,009'$, ha ezen összeget kettővel elosztjuk, marad minden oldalhajó számára 25', mi mindenesetre túl sok, ezért két mellékhajó helyett négyet teszek fel, a fő templomban, melynek szélességét krónikásunk még 2'-bal szaporítja az áthajóé fölött, s így leend:

Északi külső mellékhajó	10,816'(**)
Északi belső mellékhajó	15,294'
Főhajó	27,700'
Déli belső mellékhajó	15,294'
Déli külső mellékhajó	10,816'
Az öt hajónak egész belső szélessége	79,920'
krónikásunk e szélességet teszi	53 rőfre = 79,500'

mert a mellékhajó alacsonyabb lévén az áthajónál, fala is gyöngébb lehet.

Továbbá az, hogy a nagy templom nem három, hanem öt hajós épület volt, kitetszik a névtelen oszlop számából; mert a nagy templomban 121 oszlopot számlál: „fulciturque 121 columnis“. Az oszlopok köz hosszát, központtól központig, egyenlőnek véve a külső mellékhajó szélességével = 10,816', leend a nagytemplomban

alól a középtemplom főhajójában oszlopunk	24
ennek két oldalán	20
a felső emeleten 24 + 20	44
végre a legfelsőbb emeleten féloszlopunk	24
ezekhez járul a keleti toronypár közti oszlop, számszerint	8
Összesen oszlopunk	112

Itt tehát még csak egy oszlopra van szükségünk, hogy a névtelen száma kiteljék, mivel ezen oszlop páratlan, ennek a templom tengelyén kellett állnia, s így azt legjobban a tribun vagy karzat nyugati közepe tájának vehetjük; (l. T II 2. ábr. és T IV.) ez által egyszersmind világos, hogy e basilikának,

*) A római lábnak alkalmazását a középkori építkezésnél már Boisserée is helyesen ismerte el, s e mértéket maga is jól alkalmazta a kölni domról közlött leírásában, téved azonban azon feltevésében, hogy a középkoriak a római lábat tíz és nem tízenkét hüvelykre osztották. Ha ellenben krónikásunk nem lábbal, hanem rőffel mér, onnan magyarázható, hogy maga alkalmasint építész nem volt, mi leírásából is, minden pontosság utáni törekvése dacára, kitűnik. Don Plancher a római rőföt 1,5 régi franczia lábra vevén, ezt 1,8 láb azaz 1,666 lábra teszi; mert a fentebb adott 1309 : 1440 arány szerint lenne: 1,51498 láb. rövidítve tehát Plancher 1,5 lábat vett.

**) Az építészeti arányok meghatározásának módját, melylyel a középkor élt, fejtegettem „Fehérvári ásatásomnak II-ik fejezetében, 46—54. lapon. Az ott fejtegetett módon határoztam a mellékhajók szélességét is: a külsőket 2 $\frac{1}{2}$ a belsőket 2 $\frac{3}{4}$ betűre; ezek oly mérvök, melyek régi keresztény basilikákban többször fordulnak elő.

mint más hasonnemű társainak tribunja volt, vagy is mindegyik oldalán oly karzat, mely a második émeletnek a földszinti két-két mellékhajó fölött vonult el; ezzel megegyezik az is, hogy a névtelen a hajóknak két magasságát említi, a középhajóét, és a négy mellékhajóét, az utóbbit egyetemesen, amazét 40 rőfre azaz 60'-ra, emezét 31 rőfre = 46,5'-ra teszi.

E felosztást javasolja végre a névtelen nagy templomának 70-es ablakszáma is „illuminatur 70 vitreis“; mert, midőn az itt szokásos keresztfolyosó miatt, a déli oldalon földszint ablakot nem tehetünk fel, leend a fentebb hajóhold (travée) számának értelmében

földszint az északi oldalon ablakunk	10
a második emelet mindkét oldalán ablak.	20
a negyedik emelet*) mindkét oldalán abl.	20
összesen a hosszhajóban ablakunk	50.

Van tehát még a kereszthajó két oldalfalára és a főhomlokzatra felosztandó 20 ablakunk, ezekből esik a kereszthajó északi fala mindegyik (három) emeletére két, déli falának csak legmagasabb emeletére (mert alól alkalmasint a dormitorium csatlakozott e falhoz) két s a főhomlokzatra a fenmaradó 12 ablak, t. i. földszint egy-egy minden mellékkapuzat külső oldalán, hét a második emeleten és három a harmadik emeletre (l. IV. táblánkat); leend tehát $50 + 6 + 2 + 12 = 70$, ép mint azt a névtelen által a nagy templom számára készített és fenmaradt leírása kívánja.

Krónikásunk mondja, hogy a mellékhajók fölött a keleten kezdődő és nyugaton végződő járda a templom körül vonult el, melyen a járók 3 rőfnyi vagyis 4,5' lábnyi magas faltámmal voltak biztosítva; mint IV-dik táblánkon látjuk e faltám szükségtelen magas volt; ha már most ennek szélességét 0,65'-ra vesszük, a járdát magát 1,50', a benső fal vastagságát 1,50'-ra, végre az ebből kiszökő féloszlopokat 0,70'-ra, leend összesen 4,35'-unk. Mindezen részek a középhajó oszlopain emelkednek, s hogy azokon nagyon ki ne szökjenek ezen oszlopok átmérőjét legalább 4,16'-ra kell tennünk**), mi az egyes emeletek 15'-nyi magasságához véve jó vagy kellemes arányt épen nem ad. Világos tehát, hogy ezen s hasonló aránytalanság későbbben az oszlopoknak pilléreké történt átváltoztatását hangosan követelte; mert a pillér idoma jobban fér meg ily erőnek tömörségével mint az oszlopé; így született tehát az oszlopos ó-kereszttyén basilikának átmenete a pilléres román stílybe.

A főhomlokzat emeletei közti lépcsőket három okból helyeztem a falvastagságába: 1. krónikásunk sehol sem szól nyugati tornyokról, melyekbe lépcsőt tehetnénk, ellenben világosan szól lépcsőről, mely a kapuzat fölötti emeletről húsz fokon közvetlenül a templom előcsarnokába vezet le: „Deambulatoria bina. quae superliminare occidentaliū portarum attingentes (pro attingentia) per pariles scalas 20 graduum in porticum Ecclesiae majoris deponunt.“ Figyelmeztetnem kell itt a kettős lépcső „pariles scalas“ kifejezésre is, mely, mint ezt IV. tábl. mutatja, jobbról s balról ugyanazon középpont felé vezet, mit ikertornyban alkalmazott lépcső nem tehetett volna. 2. or. Templomunkkal egykoru vagy valamivel későbbi várakban a fal vastagságában előforduló lépcsőket igen előnyös ujításnak tekintették. 3. or. Hasonló elrendezést találunk sz. Márk nyugati lépcsőzetében is, mi annál inkább figyelemre méltó; mert Glaber Rudolfus (l. „Cordero dell'italiana architettura“ 158. l.) mondja, hogy Vilmos apát a velencei herceggel, Orseolo Péterrel barátságot kötött. E herceg építkezett ugyan a velencei templomban, de nem a mostani kúp templomban, hanem csak helyre igazította a mainak helyén állott régibb basilikát, mely a 976-ki néplázadás alkalmával kiüttött tűztől megkárosították. A mostani egyház építését félre nem magyarázható adatok nyomán 1052-ben kezdték; s így itten igen jól követhették a francia előpéldáynak csaknem fél századdal régibb lépcső elrendezését.

Átmegyünk most a Rotundához. A nehézség itt sokkal csekélyebb; mert Planchernél meg lehetős, még fenállása korában készített, rajzával találkozunk. Szelvénye tanúságot tesz krónikásunk leírásának helyessége mellett. Elnézve stíljétől már azon körülmény is, mely szerint a nagy templom apsisa és apsidioljai ablakaiknak befalazása említetik, világosan bizonyítja, hogy Vilmos az egész Rotundát, alaptól

*) A harmadik emelet oldalfalán nincsen ablak; mert e helyen a mellékhajó fültetője emelkedik. (l. IV. T.)

**) A „fehértvári ásatások eredménye“ című munkám második fejezetében taglalt rendszerem szerint ezen 3,16 lábnyi mérték megfelel a dijoni egység ③ betűjének. E betű gyakran használva van a középkorban az erősebb templomtűk átmérőjének meghatározására.

tetejeig építette, s így csodálkoznunk kell, miként Plancher ezen emlékeknek csak restaurációját tulajdonítja ezen apátnak.

De midőn Vilmos új építményét az általa csaknem egészen megújított régivel össze akarta kötni, szükségessé vált az utóbbi keleti falainak ledöntése, mi a felsőbb emeleti oszlopok kissé bajos elrendezését vonta maga után. E föladat oldását megkísértém III-ik táblánk hosszszelvényén, hol az alapterv sötétebb részei és oszlopai a második emeletet, a világosabbak pedig mindkét épületnek közös altemplomát mutatják. Látjuk ebből, miként a régibb templom félkörű falát egészen ledöntötték s helyébe négy erősebb oszlopot s ezek fölött ismét másokat emeltek, mikre egyrészt a Rotunda kúpját, másrészt a nagy templom apsisának félkúpját rakták, hozzájárulván ezen oszlopokhoz a Rotunda második körében rakott oszlopsora is, e két oszlopsor közt dongabolt emelkedik. A külső oszlopsor, mit Plancher különösen említ*), nem egész, hanem csak faloszlopokból áll; kivéve ott, hol az épületek közt közlekedésre volt szükség, hol tehát az oszlopok egészek.

Valamint az altemplomban, úgy a rotunda második emeletén is kettős oszlopsor kettős járdát képez, a harmadik emeleten hiányzik a közép oszlopsor, a negyediken, a benső oszlopsor helyett, nyolcz pillér van alkalmazva. (v. ö. II. tábl. 1. 2. 3 és 4-ik ábráját.) Az oszlopok fölötti bolthajtás hasonló a mailandi sz. Lőrinczéhez (l. III. tábl. alaprajzát). A rotunda középrésze nyitva volt a szabad ég alatt, s így, mint a jerusalemi feltámadási templom, valóságos középkori hypaithros-t mutatott. Plancher rajzán e nyílás dobja elég alacsony, s így a névtelennek nyolczadik tornyát alig kereshetjük itt, hanem ezt a keleti kápolnák fölé kell helyeznünk.

A rotunda oszlopaiinak nemcsak száma, hanem állása is kétségtelen mind a névtelennek leírása, mind Plancher rajzában. E szerint áll a belső sor három emeleten, nyolcz-nyolcz oszlopból, összesen 24-ből, (a negyedik emeleten itt nincs oszlop, hanem van pillér); a középső sorban van földszint és a második emeleten, mindenütt tizenhat, tehát összesen 32 oszlop, a külső, a falhoz támaszkodó körnek minden emeletén áll huszonnégy majd egész majd faloszlop, összesen 72.

Lesz tehát a rotundában	oszlop
24 + 32 + 72	= 128
a nagy templomban	121
az altemplomban	104
összesen tehát 353	

hiányzik tehát a névtelen 371-nyi számhoz még tizennyolcz oszlopunk.

A keleti kápolna épületben nem volt oszlop, s a többi részek be levén töltve, ezen tizennyolcz oszlop elhelyezésére nincsen más hely, mint azon két háromszög, mely a két rotunda és az áthajó két keleti tornya közt az épület második emeletén létezik, és itt valóban is találunk oszlop elrendezést valamint Plancher rajzában, úgy krónikásunk leírásában, de különben is ezen elrendezés a nagy templom és rotunda közti szabad közlekedés helyreállítására elkerülhetlen volt.

Harmadik táblánk ezen elrendezést a templom déli oldalán mutatja.

A rotundának negyedik oszlopsora, mely csak ezen emeleten fordul elő, négy oszlopból áll, ennek középsőjét közösen bírja a rotunda a fő-templom apsisával, más két oszlop a főapsis szárán áll (a még nyugatiabb két oszlop a nagy templom oszlopaihoz volt számítva); a még szükséges három oszlop elseje az apsidiol befalazott ablaka fölött áll, másika a nagy templomot a rotunda tornyával összekötő hoszfal, harmadika az áthajó délkeleti tornyának fala mellett. Ezen oszlopokat táblánkon $\alpha \beta \gamma \delta \epsilon \zeta \eta \vartheta \iota$ betűkkel jegyeztem. Ha ezen kilencz oszlophoz hozzáadjuk az ellenkező északi oldal kilencz oszlopát: megvan a követelt 18 szám.

Krónikásunk mondja: „ascenditur ad Basilicam sanctae Dei Genitricis (így nevezi a rotunda második emeletét, közönséges szólásmód szerint az első az altemplom fölötti). Ipsa vero Ecclesia sexaginta octo subnixa est columnis. E helynek 68 oszlop számát következőképen magyarázhatni:

A rotundának második emeletén van: belső körében 8, középsőjében 16, külsejében 24, összesen 48 oszlop; ha ezekhez az imént nyert 18 oszlopot hozzá adjuk, az egész szám 66-ra növekszik; a még

*) Les 24 colonnes qui composent le grand rond et sont appliquées au mur, sont de différente grosseur et d'espèce différente, les unes de grosse pierre dure; et les autres de pierre tendre et blanche; elles ne sont toutes que des moitiés de colonnes creuses etc.

hiányzó kettőt az itt előforduló szűz oltár oszlopának kell tekintenünk; igaz ugyan, hogy a névtelen mondja, miként ő az oltároszlopot nem vette a többihez, azonban ez nem ezen helyre, hanem az összes 371-nyi oszlop számára nézve áll. Továbbá az sem tűnik föl, hogy krónikásunk a rotundán kívül álló 18 oszlopot még a rotundához számítja; mert nagy templomának T betű alakot adván, határát a betű fekirányos vonalával végzi, s a mi ezentúl kelet felé fekszik, a rotundához tartozónak tekinti.

Néhány sorral utóbb krónikásunk a rotunda harmadik emeletének oszlopszámát 36-ra teszi „Haec (t. i. a harmadik és negyedik emelet sz. háromsági temploma) in modum coronae constructa triginta sex innixa columnis.“ Itt ismét az oltár oszlopai benne vannak az összes számban; mert ezen emelet még állott midőn Plancher felvétette, és valamint rajzában, úgy az azt magyarázó szövegben nem találhatunk többet 32 oszlopnál t. i. a benső kör nyolczát s a külső kör huszonnégyét (a középső kör oszlopsora itt el volt hagyva). Ebből következik, hogy a sz. háromság oltára négy oszlop közt állott.

Miután, támaszkodva a névtelen leírására és Plancher rajzaira, az előbbiekben, mint hiszem, a templom 371 oszlopát stílszerűleg elrendeztem és az ezen oszlopok fölött levő boltnemet vagy fapadlatot megérintém; hátra van, hogy pár szót mondjak azon fedezésről, mely a két rotunda és az áthajó két keleti tornya közti tér fölött létezett. Tekintve a rotunda mesterséges boltozatát, s az ahoz hasonlókat sz. Vitalis és sz. Lőrincz régebbi templomaiban: nem kérdehetjük, hogy Vilmos, ha ő volt valóban az építőmester: „magistros conduendo et ipsum opus dictando“, képes volt-e ezen szabálytalan téreket is kellőleg beboltozni; mindamellett, úgy hiszem, ezek nem voltak boltozva, hanem csak vízirányos padolattal fődve, e nézetet két ok támogatja: ugyanis a helyiség nem különvált, hanem inkább csak átmenetül szolgált a nagy templomból a rotundába, másrészt pedig az áthajó tornyai itt kettős épszögöt képezvén, a térség oly szabálytalan, hogy az e fölötti netaláni boltozat sem tűnhetett volna fel szabatosan és tetszőleg; végre, az akkori szokás szerint, a nagy templom sem volt, apsis részét kivéve, boltozva: egyébiránt mindezen ok nem döntő és a kérdés nyíltan tekinthető.

Azon hosszal, mely a rotunda és az áthajó keleti két tornyát egymással összekötötte, a harmadik emeleten (az altemplomot első emeletként véve) mint kartáma végződött ama terrasse-nak, melyet a tornyok közt elvonuló és az imént fekirányos fapadozattal fődöttnek mondott tér fölött kell feltennünk. E terrace-ra a rotunda harmadik emeletén levő két ajtajából lehetett jutni (l. III. táblánkat) s a terrace-ról ismét egy-egy ajtó vezetett az áthajó egy-egy keleti tornyába. Az áthajó keleti és nyugati tornyait karzat kötötte össze és a nyugati tornyokból ajtó vezetett a mellékahajók fölött elvonuló két karzatra vagy tribune-ra; ha azonban a torony-lépcső folytatásán felebb mentek, eljutottak az áthajó magasabb karzatára és még felebb azon kis oszlopos karzatra, mely a főhajó födele alatt a templom körül vezetett kívülről. Ily feltevés mellett érthetővé válik a névtelen következő leírása: „Ad ima autem harum scalarum (értve a rotunda torony lépcsőjét) bina super murum (a terrasse-on) deambulatoria sunt facta, quae aequali spatio (egymástól) ab orientali parte (a rotundától) usque ad occidentalem, et infra templum (a főhajó teteje alatt), per arcus deambulatorios (a kis oszlopos kül járdán), et supra tectum domus (a mellékahajó födele fölött) muro altitudinis trium fere cubitorum circumquaque pergantium (4,5' lábnyi kartámtól védve) a ruina protegunt incensum. Haec tamen ad dextram sinistramve partem templi incipientes (pro incipientia) (az északi és déli hosszoldalon), interius et subtus alas ejus, (keresztülvezetve az áthajó alsó karzatán) gressum per quosdam occultos aditus (titkos, mert a járda azon része, mely a tornyokon vezet keresztül, nem látható) ad suprema tecti dirigentes plano, ut dictum est, calle deducunt introrsus (introrsum) undique, donec superliminare occidentaliū portarum attingentes (a nyugati homlokzaton l. IV. táblánkat) per pariles scalas (északról és délről a templom tengelye vagyis a fő kapu felé) viginti graduum in porticus (porticum?) Ecclesiae majoris deponunt.“ Az itt említett 20 lépcsőfok azonban csak minden egyes emeletre alkalmazható s így a 20 fokot minden emeletnél ismételnünk kell; még így sem nagyon kényelmes; de a középkorban a kényelemről más fogalommal bírtak, mint korunkban bírnak, s fennmaradott amabból igen számos és szerfölött keskeny és magas lépcsőfok, s így ama lépcsőnek foka is, mely nagy templomunkból az altemplomba vezetett, egész lábnyi magassággal bírt, tehát még kényelmetlenebb volt az itt érintett 0,75'-nyi magas lépcsőfoknál.

Annál feltűnőbb a rotunda tornyok 37 lépcsőfok száma, midőn itt az emelt 15'-nyi magassága mellett még 0,5' sem esik egy-egy fokra; de dicséri is ám krónikásunk a kényelmet, melylyel a rotundába

itt menni; ide igtatom az egész helyet; mert nemcsak a rotunda, hanem a keleti kápolnának Plancher adott rajzát mint helyeset, erősíti meg azért is, mert a névtelen a keleti helyiség ablakairól is szól.

„Huic, superius descriptae inferiori cryptae conjungitur Oratorium ad solis ortem, rotundo scemate, senarumque illustratum splendore fenestrarum 37 cubitos = 55,50', habens in diametro 10 = alto. Hoc sane oratorium (Sti Benigni) terno columnarum ordine in semet regyrato 48, geometricali tione, ambitur; hujus desuper culmen celso erectum fastigio viginti quatuor columnarum (ez a legfeljebb fal mellett álló 24 oszlop, mert annak közepén az alsóbb 8 oszlop helyét pilaster foglalja el, oszlopsoron kívül volt a második és harmadik emeleten még 16 oszlopból álló középsor) ac triginta arcuum (24 a faloszlop, 8 a pilaster fölött), tripartita comparis numeri machina, divisione, eleganti volutum est opere. Hoc sane oratorium sancti Joannis Baptistae (azaz a kápolna épületben, melynek itt kezdődik) sacratum est honore, cujus altare illustratur trium fenestrarum lumine (a kápolna egyisége miatt itt nem volt sok leírni való, krónikásunk tehát visszatér a rotundába). Ab hac Ecclesia per cocleam (tehát a tornyokban) dextra levaque 37 gradus, crebris sufficienter illustrati fenestris in ablakok, mint tornyokéit, krónikásunk nem veszi fel az ablakok összes számába), per quos in oratorium ascenditur transtu (e dicséret igen valószínűleg az egyes fokok csekély magasságára vonatkozik) ad Basilicam sanctae Dei Genitricis (tehát az első emelettől csak a másodikig; mert a harmadik és negyedikben volt a sz. háromság temploma). Ipsa vero Ecclesia subnixa est 68 columnis (v. ö. a fentebbi zrevételt, mely szerint itt 18 a rotundán kívül eső és két abban levő oltár-oszlop van fel véve a számításba, ilonben ezen 68 oszlopot a fentebb említett, szorosan a rotunda épülethez tartozó 48-al nem lehetne összeegyeztetni), eundem fere modum habens et formam in diametro, sive in altitudine, quem et inferior azaz az altemplom átmérőjéhez hasonló, mint ezt Plancher rajza is adja), undenisque irradiatur vitreis. Ad altare autem ejusdem perpetuae Virginis marmoreum per quatuor tripartitos ascenditur gradus juxta quos hinc et inde sunt altaria.“

A sor a rotunda ablakain van. Első emeletének krónikásunk, mint épen idéztük, tizenegy ablakot ad, hárma volt a rotunda egy-egy keleti oldalán, mindegyik tornya és a kápolna-épület közt, mint ezt krónikásunk idézett helye kezdetén mondja: „senarumque illustratur splendore fenestrarum.“ Plancher ezen helyet nem jól értette, midőn azt hitte, hogy a névtelen itt keresztelő sz. János kápolnájára vonatkozik*), melyben Plancher csak öt ablakot talált, hármat az oltár fölött a keleti falban: „cujus altare illustratur trium fenestrarum lumine, s egyet egyet a hosszfalban, Plancher tehát a hatodiknak sehol sem találja helyét. A névtelen pedig egyenesen a rotundáról beszél: „Oratorium rotundo scemate factum,“ és ide épen hat, sem kevesebb sem több ablakot alkalmazhatni a faloszlopok közzé, mint ezt alaptervünk (II. T 1 és 2. ábra) világosan mutatja. A tizenegy számhoz: „undenisque irradiatur vitreis“ még hiányzó öt ablakot vagy a rotunda nyugati félkörében kell keresnünk, vagy a rotundát az áthajóval összekötő egyenes hosszfalában; az öt ablaknak kettjét észak- hármat dél felé kell alkalmaznunk, délről jobban lehetett világítani a nagy templom főoltárát, mely különben igen csekély világítást nyert volna a rotunda és saját hossztemplomának távoleső ablakai által. l. III. táblánk hosszfelvénnyét).

A rotunda legalsóbb és harmadik s negyedik emeletén, — az utóbbi kettőt együtt véve, tiz-tiz ablakot tehetünk fel, t. i. hatot-hatot a keleti félkörben, kettőt-kettőt nyugati része minden oldalán; így lenne a rotunda számára: legalsóbb emeletén 10 + 11 a b. szűz, + 10 szentháromság templomának azaz a két legfelsőbb emelet számára, összesen 31 ablak.

A kápolna épület csekélyebb fontossággal bír, elrendezése nagyon egyszerű volt. Ebben oszlopot sem krónikásunk nem olvas, sem Plancher rajza nem mutat; azonban az előbbi az itt létezett ablakot az ablakok összegében felveszi, mi abból tetszik ki, hogy a sz. János oltára mögött nyitott három ablakról

*) Cette chapelle autrefois de S. Jean Baptiste, aujourd'hui de S. Benigne, qui donne le nom à la Rotonde d'en bas (a hiba itt rejlik; mert krónikásunk tanúsága szerint, a rotunda alsó része már az ő idejében is Oratorium Sti Benigni-nak nevezetett), n'est point dans la Rotonde; mais elle y tient et y aboitit du côté d'orient, et depuis la Rotonde jusqu'à cette autel, autrefois de St. Jean, après de St. Benigne, il y a 45 pieds de longueur, on y monta par 5 degrés. qui portent environ 40 pieds de hauteur: cette chapelle a 15 pieds de largeur et est éclairée par cinq fenêtres, dont trois sont à l'orient derrière l'autel, et les deux autres aux deux côtés de la chapelle, l'une au midi, l'autre au septentrion. L'auteur de la chronique de S. Benigne donne six fenêtres à cette chapelle (nem, ez nem áll, krónikásunk hat ablakot ad a rotunda keleti félkörének s nem a kápolnának): on ne voit point où pourrait être la sixième, à moins qu'on ne joigne aux cinq, dont on vient de parler. celle de la Rotonde qui est la plus près de la Chapelle; mais alors il y en aurait au moins neuf, au lieu de six (sőt 11; mert 5 több 6 egyenlő 11) que cet auteur lui donne.“

külön említést teszen, Plancher a legalsóbb kápolnában öt ablakot említ, hármat a keleti falban, egyet-egyet minden hosszfalban, a középső és felső kápolna két hosszfalában volt két-két ablak, a keleti falban három.

Leend tehát a három

kápolnában $5 + 7 + 7$ ablakunk = 19

a rotundában „ = 31

a nagy templomban „ = 70

mint a krónista mondja, ablakunk összesen 120.

Névtelentünk három kapuzata mindnyáját mint a nyugati homlokfalban levőt tekintem, főképp azért; mert a krónikás itt kapuzatról a többes számban szól: „superliminare occidentaliū portarum“; ha tehát több volt, nem lehetett kevesebb háromnál, egy, mely a főhajóba vezetett, s ennek két oldalán egy-egy minden kettős mellékhajó számára.

E három kapuzaton kívül, volt természetesen több közlekedési ajtó is, a zárda és a templom külön részei közt, p. o. ajtó, mely a háló teremből és a keresztfolyosóról vezetett az áthajóba és a déli mellékhajóba, más ajtónak kellett lenni, melyen a tornyokból a felsőbb emeletekre juthattak. Hármass közlekedési nyílást említ a névtelen, melyen keresztül a nagy templomból az altemplomba szálltak le, közlekedés volt a rotunda és nagy templom közt egyrészt, másrészt a rotunda és a kápolna épület közt.

Ha ezen szükséges közlekedési nyílások mindegyikét összeolvassuk, többet fogunk nyerni, mint ama huszonnégyet, melyet krónikásunk „ostia“ név alatt említ. Nem egészen világos, vajjon e név alatt csak zárható ajtót, vagy pedig minden közlekedési nyílást ért, és p. o. a rotunda és kápolna épület, a rotunda és a nagy templom köztit, mely alig volt zárható. Ha a 24 számot csak zárható ajtóról kell értenünk, ezeket következőképen oszthatjuk fel:

A rotunda tornyaiba vezet	ajtó	6
Egy-egy ajtót feltéve minden-		
emeleten, mely a nagy templom		
sarktornyaiba vezet, leend 4×3 „		12
A terrasse-ról a két keleti sarkto-		
ronyba vezető	„	2
A zárdából az áthajóba vezető	„	2
A keresztfolyosóból a déli mellék-		
hajóba vezető	„	2
	összesen ajtó	24

Itt hiányzik még az altemplom torony előcsarnokából a két toronyba vezető ajtónyílás, továbbá az, mely a rotundából a terrasse-ra nyílt. továbbá a terrasse-ról a keleti toronyba nyíló, továbbá a sarktoronyok és az áthajó karzata közti. Meglehet, hogy mindezen nyílás zárható nem volt, s hogy így a névtelen nem számította „ostia-i“ közzé. Ha már most megállapodunk a fentebbi huszonnégy zárható ajtónál, restaurációmban stílszerűleg elrendezve találjuk a névtelen mindazon részét s annak számát, melyet leírása végén következőleg ad:

„Illud in fine notandum est, in templi istius aedificio esse columnas 371, exceptis illis quae in turribus et altaribus sunt, fenestrae clausae vel claudendae vitro 120, turre 8, portae 3, ostia 24.

Érintém, hogy a dijoni sz. benigni egyház azért oly fölötte érdekes; mert építése évezredünk kitűzőbén állván, s nagy részben a monumentalis építészetet Olaszországból Franciaországba ültetvén át, magában foglalja az akkoron használt két építészeti módot: az ó-keresztényt és a byzantit, és mintegy a jövődőt, a román kezdi meg.

Az ó-kereszttyén stílt a dijoni templomban képviseli a régibb basilika, melyet Vilmos apát talált és átépített, felhagyván némely részeit, melyek még ma is láthatók a mostani dijoni székes-egyház keleti oldalán. Ezen eredeti basilikában, az ó-kereszttyén basilikák módjára, egy nagy félkörű apsis közvetlen, hosszszentély közbejövetele nélkül, kiszökött a tökéletlen kereszthajó keleti falából, sőt e fő-apsis oldalán apsidiolok is voltak, minők ritkábbak a régi kereszttyén basilikákban. A basilika hosszhajója, alkalmasint több, egyes egydül oszlopsorok által elkülönített hajóra oszlott, de nem határozhatjuk

meg, vajjon e hajók száma az ötös volt-e már eredetileg, mint Vilmos egyházában, vagy csak a hármas? Azonban az előbbi feltevés mellett szól a kereszthajó kiterjedése, melyet akkorában alig szöktették ki a hosszhajó oldalfalain.

A byzanti stílt képviseli a dijoni egyházban annak rotundája. ezen oszlopon és zárfalakon nyugvó kör alakú kúpos épület, melyhez több hasonlót Olaszországban találunk. A kúpot ugyan nem lehet specifice byzantinak nevezni; mert nem nyugszik különböző alaku alapon s ezért nincs is itt szükség pálhára (pendentif, Zwickel), hanem mégis azon módon van szerkesztve, melylyel a byzanti építészet a római kúp módosításában élt. Nevezetes, hogy e kúp közepén át volt törve, hogy közepe szabad ég alatti volt, minő a római pantheon kúpja, minőnek a régi jerusalemi föltámadási templomnak kúpját leírják. E kúpos épület két oldalán kerek alaku torony emelkedett, melynek lépcsőjén fel lehetett menni a közép épület külön emeletére; e két lépcső-torony szintén byzanti alakzatúnak tekinthető.

Végre a román stílt képviseli az áthajó, melyben a mailandi sz. Lőrinczi byzanti stíli templomnak románná történt átalakítására kell reá ismernünk. Magában véve ezen kereszthajó még tökéletlen; mert nem szökik ki a hosszhajó oldalfalain és mert hosszantély által nincsen elválasztva a nagy apszistól legfeljebb ha mintegy két hosszantélynél van némi nyoma az apsidiolokban, de ez már is az eredeti basilika részeként maradván fen, e tekintetben románféle fejlődésről itt szó nem lehet.

Bennünket itt, mint új eszmének valószínűsítése. főképp az ugynevezett „Ecclesia major“ central része. a közép torony s négy szöglet tornya érdekel, az előbbinek létét biztosító adatokat idéztem s idézendem még, az utóbbiak közt a keletfelé fekvők eredeti létét pedig biztosítják a mostani templomnak e helyütt még fenmaradt alapfalai. Feltűnő, hogy Vilmos apát egyházának restauratorai e két körülményre nem ügyeltek s főképp ezen figyelmetlenségnek tulajdonítható, hogy restauráló rajzaikban az építészeti tagok számát nem tudták összeegyeztetni a névtelennél előforduló igen határozottan kifejezett számokkal.

Hübsch építész rajzai értelmében sz. Lőrincz mailandi egyháza central-épület, melyben egy közép kúppal fődött nyolcszög négy oldalán négy megkezdett, de be nem fejezett toronyszerű építmény emelkedett, valóságos toronynak nem nevezhetjük; mert alapja nem elég erős, hogy az arra rakott építmény a közép épület főpárkányzatán nevezetesen tulemelkedhetné s így a kúpnak oldalnyomását jelentékenyen ellensúlyozhassa. A byzanti stíly, hasonló sarképületeit kúppal fődven, a central rendszert inkább s inkább fejlesztette.

A dijoni templomban a sz. Lőrinczi central kúp valóságos magas és erős toronynyá volt átalakítva mit bizonyít a d'Ascherj által kiadott chronika folytatása, midőn ezen tornyot a régi „basilika“ közepén kő alapon álló, magasságára, hosszára és szélességére nézve nevezetes mérvű kőtoronynak nevezi.**) Erről, különösen a torony erős voltáról még inkább tanuskodik azon körülmény, mely szerint lezuhanása annyira tönkre tette az egész templomot, hogy 1271-ben ezt egészen újra építeni tanácsosnak tartották.**)

A dijoni templom négy sarkatornya szintén a sz. Lőrinczi csak toronyféle részéből keletkezik, és hogy amaz valóságos torony volt, kiviláglik abból, mikép e torony tulemelkedett a templom korona párkányzatán, különben nem lehetett volna ez épületet egész kiterjedésében, födele alatt, körülkeríteni, mint azt a névtelen világosan említi. A dijoni négy sark torony hihetőleg harangtorony volt.

A dijoni öt tornyos épülettől származtathatni valamint a román stíly nagy torony számát, úgy különösen a centralis román tornyos egyházat is, melynek leggyakorabbi példáját látjuk a Rajna partjain, nevezetesen a kölni nagy sz. Márton és apostolokféle templomban, a Schwarzhindorfban, s. a. t.

Nem tudhatom, vajjon n nagy középső dijoni torony emelkedésében nyolcszögre volt-e törve, s vajjon, ez esetben, kis pálhái byzanti vagy románféle pálhák voltak-e?

Tekintsük most röviden a dijoni templom részletét. Pillére még csak a közép torony alatt volt alkalmazva, (az ó-keresztény építészet nélkülözötte a pillért; mert nem alkalmazta az erősebb táma-

*) 477. l. „Aymone abbatē ad Christum nigrante, exsurrexit e medio Venerandus praecunctis Hngo de Arcu, honestissimae conversationis pater. Hujus autem tempore (1271) contigit in hoc monasterio res terribilis, atque miranda: turris enim lapidea in medio antiquae Ecclesiae super bases lapideas summopere stabilita, dimensione longitudinis, latitudinis et altitudinis copiosa, nobilique fabrica constructa, horribiliter corruit.“

**) „Cette basilique ne dura en cet état que jusqu'en 1271, qu'elle fut écrasée par la chute d'une tour fort haute, qui s'éleva au milieu. L'abbé Hugue d'Arc-sur-Tille fit construire celle d'aujourd'hui, qui fut finie en 1288.“ Descript. génér. et particul. du Duché de Bourgogne par Courtépée. Dijon 1817. Vol. II. p. 81.

kat követelő kúpot, s nem boltozta be egyházait); s ezen pillér is hihetőleg más alaku volt, mint a byzanti kúpok pillérei; az utóbbiakban rendesen előkészítették a négy- vagy többszög átmenetét a köralaku kúpba, s ezért e pillérek keresztidomuak nem lehettek, míg ellenben a dijoni torony-pillérben előkészítve kell látnunk a román pillér kereszt alakját; jogosít pedig erre főleg a névtelennek ezen kifejezése, mely szerint a négy legerősebb pillér sarkán oszlop áll: „nonnulae columnae juxta capita fortissimarum, quae, sunt (quadráginta pro) quatuor pillarum, quadrangulatim statutae, una quasi deinde coronari videntur corona; így tehát a szögleteknek az oszlopok beilleszthetése végett történt kivágása a pillérnek byzanti, igen rövid, egyenlő négy ággal ellátott kereszt alakot adott az altemplomban; másrészt igen figyelemre méltó, hogy e szerint itt már a pillér összeköttetését találjuk az oszloppal, mely összeköttetés a román stylt jellemzi.

A hosszajóban igaz, egyes egyedül oszlop volt alkalmazva, mint a régi basilikákban, s nem mint a román stylben csak pillér vagy pillér felváltva oszloppal; azonban a dijoni oszlop csekély magasságával és roppant tömörségével, aesthetikai követelés útján, mintegy föltételezi az ily aránytalan oszlopnak pillérre való átváltoztatását. A dijoni templom oszlop-kapitaelje továbbá, többé nem a basilika-féle oszlop, mely leginkább az antik korinthiai vagy ioniai kapitaelből fejlődött, de nem is a Konstantinápolyban keletkezett gömbszelvényes kapitael, hanem minden durvasága mellett eredeti alaku, s csak némileg rokon némely hasonnemű ravennai oszlopfővel. A fő alsó és felső átmérője nagy különbsége miatt, a csörök alakot nagyon is elárulja, végre az oszlopláb azon attizáló láb, melyet a román styl általán elfogadott.

Román jellemű továbbá a tagok és részek nagy kiszökése (die Vorkragungen), melyekhez folyamodni kellett, midőn a felső részeket nem pillérekre, hanem oszlopokra rakták, s melyekhez folyamodni kellett midőn a tető alatti

oszlopos járdát alkalmazták (die Kleinbogengallerien), ezek ugyan már régebben is előfordultak az olaszországi templomokon, a mint ezt Hübsch kétségkívülé tette, de mivel ily járdákat kivált a román styl kedvelt, azokat is ezt jellemzőkként tekinthetjük. Ugy szintén régebben is előfordult már

a félkörívű fries, de ezt is szokássá vált a román styl jelzői közzé sorozni; e friest pedig nagyban látjuk alkalmazva a rotunda falai díszítésére Planchernak ezen épületrészt másoló rajzaiban.

Ekképen kimondhatjuk, hogy a dijoni sz. benigni templom két régibb gyökből, a basilika- és byzantiból, erős törzsöt hajtott, mely nem egyéb a román stylnél.

OKMÁNYTÁR

a dijoni templom általam adott restaurációjához.

I. Veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis, maxime Benedictinorum, latuerunt Spicilegium T. I. Opera et studio Domini Lucae d'Ascherii e congregatione s. Marci Parisiis 1655. E munkának részét teszi Vetus Chronicon Abbatiae S. Benigni Divionensis auctore quodam Anonymo, sed monacho ejusdem Monasterii. Itt olvasunk 411. l. Isaac (Lingonensis episcopus) praedecessorum sequens bonum exemplum, nec ulli eorum passus esse inferior, hunc locum non solum excoluit, verum etiam in duplum, quam antea fuisset, statum ejus augmentavit. Basilicam Sancti Benigni jam pene dirutam in pristinum statum restauravit: Monachicum ordinem restituit, possessiones ad victum eorundem monachorum addidit. Haec autem omnia, adhortante pariter ac adjuvante praeclaro rege Carolo (Calvo) perfecit.

429. S. Mayolus, Brunone Episcopo Divionensi rogante misit duodecem monachos Cluniacenses ad reformandum monasterium S. Benigni.

430. Bruno Guilielmum, hujus monasterii gregi praefecit. Hic Italia extitit oriundus, alto satis germine, et nobili prosapia editus. Quem Dominus Roma veniens invenit in Monasterio Laureio dicto, ubi a puero educatus fuit. Assumensque eum ipso deprecante, secum adduxit Cluniacum, aetate juvenili florentem. Ordinatus est igitur Abbas a Domino Brunone Episcopo a. Inc. 990 indictione tertia.

433. Dominus Episcopus Bruno considerans patrem Guilielmum ita florentem in religione ac monastica institutione, et loca ei commissa de die in diem melius proficere, omnia in suo episcopio monasteria ipsius delegavit providentiae.

433. Anno sexto sue ordinationis Guilielmus Abbas Romam perrexit; indeque Sanctum Angelum montem petiit Garganum ubi periculose aegrotabat. Coeperunt denique ex sua patria, hoc est Italia, multi ad eum convenire. Aliqui litteris bene eruditi, alii diversorum operum magisterio docti, alii agriculturae scientia praediti. Quorum ars et ingenium huic loco profuit plurimum. Crescebat ergo (p. 434) quotidie multitudo monachorum sub ejus magisterio degentium, ut, exceptis his qui per alia erant monasteria, in hac congregatione fratres essent 70 aut 80.

Descriptio Ecclesiae Divionensis Sancti Benigni per monachum saeculi XI mi

434. A Sancto igitur Gregorio Lingonensi Episcopo fundata haec Abbatia, a Guntramo Rege stabilita et ditata, a Carolo Imperatore cognomento calvo. et domino Isaac Episcopo restaurata. Ab honorando Praesule Brunone et Willelmo venerabili Abbate, non solummodo in aliis rebus, verum etiam in nova Ecclesiae fabrica est renovata; in cujus basilicae miro opere Dominus Praesul expensastribuendo, ac columnas marmoreas ac lapideas undecunque adducendo, et Reverendus Abbas magistros conducendo, et ipsum opus dictando, insudante, dignum divino cultui templum construxerunt. Cujus artificiosi operis forma et stabilitas non inaniter quibusque minus edoctis ostenditur per litteras; quoniam in eo multa vi-

dentur mystico sensu facta, quae magis divinae inspirationi, quam alicuius deputari debent peritiae magistri. Sequitur forma Ecclesiae antiquae huius monasterii Divi Benigni.

Fundatum autem est hoc templum anno Dominicae Incarnationis millesimo primo indictione decima quarta. decimo sexto Calendas Martii. Cuius longitudo ducentorum fere cubitorum, latitudo autem quinquaginta trium extitit. Altitudo vero in sequentibus oportune dicetur. Inferior itaque domus orationis in qua sanctissimum corpus sancti Benigni Martyris veneratur, eundem pene modum habens quantitatis, fulcitur centum et quatuor columnis. Haec in figuram T litterae facta, quatuor ordines columnarum, duodeno dispositarum numero: aequali extenditur in longitudine et latitudine: decem vero cubitis erigitur in altitudine, secreta ex utraque parte habens vestibula: quinque sane in eo continentur altaria; primum in honorem ipsius S. Benigni est consecratum; secundum in memoriam S. Nicolai et omnium confessorum; duo in venerationem s. Pascasiae Virginis, quae ibidem quiescit et omnium Virginum; quartum in S. Irenaei et omnium Martyrum; quintum sub nominibus omnium Confessorum et Abbatum S. S. Joannis et Sequani, atque S. Eustachii Presbyteri ibidem quiescentis. In hac ergo corpora sanctorum quiescentia saepedicti testis Christi beata ambiunt membra, quorum in principio huius libri nomina sunt adnotata. Sanctorum vero Confessorum et Episcoporum Urbani et Gregorii corpora in Ecclesia S. Joannis Baptistae primitus fuerunt tumulata, post longa vero tempora inde elevata; sancti quidem Gregorii medietas corporis in Ecclesia S. Benigni est condita, tempore quo propter metum paganorum eiusdem S. Martyris effossum corpus delatum fuit ad civitatem Lingonas; tunc alia medietas corporis praefati Confessoris illic est retenta. Sancti denique Urbani corpus levatum et in loco positum, multis miraculorum signis per eum Dominus certificans corda famulorum suorum in hoc loco degentium. Venerabilis vero Isaac Antistitis corpus cum exigente templi aedificio transferretur alio a quibusdam sacerdotibus, maxima ex parte integrum simul eum capite clericalem adhuc preferente habitum fertur inventum. Similiter et Domini Argrini Pontificis ac monachi sacerdotalia cum lucello, nec non interiori cilicio, vestimenta, in testimonium ipsius sanctimoniae, incorrupta sunt reperta. Ad hoc haud longe reperta est S. Radegundis, habens ad caput titulum sui nominis in lamina plumbea: cuius ossa cerato involuta linteis sunt inventa in capsula lignea in terra recondita. Caeterorum praeterea Sanctorum, quorum corpora hic noscuntur tumulata, beatus Gregorius Turonorum Episcopus mentionem facit, eorum describens quaedam miracula: Benigni videlicet Martyris, nostri specialis Patroni; Tranquilli quoque Confessoris, nec non Hilarii senatoris et eius coniugis S. Floridae sanctimonialis; atque Pascasiae Virginis et Martyris. Haec a S. Benigno edocta et baptisata post eius martyrium saevitia paganorum rapta est ad supplicium. Cumque immobilis in fide Christi persisteret, primo carceris afflicta squallore, postea pro confessione Deitatis sententia fuit multata capitali, ut quaedam vitrea antiquitus facta, et usque ad nostra perdurans tempora eleganti praemonstrabat pictura. Tantorum ergo venerandis corporibus sanctorum honorabiliter haec de quo modo agitur Ecclesia, non mediocriter est ditata, exceptis aliorum reliquiis sanctorum, quas enumerare superfluum videtur.

Huic inferiori, paulo superius descriptae, cryptae conjungitur Oratorium ad solis ortum, rotundo scemate factum, senarumque illustratum splendore fenestrarum; triginta septem cubitos habens in diametro, decem in alto. Hoc sane oratorium terno columnarum ordine in semet regyrato quadraginta et octo, geometricali dispositione ambitur; huius desuper culmen celso erectum fastigio viginti quatuor columnarum, ac triginta duorum arcuum, tripartita comparis numeri machina, divisione, eleganti transvolutum est opere. Hoc sane Oratorium sancti Joannis Baptistae sacratum est honore, cuius altare illustratur trium fenestrarum lumine. Ab hac Ecclesia sunt per coeam dextra levaque triginta et septem gradus, crebris sufficienter illustrati fenestris, per quos inoffenso ascenditur tramite ad basilicam S. Dei Genitricis Mariae. Ipsa vero Ecclesia sexaginta et octo subnixa est columnis¹⁾, eundem fere habens modum et formam in diametro, sive in altitudine, quem et inferior, undecem irradiatur vitreis. Ad altare autem eiusdem perpetuae Virginis marmoreum per quatuor tripartitos ascenditur gradus, juxta quos hinc et inde sunt altaria; ad dextram quidem Joannis Evangelistae ac Jacobi fratris eius, sanctique Thomae Apostoli, ad laevam ss. Mathei, Jacobi et Philippi Apostolorum.

¹⁾ Hic probabilius columnis sexaginta sex architectonicis adnumerantur duo de latere altaris b. Mariae Virginis.

Hinc iterum concordantes, et satis lucidi, utrinque per coeam ad Ecclesiam sanctae et individuae Trinitatis, triginta gradus continuatim praestant ascensum. Haec in modum coronae constructa, triginta sex¹⁾ innixa columnis, fenestris undique, ac desuper patulo coelo lumen infundentibus, micat eximia claritate, amplitudine inferiori domui consimilis, sed viginti cubitorum altitudinis. Inde per quadraginta scalas, altrinsecus factas, ad suprema patet ascensus: quarum duae aequali modo positae per quindecim gradus usque ad sancti Michaelis protenduntur Oratorium, habens in longitudine cubitos triginta tres, in altitudine decem, vili factas scemate fenestras habet septem. Aliae vero duae per quinquaginta gradus sursum dirigunt gressum: ad ima autem harum scalarum bina super murum deambulacra sunt facta, quae aequali spatio ab orientali parte usque ad occidentalem, et infra templum, per arcus deambulatorios, et supra tectum domus, muro altitudinis trium fere cubitorum, circumquaque pergentium, a ruina protegunt incessum. Haec tamen ad dextram sinistramve partem templi incipientes, interius et subtus alas eius gressum per quosdam occultos aditus ad suprema tecti dirigentes plano, ut dictum est, calle deducunt introrsus undique, donec superliminare occidentalium portarum attingentes, per pariles scalas viginti graduum in porticus Ecclesiae majoris deponunt. Quae, ad instar crucis aedificata, habet in longitudine cubitos centum viginti octo, in latitudine, sicut praescriptum est, quinquaginta tres, in altitudine quaque versum per maximos triginta et unum cubitos; in medio autem quadraginta, illuminatur septuaginta vitreis, fulciturque centum viginti et una columnis, quarum nonnullae juxta capita fortissimarum, quae sunt quadraginta²⁾ pillarum quadrangulatim statutae, una quasi simul coronari videntur corona, quamvis non unius sit magnitudinis, omnium forma. Habet hinc et inde geminas porticus dupliciter transvolutas, in quibus bis bina continentur altaria. A parte quidem aquilonis unum quidem in honorem sanctorum Apostolorum Petri et Andreae alterum in honorem SS. Bartolomei et Simonis, atque Thadaei Apostolorum, sancti vero Pauli altare est in superiore Ecclesia, ante aram S. Trinitatis, eo quod ipse raptus ad tertium coelum vidit secreta Dei. A meridie sunt altaria, unum in honorem S. Apostolorum Matthaei et Barnabae, ac Lucae Evangelistae. Aliud in honorem SS. Martyrum Stephani, Laurentii atque Vincentii. Est aliud altare ad occidentalem plagam Ecclesiae, in eodem latere meridionali, in honorem SS. Mammetis, Desiderii, Leodegarii, Sebastiani, Gangulphi Martyrum. Et ex parte altera SS. Martyrum Polycarpi, Andochii, Thyrsi, Andeoli, Symphoriani, Georgii, Cristophori et SS. Confessorum Urbani et Gregorii, quorum corporibus adornatur praesens domus. Principale altare est sacratum in honorem Mauricii atque Benigni: simulque omnium sanctorum altare, ad dexteram eius in honorem S. Raphaelis Archangeli et omnium beatorum spirituum. Ad laevam vero in honorem S. Marci Evangelistae, atque in medio ipsius Ecclesiae altare S. Crucis omniumque sanctorum. Ante hoc altare triplex constat introitus cryptae, in quindecim gradibus, ascenditur ab ipsa ad superiorem Ecclesiam.

Sepulcrum vero sancti et gloriosi Martyris ita est constructum. Est tumba ex quadris aedificata lapidibus, quae octo cubitos in longum, quinque autem tenet in latum, cuius cacumen lapidem quatuor sustinetur suffragiis columnarum: desuper autem quatuor columnae marmoreae locatae erant antiquitus. Olim super lapideos arcus, qui continebant absidam, ferebant ligneam sex cubitorum longitudinis trium latitudinis, septem et dimidii altitudinis (arcam?), quae undique auro atque argento vestita, historiam Dominicae Nativitatis et passionis praemonstrabat anaglypho prominente opere pictura satis optima. Verum hoc decentissimum, de quo loquimur, ornamentum, ob recreationem pauperum, tempore famis, fuit dissipatum a Domino Abbate Willelmo. Et cum capsula mirifice ornata et gemmis, pariterque tribus tabulis ac duobus thuribulis argenteis, crucibusque, ac omne ornamentum in auro et argento venum datum est. Ante haec vero tempora, insignia ornamenta, videlicet gemmae, pallia pretiosa, capsae, tabulae, coronae, vasa quoque Ecclesiastica, seu candelabra, ex auri argentique metallo fabricata, cum imagine Salvatoris Domini nostri ex auro, fusili opera facta, latronum fraude, in ipsius Sancti festivitate, occisis custodibus, furto fuerunt asportata. Haec ornamenta a Guntramo et caeteris Regibus huic loco pro veneratione et honore Dei, sanctique Benigni Martyris antiquitus collata, sed priscis temporibus sacrilega manu sublata, nullus postea extitit Principum, qui tantum potuisset recuperare thesaurum. Haec ad notificandum Divionensis loci antiquitatem et gloriam paucis dicta sunt.

¹⁾ Hic pariter triginta duobus columnis architectonicis adnumerantur quatuor aliae de latere altari sanctae Trinitatis.

²⁾ Hic aperte quadraginta pro quatuor pillariis sunt positi; nam 40×4 daret columnas 160, tota eadem Ecclesia major, ex testimonio Anonymi, non habuit plures quam 121 columnas.

Illud in fine notificandum est, in templi istius aedificio esse columnas 371, exceptis illis quae in turribus et altaribus sunt, Fenestrae clausae vel claudendae vitro 120. Turres 8: portae 3, ostia 24.

440. l. Guilielmus Hunaldo injunxit curam huius sacri periboli, quam tanta persecutus est cura, ut pene totum quidquid fuit ornamentorum in hac basilica, eius studio sit aggregatum.

Annak bizonyítására, hogy a névtelen Vilmos apát kortársa volt, szolgál az, hogy a 445. lapon egyik Vilmos által kinevezett priorról, miután jól feldícsérte volna, ezt mondja „sed quia adhuc domum habitat luteam, sufficit hoc tantum dixisse; dicit enim scriptura: Ne laudes hominem in vita sua.“

456. Obiit Bruno Episcopus 1016, peractis in episcopio annis 35.

458. Postquam per annos 42 vineae dominicae sedulus cultor eam excolendo jugiter propagare, amplificareque curavit: cum jam senio infirmitatibusque multis praegravatus optaret dissolvi (Guilielmus), pervenit (visitationális utján) ad coenobium nomine Fiscanum (Normandiában, hol a normandi gróf Rikard megbízásából több kolostort épített és berendezett), ubi plus solito infirmitate praegravatus, sentiens sibi imminere ultimum vocationis suae diem, convocatis fratribus, per octo dies exhortans eos, octavo die natalis Dominini reddidit Deo spiritum. Ibi sepultus anno 1031.

Hogy a névtelen a sz. benigni kolostor barátja volt, bizonyítják 470. l. mondott ezen szavai: „Laici offerentes filios suos similiter contulerunt de rebus suis sancto Benigno. Inter quos pater meus me offerens exceptis aliis rebus, dedit secus puteum domum et sedem unius caldariae etc.

II. Histoire générale et particulière de Bourgogne avec des notes, des dissertations et les preuves justificatives par un religieux bénédictin (Don Plancher) de l'abbaye de St. Benigne IV. vol. fol. Dijon 1739. Vol. I. p. 476. Dissertation sur les anciennes églises de St. Benigne, et sur l'antiquité de la Rotonde et du grand portail qui subsistent encore aujourd'hui.

L'ancien chronique de St. Benigne de Dijon en rapportant la destruction d'une église de cette abbaye dont on jeta les fondements en l'année 1001, a donné lieu de croire que les anciennes églises, étant auparavant tombées, l'abbé Guillaume en avait alors fait construire une autre toute entière, dont il aurait jetté les fondements dans le temps et avec les secours marquée par cette chronique.

Ces deux anciennes églises, dont l'une selon la même chronique était inférieure et souterraine, et l'autre supérieure, subsistaient certainement encore en 988 ou 989, lorsque les douze religieux que Bruno Evêque de Langres avait demandé à St. Mayeul abbé de Cluny arrivèrent à St. Benigne pour y mettre la réforme. La chronique qui nous en informe est composée par un Moine de St. Benigne qui vivait vers le milieu du XI^{me} siècle sous l'abbé Halinard, successeur immédiat de l'abbé Guillaume. L'abbé Guillaume ayant voulu seconder les pieux emportements des peuples, et leurs faciliter l'entrée de ce saint lieu, où l'on conservait le tombeau de S. Benigne, apôtre et martyr du pays, fit ouvrir trois portes au milieu de l'église supérieure pour descendre par quinze degrés placés au bas de chacune de ces portes, dans le milieu et dans les deux ailes de l'église souterraine.

p. 478. Les deux premières églises de S. Benigne construites par Grégoire Evêque de Langres au VI^{me} siècle subsistaient encore du temps de l'abbé Guillaume et plus de 40 ans après qu'il eut jeté les fondements de ce qu'il voulait faire de nouveau à ces églises. On ne doit pas dire que cet abbé Guillaume a fait bâtir une nouvelle église (sőt igenis, mint meg volt mutatva), mais seulement qu'il avait augmenté et enbelli les anciennes, — car, dit Glaber Rudolphe, auteur contemporain et moine d'abord de St. Germain d'Auxerre, puis de Cluny où il était porté de savoir ce qui se faisait à S. Benigne de Dijon: on vit dans le commencement du XI^{me} siècle presque tout le monde occupé partout, particulièrement en Italie et en France, à renouveler les églises même celles qui étant bien ornées et bien entretenues, semblaient n'en avoir pas besoin, et il ajoute que l'abbé Guillaume fut un de ceux qui se distinguèrent le plus dans cet amélioration d'églises; il faut donc entendre ces termes de la chronique de S. Benigne „cette église a été fondée l'an de de l'incarn. 1001“ non du corps de l'église entier, mais des tours, du portail etc. (és az egész rotundáról és a keleti kápolna épületről).

Cette église dite de l'abbé Guillaume achevée vers l'an 1015, comprenait celle qui avait été fon-

dée par Grégoire Evêque de Langres au VI^{me} siècle, réparée par Isaac Evêque du même siège au IX^{me} et toutes les augmentations que l'abbé Guillaume aidé de l'Evêque Bruno, y avait faites dans les quatorze premières années du XI^{me} siècle.

Elle ne dura dans cet état qu'environ 256 ans, c'est-à-dire jusqu'à l'an 1271, qu'elle fut écrasée par la chute et sous le poids d'une tour de pierre, fort grosse et fort haute, qui s'élevait beaucoup au-dessus et tout au milieu. La ruine de l'église causée par cette chute subite et précipitée, fut si considérable qu'on crut qu'il serait plus difficile de la réparer que de bâtir une autre église en entier, c'est ce qui donna lieu à la construction de la grande et belle église que fit élever l'abbé Hugues d'Arc et qui subsiste encore. Lors de la construction de cette même église on ne laissa de l'ancienne que deux morceaux qu'on voit encore à ses deux extrémités, savoir la rotonde à l'orient, et le portail à l'occident. Les antiquaires ne sont pas d'accord sur l'antiquité non plus que sur la première destination de ces deux morceaux, surtout du premier; on convient bien qu'ils sont l'un et l'autre plus anciens que la nouvelle église bâtie par l'abbé Hugue sur la fin du XIII. siècle; mais si ces restes proviennent des augmentations faites par l'abbé Guillaume au commencement du XI^{me} siècle ou s'ils ont fait partie du rétablissement et des réparations faites à la première église sur celles uns, timides, n'ont rien à dire, les autres, trop hardis, donnent pour certain ce qu'ils ont imaginé, sans donner aucune preuve. Nous tâcherons de garder un juste milieu. (A fõntebbiben Vilmos apátot mond tuk a rotunda alapítójának, a fentartott kapuzat egészen román stílus s alkalmasint egy későbbi restaurációnak szílménye, melyről Courtépée tesz említést „Descript. génér. et partic. du Duché de Bourgogne VII. vol. in 8vo Dijon. 1847.“czimű munkájában. II. köt. 94. l.) „La nouvelle église finie par l'abbé Jarenton, fit consacrée par le pape Pascal II en 1106.“

p. 479. *Rotonde de S. Benigne.* Sous le nom de Rotonde on entend ici non seulement cet édifice bâti en rond; mais encore les chapelles qui y sont jointes (ez épen a hiba, hogy Pl. itt nem tesz különbséget) du côté d'orient, et en cela on se conforme à l'auteur de l'ancienne chronique qui comprend toutes ces parties-là dans ce qu'il appelle „Oratoire fait en rond, on y comprend encore tous les restes de l'ancienne église située aux environs du chevet de la nouvelle. La rotonde a environ 180' de circonférence dans oeuvre, 55' de diamètre, trois étages, et au milieu une espèce de Tour octogone tout à jour, finissant en dôme par le haut, et composée de quatre étages chacun de huit arcades, soutenues dans les trois premières étages par des colonnes, et dans le quatrième par des pilastres qui supportent sur ces arcades une façon de dôme, au milieu duquel il y a une ronde ouverture de 9' ou environ de diamètre. Cette espèce de tour (ez nem torony, a névtelen sem nevezi annak) a 16' de diamètre et 65' de haut. Les colonnes d'en bas qui portent le corps de cet édifice ont 5' de tour, leur fût a 6' de haut, leur base 13 à 14" ayant chacune deux gros tores ou anneaux ronds, celui du dessus plus petit, et celui d'en bas plus gros, et un creux ou scotie entre eux. Leur chapiteau est fort massif, et a deux pieds de haut, taillé au quatre coins en forme de feuille de palme, sans aucun ornement. Les colonnes de deuxième étage n'ont que 4'3" de circonférence: celles du troisième en ont encore moins et toute cette Tour octogone a de circonférence 72' en dehors, et 56' seulement en dedans. Les trois étages de la Rotonde sont de même grandeur et étendue de 14' à 15' d'élévation sous voûte; chaque étage a ses ornements, il a aussi ses chapelles dont il porte le nom de S. Jean Baptiste (ez csak az alsó keleti kápolnának volt neve); mais aujourd'hui on lui donne le nom de S. Benigne qui est représenté en cette chapelle, batisant S. Symphorien par infusion et par immersion tout ensemble, cette rotonde a trois rangs de colonnes, deux disposés en rond et faisant comme deux cercles, et la troisième octogone faisant partie de cette prétendue tour toute à jour, dont on a parlé. Le premier et plus grand rond de colonnes placées autour du mur, en contient vingt-quatre; le second seize, le troisième huit. Les 24 colonnes qui composent le grand rond et sont appliquées au mur, sont de différente grosseur et d'espèce différente, les unes de grosse pierre dure, et les autres de pierre tendre et blanche; elles ne sont toutes que des moitiés de colonnes creuses, faites de dessus et de dessous de plusieurs anciens tombeaux, qui ont été arrondies d'un côté: plusieurs de ces fausses colonnes ont des chapiteaux chargés d'ornements gothiques(?), travaillés sur une pierre différente en espèce de celle de la tige qui les porte. Les 16 colonnes du second rond sont uniformes et entières, de grosse pierre dure, sans aucun ornement qu'une espèce de feuille de palme simple aux quatre coins de leur chapiteau qui est fort massif. Les 8 de l'octogone sont de même espèce et un peu plus grosses, ayant 5' de circonférence. Cette chapelle autrefois de S. Jean Baptiste (ez nem

áll; mert már a névtelen is Oratorium S. Benigninek nevezi), aujourd'hui de S. Benigne, qui donne le nom à la Rotonde d'en bas, n'est point dans cette Rotonde (hát miért teszi abba?); mais elle y tient et y abouti du côté d'orient, et depuis la Rotonde jusqu'à cet autel, autrefois de S. Jean après de S. Benigne il y a 45' de long, on y monte par 5 degrés, qui portent environ 40'' de haut: cette chapelle a 15' de large et est éclairé par 5 fenêtres, dont trois sont à l'orient derrière l'autel, et les deux autres aux deux côtés de la chapelle, l'une au midi l'autre au septentrion. L'auteur de la chronique de S. Benigne donne six fenêtres (dehogy ad, hat ablaka a rotunda keleti félköré s csak három kápolna ablakról szól, melyek az oltár mögött nyílnak, a két oldal ablakot pedig nem említi) à cette chapelle: on ne voit point où pourrait-être la sixième, ó moins qu'on ne joigne aux cinq, dont on vient de parler, celles de la rotonde qui sont les plus près de la chapelle; mais alors il y en aurait au moins neuf, au lieu de six, que cet auteur lui donna (nem csak 9, hanem 11 volna).

Vis-à-vis de cette chapelle, à son opposée, au-delà du grand rond de colonnes de cette Rotonde d'en bas, hors du rond et quatre pieds plus bas, il y a six autres grosses colonnes chacune de 6' pieds de tour, qui forment un cintre, dans lequel se trouve renfermé le tombeau de S. Benigne. Les deux colonnes du milieu de ce cintre avec les deux dernières du grand rond, qui sont les plus ornées, forment et soutiennent une double arcade et une voûte particulière, où et sous laquelle était autrefois l'autel de S. Benigne, de même que celui de la très Sainte Trinité était au-dessus dans la Rotonde d'en haut sous une voûte semblable; sur le chapiteau d'une de ces grosses colonnes du grand rond, placé du côté de l'occident, on voit en grosses lettres romaines WILENGVS LEVITA, et non pas Wilelmus Levita, comme l'a marqué le père Mabillon, trompé par de faux mémoires qu'il a suivis. Cet habile et savant Antiquaire n'a pas été bien servi dans les mémoires qu'on lui a fournis sur cette Rotonde et sur l'ancienne église de S. Benigne. Il veut que l'église fondée par S. Grégoire de Langres au commencement du VI^{me} siècle, et réparée par Isaac Evêque de Langres au IX^{me} siècle, ait été entièrement détruite, que l'abbé Guillaume en ait bâti une autre toute entière, plus grande et plus belle, qui sous le même toit contenait trois églises l'une sur l'autre; que celle du milieu ait été la plus grande et faite en forme de croix, soutenue par 187 colonnes; qu'outre ces trois églises, il y ait eu une Rotonde (már ez épen nem áll) qui subsiste, et que l'église d'en bas ait été appuyée sur 182 colonnes. Il confond la Rotonde avec les églises, et les églises avec la Rotonde (mint Plancher maga össze téveszti a kápolna épületet a rotundával); il appelle église supérieure la Rotonde d'en haut, comme si elle eût été placée au-dessus de l'église du milieu faite en forme de croix. Rien ou presque rien de vrai dans tout cela. Il n'y en a eu que deux églises, l'inférieure maison d'oraison, soutenue et ornée de 104 colonnes et non de 182, comme l'a dit le père Mabillon. L'église d'en haut avait 121 colonnes et non 187; il suffit de lire la chronique pour en être convaincu. (Hogy ez az ugynevezett Ecclesia magna tekintetében helyes már fentebb kimutattam.)

Le cintre, dont on a parlé, fermé par six grosses colonnes, chacune de six pieds de circonférence et de 5' seulement de tige, était le rond point, le haut et le chevet de l'église inférieure appelée par l'auteur de la chronique, maison d'oraison; derrière ce rond-point était à l'orient la Rotonde dont on vient de faire la description, et entre cette Rotonde et le rond-point, cette double arcade formée et soutenue par quatre colonnes, contre lesquelles était placé l'autel de S. Benigne. Devant cet autel était le tombeau de S. Benigne au même lieu où il est encore aujourd'hui; on y descend par deux escaliers de chacun de 5 degrés, qui portent 1' 6'' de profondeur. L'espace ou l'enceinte où ce tombeau est placée, est de 14 à 15' de long, et d'environ 6' 6'' de large, fermé de tous côtés d'un mur de 5' 6'' de haut, couvert d'une voûte faite exprès, soutenue de huit colonnes de pierre, dont les quatre du milieu étaient autrefois de marbre; ces quatre colonnes du milieu soutenaient deux arcades de pierre sur lesquelles était posée la châsse de S. Benigne: l'auteur de la chronique veut que cette châsse ait été longue de six coudées c'est-à-dire de 9', large de trois coudées qui valent 4' 6'' et haute de 7 coudées et demie c'est-à-dire de près de 12'; elle était de bois, et revêtue de toutes parts de plaques d'or et d'argent, sur lesquelles l'histoire de la naissance et de la passion de Notre Seigneur était représentée en figures. Mais l'abbé Guillaume ayant, à l'exemple des anciens pères, vendu l'or, l'argent et les pierres précieuses dont cette châsse était ornée, pour en soulager les pauvres dans un temps de famine, elle resta pendant plus de 250 sans autres ornements que ceux qu'elle avait reçus de l'ouvrier en bois qu'il avait fabriquée. Ce fut de cette châsse que l'abbé Hugue d'Arc, tira les reliques du S. Martyr pour les transférer dans une autre. Cette ancienne châsse de bois subsiste encore, elle a 6' de long

et environ 3' de haut; ainsi l'auteur de la chronique en lui donnant 6 condées de longueur a restraint à 1 pied la coudée que l'on prend d'ordinaire un et demie; il fait la même chose en plusieurs autres endroits.

p. 483. A 7' ou environ de distance de chaque côté du rond-point où est placé le tombeau de S. Benigne il y a deux arceaux, l'un au midi l'autre au septentrion, par lesquels on passe pour entrer dans les deux ailes de l'église inférieure et souterraine; dans le chevet ou rond-point de chacune de ces ailes, il y a un autel, et derrière chaque autel il y a trois fenêtres, qui dans leur premier origine éclairaient et les autels et les basses ailes de cette église et qui dans la suite ont été bouchées, étant été devenues inutiles par les deux tours élevées depuis de chaque côté de la Rotonde, devant et tout proche les trois fenêtres de l'une et de l'autre de ces chapelles, placées dans le fond de deux ailes. Preuve que ces ailes ou collatéraux sont plus anciens que ces tours, et qu'ils sont avant le commencement du XI^{me} siècle, c'est de ce temps-là que l'abbé Guillaume fit construire ces tours qui rendent inutiles les fenêtres, qui auparavant éclairaient et les deux chapelles et les deux ailes de l'église souterraine; preuve encore que cette église souterraine et ses basses ailes sont des restes de l'église qui avait été réparée au IX^{me} siècle et qui, comme on l'a montré, subsistait encore lorsque l'abbé Guillaume prit le commendement de l'abbaye en 990. Ces deux chapelles placées dans les ailes de la basse église ont chacune 11' ou environ de large et autant de haut; elles avaient autrefois, comme le reste de cette basse église 10 coudées, la coudée prise pour un et demie pied c'est-à-dire que ces chapelles avaient 15' de haut: mais le terrain s'est tellement élevé, qu'au lieu de 37 degrés, dont étaient anciennement composé les deux escaliers renfermées dans les deux tours ajoutées, comme on l'a dit par l'abbé Guillaume lesquels servaient et servent encore pour monter de la Rotonde d'en bas dans celle du milieu; il n'en restent que 29, ce qui fait une différence de huit degrés, qui portent chacun 5'' de haut, diminuant la hauteur de près de trois et demie pieds. La longueur des mêmes chapelles était de 21' depuis le fond de leur rond-point jusqu'au premier rang des colonnes qui forment la tête du prétendu T, dont l'auteur de la chronique attribue mal à propos la figure à l'ancienne église (krónikásunk ezt helyesen teszi; mert a legrégibb dijoni templom csak három águ kereszt volt) inférieure. Je dis mal à propos, car la figure de ce T n'était pas la figure de cette église, mais seulement d'un certain arrangement de colonnes, placées en long et en large au dessous des chapelles de deux ailes qui regnaient de chaque côté, plus courtes que les premières d'environ 15'. Ces chapelles n'avaient chacune qu'une fenêtre, placée dans le fond du rond-point et derrière l'autel, elles étaient larges de 8', et longues de 6' seulement, leur longueur aboutit au premier rang de ces colonnes, qui par leur arrangement, font ou forment comme la tête d'un T. La seconde aile du côté du midi, fut entièrement détruite lorsqu'on bâtit sur la fin du XIII^{me} siècle la nouvelle église qu'on voit aujourd'hui: celle de côté du septentrion subsiste encore en partie; le fond ou le rond-point où était la chapelle, est en son entier, mais l'autel est détruit, il s'étend en longueur jusqu'au second rang de colonnes dans une distance de 14 à 15 pieds.

Au dessus de quatre chapelles placées dans le fond des quatre ailes de l'église inférieure, étaient quatre rangs de colonnes, placés dans les basses ailes de 6' à 6' et dans le milieu de l'église de 8' à 8'. Ces rangs de colonnes s'étendaient du septentrion au midi, chaque rang contenait 12 colonnes et faisant une longueur en travers d'environ 80' en quoi consistait toute la largeur de cette basse église c'est-à-dire de 79½ pieds. Au milieu de ces quatre rangs de colonnes disposés du septentrion au midi, et au dessus de ce milieu étaient quatre autres rangs de colonnes, placées de 8' à 8' environ, chaque rang était de 12 colonnes et s'étendait d'orient en occident. (Itt Pl. az atemplom hosszajóját érte, de itt nem értette jól a névtelent, és itt nem is állhatott minden sorban 12, hanem csak 6 oszlop). Ces quatre rangs d'orient en occident, placés au-dessous du milieu des 4 rangs qui s'étendaient du septentrion au midi, forment selon la chronique, une longueur et une largeur presque égale et comme une figure de T (hogyan kell ezt érteni, fentebb magyaráztuk volt, azaz az atemplom egész hossza csaknem egyenlő áthajója szélességével), d'où il a conclu que cette basse église a eu la figure d'un T; mais comme on l'a déjà observé cette figure ne convient qu'à l'arrangement des colonnes, et nullement à la forme de cette église; car au-dessus du prétendu T, c'est-à-dire depuis le premier rang de colonnes du côté du levant, qui s'étend du septentrion au midi, jusqu'aux 6 grosses colonnes qui, comme on l'a dit, forment le rond-point de l'église inférieure, il y a une étendue en longueur de 21 à 22 pieds. Cette longueur appliquée au T, fait et forme une croix (csak hogy, itt nem levén valóságos hosszantély, a keresztnek felső ága is hiányzik); ainsi l'église d'en bas, comme celle d'en haut a

toujours eu la figure d'une croix et non pas d'un T, comme l'a trop légèrement marqué l'auteur de la chronique: c'est avec aussi peu de fondement qu'il ajoute que la longueur et la largeur de cette église était égale, (és még itt is igaza van krónikásunknak); puisqu'il dit lui même que l'église inférieure avait presque la même étendue que l'église d'en haut (ez tökéletesen áll az áthajóra nézve), et qu'il donne à celle-ci 200 coudées, c'est-à-dire 300' de longueur sur 53 coudées, c'est-à-dire d'environ 80' de largeur: d'ailleurs quand il serait vrai que l'église inférieure n'aurait point eu d'autre grandeur en long et en large que celle de quatre rangs de colonnes du septentrion au midi et de l'orient à l'occident, il serait toujours vrai que la longueur de l'église aurait surpassé sa largeur au moins d'un quart (igenis, ha Planchernek hamis feltétele állana, mely hrszhajójának 12 oszlopközt ad 6 helyett), puisque le nombre de colonnes était égal de deux côtés, c'est-à-dire dans les rangs du septentrion au midi et dans ceux de l'occident à l'orient et que les colonnes du septentrion au midi n'étaient distantes les unes des autres que de 6' s. a. t. (Hisz épen azért egyenlő az attemplomnak hossza és szélessége, mert egyenlő mindkét irányban az oszlopok száma és távolsága egymástól, ha t. i. az apsisok fél körét az egyenes hosszkiterjedésbe nem számítjuk.)

p. 485. Dans les huit rangs de colonnes, dont on a parlé, qui formaient dans l'église d'en bas une figure semblable à celle d'un T il y a 96 colonnes, et autres soutiennent la voûte qui est au-dessus du tombeau de S. Benigne, ce qui remplit le nombre de 104 colonnes, que l'auteur de la chronique place dans cette basse église. (Itt Pl. rosszul számít, mert a névtelennek 104 oszlopa közé a sirnak nyolcra nincsen számítva.) Il n'est pas aisé, pas même possible de fixer sur l'autorité de la chronique, la longueur de notre basse église, tant l'auteur qui nous l'a donnée s'accorde peu avec lui même. Il dit d'abord que l'église qu'il prétend fondée par l'abbé Guillaume, avait près de 200 coudées de longueur, puis parlant de l'église souterraine ou inférieure, il dit qu'elle avait presque la même grandeur que l'autre (áthajójában igen, s csak erről szól a névtelen); elle avait donc presque 200 coudées, c'est-à-dire près de 300' de longueur: mais ce même auteur en ajoutant deux lignes après, que la longueur de l'église d'en bas était égale à sa largeur, détruit ce qu'il a dit auparavant, et réduit la longueur de l'église d'en bas à 80' ou environ en quoi consiste toute sa largeur. Dans une telle contradiction quel partie à prendre? Autre contradiction: parlant en général de la grande église ou de l'église en haut, il dit qu'elle a près de 200 coudées, c'est-à-dire près de 300' de longueur, puis parlant de cette même église en partie il ne lui donne que 128 coudées, c'est-à-dire 192'. Quel moyen de fixer son jugement sur des témoignages si opposés? On ne peut pas même s'assurer de ce que cet auteur entend ici par coudée, s'il confond coudée avec pied, comme il le fait en plusieurs endroits, ou s'il prend pour une étendue d'un pied et demie? (Nincs itt schol ellenmondás; mert a 300 lábnyi hosszúság az egész templomra vonatkozik, ideértve a rotunda átmérőjét és a keleti kápolna épületet is, a későbbi 192 lábnyi hosszúság pedig itt egyedül a nagy templom, a tulajdonképi basilica, az úgyneveaett „ecclesia major“ hosszára, melyről speciatim szól a névtelen, vonatkozik, mint ezt II. táblánk 1-ső és 2-ik ábrája világosan mutatja.)

p. 486. Il ne reste plus de l'église souterraine ou inférieure que ces morceaux qui joignent immédiatement la Rotonde d'en bas, ils sont compris aujourd'hui sous son nom, de même ceux qui restent de la Rotonde du milieu dont il faut parler à présent.

La Rotonde du milieu ou du second étage a la même circonférence, le même diamètre et le même hauteur que celle d'en bas: elle est appelée dans la chronique Basilique de S. Marie Mère de Dieu. Elle est ornée et soutenue de trois rangs de colonnes comme celle d'en bas, et chaque rang en contient le même nombre, avec cette différence, que celles qui composent le plus grand rond, et qui sont appliquées au mur, sont entières et non des demies colonnes qu'elles sont à peu près de même grosseur et ornées des chapiteaux travaillés de différentes manières et dont plusieurs sont peu propres aux colonnes où ils sont appliqués. Outre les 48 colonnes qui font ces trois ronds, il y en a encore plus de 30 autres, tant autour des murs qu'au cintre de la grande église ancienne, qui est compris dans cette Rotonde du milieu; ainsi au lieu de 68 colonnes, que la chronique donne à cette Rotonde du milieu, on y en voit encore à présent plus de 80 (ha a rotunda saját oszlopaihoz hozzá vesszük III. táblánk görög betűs oszlopait és a mellettük nyugatfelé álló négyet, nyereendünk valódi építészeti oszlopot $48 + 26 = 74$; ezeken kívül számítva a hajdan itt létezett négy oltár oszlopait, 80-nál többre is tehetjük az oszlopok számát; építészeti oszlop azonban, mint fentebb láttuk, csak 66 volt, mert a legnyugatibb nyolczet krónikásunk már a nagy templomai közé számított), dont il y en a au moins une vingtaine de différentes espèces: de marbre cipolin, granit et campan, qui n'a-

yant pas été polies, ne paraissent ce qu'elle sont qu'à ceux qui les examinent de près. A l'orient de cette Rotonde est une petite escalier de quatre degré par où on monte à l'église ou chapelle de Notre-Dame, dite autrefois de S. Lieu, et depuis environ 45 ans appelée de Notre-Dame et de S. Gertrude, ou même quelquefois de S. Gertrude seulement, à cause qu'aux pieds d'une nouvelle image de la Sainte-Vierge on a mis une figure de S. Gertrude, qui levant et tendant les bras semble prier la Sainte Vierge de lui donner l'enfant Jesus qu'elles tient entre les mains comme le lui présentant. Au deux côté de ce petit escalier il y avait autrefois deux autels: l'un de S. Jean l'Evangéliste, de S. Jacques son frère et de S. Thomas Apôtre, à droite en montant; l'autre autel placée à gauche du même escalier étant de S. Mathieu, S. Jacques et S. Philippe Apôtres. La Chapelle de Notre-Dame où l'on monte par ce petit escalier, a 45' de long, comme celle d'en bas, et 18' de large. L'autel était autrefois, c'est-à-dire du temps de l'abbé Guillaume tout de marbre, et même la chapelle en était toute garnie: son pavé, fait à la mosaïque, était composé de plus petits morceaux de marbre de différentes couleurs, qui par leur arrangement, formaient divers compartiments et différentes figures d'animaux: il reste encore quelque chose de cet ancien pavé. A la tête de cette chapelle du côté d'orient et au dessus de sa voûte, sous laquelle est placé l'autel de la Ste Vierge, s'élève une tour carrée dont chaque pan a 14 à 15' de large dans oeuvre. Dans son origine elle n'était pas haute, et elle avait trois fenêtres dans chaque pan, deux à côté l'une de l'autre, et la troisième au dessus de deux; les anciennes fenêtres sont sans aucun parement, sans ornements, sans colonnes, de même pierre de même structure que le mur et que le corps de la tour, qui depuis a été élevée de près d'un tiers plus qu'il n'était dans son origine. Dans cette élévation ajoutée, il y a deux fenêtres à chaque face ou pan de la tour, soutenues et partagées par un pilastre qui est au milieu etc.

p. 488. A l'occident de cette Rotonde du milieu au-delà du grand rond des colonnes à 5 ou 6' de ce rond du côté du couchant sont 6 grosses colonnes de 6' de tige et de 6' de circonférence, lesquelles forment un cintre ou rond-point semblable à celui d'en bas dont on a parlé: et des deux côtés dans une distance égale à celle que les colonnes ont entre elles, mais un peu plus en arrière, il y a une grosse pile carée de maçonnerie de 6' de large, ornée par le haut de quatre colonnes aux quatre coins, telles qu'elles sont décrites dans la chronique. (Itt csalatkozik Pl., mert ilyen pillért itt nem említ krónikásunk, hanem említ hasonlót hihetőleg a közép toronyhoz tartozót; és az e helyen álló pillér alkalmasint egy későbbi restauratio szíleménye), ces six colonnes avec les piles de maçonnerie forment le rond-point de la grande église ou de l'église supérieure; à droite et à gauche hors de ce rond-point on voit encore les restes des basses ailes doubles dont il était accompagné de deux côtés, et dans le fond de ces quatre basses ailes quatre chapelles et quatre autels, deux au septentrion dont l'un était autrefois sous le nom des Apôtres S. Pierre et S. André, l'autre celui de S. Bartholomé, S. Simon et S. Thadée; à ces deux autels on en a substitué deux autres sous le nom de S. Laurent et de Notre-Dame de bon secours, qui sont placés dans les mêmes arcades et dans le fond des basses ailes anciennes. Les deux autres chapelles et autels du côté du midi étaient; le premier sous le nom de S. Mathias, S. Barnabé et S. Luc, le second de S. Diacre Etienne, Laurent et Vincent. Sous les mêmes voûtes sont encore après deux autels, le premier du S. Crucifix le second de S. Benigne. Les quatre chapelles étaient à l'orient de quatre basses ailes. Il y avait deux autres chapelles à l'occident des mêmes basses ailes, l'une dans le premier collatéral et du côté du midi, en l'honneur de S. Mammertin, Didier, Sébastien et Gengoux Martyrs; l'autre du côté du septentrion en l'honneur de S. Martyrs Policarpe, Andoche Tyrse, Andeole, Symphorien, George, Christophle et de S. Confesseurs Urbain et Grégoire Evêque de Langres. L'autel principal de cette église fut consacré sous le nom de S. Maurice, de S. Benigne et de tous les Saints. Il était placé au milieu de deux autres autels, l'un à sa droite en l'honneur de l'archange Raphael et des saints Anges, l'autre à sa gauche de S. Marc Evangéliste; c'était sur cet autel qu'on faisait la communion du précieux sang qui était en usage sous les deux espèces.

Vers le milieu de la même église il y avait un autre autel sous le nom de la S. Croix et des tous les Saints, et devant cet autel trois portes et trois escaliers chacune de 15 degrés, par où on descendait dans l'église d'en bas où était le tombeau de S. Benigne.

p. 489. De toute cette église il ne reste plus que cette partie qui se voit dans ce qu'on appelle aujourd'hui Rotonde du milieu, et cette partie consiste dans le rond-point; le fond des basses ailes et les chapelles dont on a parlé. Elle avait 128 coudées. c'est-à-dire 192' de longueur, sans y comprendre la Rotonde

qui lui tenait lieu de chevet (Itt helyesen felosztja Pl. az egésznek 300 lábnyi hosszát a nagy templom és a rotunda közt, ha ezt már elébb teszi: nem talált volna ellenkezést a krónika mérveiben), sa largeur était de 53 coudées, c'est-à-dire d'environ 80' et sa hauteur de 40 coudées au milieu de l'église; il y avait une grosse tour de pierre fort élevée, soutenue de quatre piliers. L'auteur de la chronique confond la Rotonde et les chapelles qui la joignent du côté d'orient avec cette église (ezt krónikásunk nem teszi), lui donne huit tours, trois apparrement de chaque côté de la Rotonde et de la grande église de la même figure que les deux qui restent entières au septentrion et au midi de la Rotonde; et celle qui est appliquée et fondée sur les murs de la première et plus ancienne église, elle est carrée, comme on l'a dit et elle a été augmentée d'un tiers en élévation. (Ezen kápolna torony, a rotunda oldalán álló két és a nagy közép torony ellen nincsen kifogás, de van azon négy ellen, melyet Pl. a nagy templom oldalára tesz, s melyet stílszerűleg csak is az áthajó négy sarkára helyezhetni). La même église jointe à la Rotonde, et la Rotonde comprise pourraient avoir 325' de long, (nem volt bizony annyi, mivel belső hossza hét egységre terjedt, azaz $27,7' \times 7 = 193,9'$ ha ehhez hozzá adjuk a zárfalak vastagságát, nem lesz sokkal több 300'-nál, s épen ennyit ad krónikásunk is) elle avait trois grands portes, celle du bout de l'église à l'occident qui était la principale, celle du septentrion qu'on appelait de S. Bartholomé, la troisième placée au midi, était nommée de S. Etienne. (Fentebb ki volt mutatva, hogy a régi krónika szerint mindhárom kaput inkább a főhomlokzatra tehetjük, a zárdából semmi esetre nagyobb és kitűnőbb kapu nem vezethet a templomba, hanem itt alkalmasint több ajtó volt.)

De la Rotonde du milieu on monte par deux escaliers de chacun 30 degrés et placés dans les deux tours à la Rotonde d'en haut, appelée dans la chronique l'église de la Sainte Trinité; à l'opposite de l'autel de la Sainte Trinité était placée l'autel de S. Paul; parceque dit la chronique, ayant été enlevé jusqu'au troisième ciel où Dieu lui avait découvert les mystères les plus cachés, il était convenable que l'autel de cet Apôtre fût placé derrière celui de cette auguste Majesté. Il n'y avait au XI^{me} siècle que ces deux autels ainsi placés dans la Rotonde d'en haut, mais depuis l'autel de la S. Trinité qui était sous une voûte particulière, fut transporté dans le fond du côté d'orient où était auparavant celui de S. Paul (p. 490). Entre la pile et le rang de vingt-deux colonnes il y a un espace de 21' de long et un mur de chaque côté de la même longueur; sur ce mur de l'un et de l'autre côté il y a trois colonnes appliquées, et entre ces deux murs ornées de ces colonnes, il y a une largeur de 33'. (Ezt nem értem, egyéberánt az alsó emelet elrendezése tökéletesen meg levén magyarázva az előbbiben, itt 24 faloszlopnál egyéb nem fordulhat elő; miért is Pl. következő helye sem világos.) Le nombre des colonnes de cette demie (?) Rotonde ou du troisième étage est de trente-six (?) qui n'ont toutes que 5' de tige à la réserve de 8 de la tour ou du dôme qui ont 6'. (Hisz ez, mint Pl. elébb maga mondta, nem oszlop, hanem pillér, ha tehát e helyütt oszlopnak veszi, lenne a 24 faloszloppal 32 és a 36-hoz hiányzó négyet oltár-oszlopnak kellene vennünk.) La circonférence et le diamètre de cette Rotonde d'en haut sont à peu près les mêmes, que des celles du bas et du milieu. La chronique donne à celle-ci vingt coudées, c'est-à-dire 30' de haut; et comme la hauteur ou élévation qu'elle a aujourd'hui, est absolument la même qu'elle avait eu ce temps-là, c'est-à-dire au XI^{me} siècle, et que cette est encore de 30', il faut dire, hogy krónikásunk rófe egy és fél lábat tesz, és hogy a sz. háromság temploma két emeletet foglal magában, melyeknek mindegyike 15 lábnyi magas.

p. 491. Il y a dans cette Rotonde quatre escaliers, deux à l'orient, ceux-ci sont chacun à 15 degrés, ils servaient pour monter à la Chapelle de S. Michel placée au-dessus de celle de Notre-Dame, dont on a parlé, elle est sans aucun ornement et sans autre voûte qu'une espèce de coquille dans laquelle était placé l'autel. Cette voûte ou coquille a 14' de haut et autant de large, elle peut avoir 10 à 11' de profondeur; sous cette voûte était un autel, consistant en une table de pierre longue de 4' 2" large de 2' 6", elle était posée sur une seule petite colonne de pierre semblable: derrière et à côté de cet autel il y avait trois fenêtres de 2' 6" de large et de 5' de haut, ces trois fenêtres étaient placées dans trois pans de la tour carrée. La Chapelle a 40' de longueur sur 21' de largeur; l'auteur de la chronique lui donne 10 coudées ou 15' de hauteur, ce que fait comprendre que cette chapelle n'avait pas autrefois plus de hauteur que la voûte sous laquelle était placé son autel. Mais depuis on a tellement élevé les murs et la charpente de cette édifice que la même Chapelle dans ce qu'elle contient hors de la voûte de l'autel, a plus de 25' de hauteur, et que son faite se trouve au niveau de la tour carrée dans laquelle son autel était placé. Les deux autres escaliers,

conduisent tout deux au haut des tours dans lesquelles ils sont posés : l'ancienne chronique leurs donne à chacun 50 degrés, ils n'en ont cependant jamais eu seulement 35, et il faudrait leur donner plus de 100 à chacun si on voulait leur fournir assez pour pouvoir monter jusqu'au haut des deux tours, telles qu'elles sont aujourd'hui. Mais comme dans l'origine elles n'étaient pas si hautes, on n'avait besoin d'un si haut escalier. Au bas de ces deux escaliers aboutissent de deux côtés deux galeries qui conduisent et qui regnent tout autour de l'église en dehors, on allait à couvert par des galeries et sans danger des deux côtés jusqu'au vestibule de la grande église où l'on descendait par deux escaliers de chacun 20 (?) degrés. (Azaz husz lépcső-fok, minden egyes 15 lábnyi magas emelet számára). Ici finit la description des Rotondes ou des trois étages.

Courtépée már idézett munkájában a templom utóbbi felszentelését 1106-ra teszi, Plancher pedig mondja, hogy a keleti kápolnák tornya csak későbbben emeltetett egy harmaddal: „depuis l'incendie générale, qui consuma la plus grande partie de la ville et des Fauxbourgs de Dijon, la veille de la fête de SS. Pierre et Paul l'an 1137. L'église de S. Benigne en fut presque entièrement ruinée; il fallut dix ans entiers pour la rétablir. Ce fut dans ce rétablissement qu'on augmenta cette tour et les autres qui avaient été construites du temps de l'abbé Guillaume; ainsi cette tour carrée, dans le fondements qui lui servent de base est du VI^{me} siècle (?) dans ce deux tiers de corps du XI^{me} et dans l'autre tiers qui la termine du XII^{me} siècle.

Alább pedig Plancher a nagy tűzvész utáni újabb felszentelésről szól: „Le surplus (a rotunda tornyainak felső része) fut ajouté après l'incendie de 1137, lorsqu'on répara les églises qui, après cette réparation furent consacrées de nouveau par le pape Eugène III en présence de Louis le jeune le dernier Mars 1147 ainsi que le port le Martyrologe de S. Benigne.

Befejezésül szükséges, hogy a cikk elején említett munkákban előforduló rajzokat saját táblánk rajzaival összehasonlítsuk. A legrégebbi rajz Mabilloné, utána következnek Don Plancher, aztán Lenoir Sándor és végre Sargot építészé, mely utóbbit Taylor 1859-ben megkezdett munkájában találjuk; ez, mint a legifjabb nagyrészt a régieken alapszik, s midőn ennek tévedéseit kimutatom, egyszersmind a régiek hibáival is megismertetem az olvasót.

Sargot terve alig különbözik a mi alaptervünktől a keleti kápolna-épület és a rotundára nézve, (l. II. tábl. 1-ső és 2-ik ábra) és ez természetes; mert itt Don Plancher mérétei és rajzai jó utmutatásul szolgáltak: de lényegesen különbözik a nagy templom „ecclesia major“ alapterv tekintetében; mert itt nem volt közös utmutatásunk.

Ugyanis Sargot ezen nagy templom apsis részét nagyon is messzire viszi be a rotundába (ezt tesszik elődei is). Szerinte a fő-apsis és a rotunda ehhez közel eső részének fala nem volna elég erős, elég vastag külön bolt hordására; mert itt a két külön bolthajtásnak alapja nem erősebb a rotunda egyéb falánál, melyen egyedül saját kúpja emelkedik; én ellenben úgy hiszem, hogy a rotunda kúpjának és a nagy templom apsis fél kúpjának külön alapfala volt, mint ezt II. tábl. 3-ik ábrája világosan mutatja.

Az altemplom kereszthajójában Sargot, Mabillon előzménye után, nagyon mesterkélt pillér-rendszert alkalmaz, minőt oly régi időben semmikép sem tehetünk fel; ő az áthajót három részre osztja, a keleti apsis részre oszlopaival, középső vagyis torony részre, melyben semmi oszlop sem fordul elő, és nyugati oszlopos részre. Elvonatkozva attól, hogy az egykoru altemplomok jellemző jele ép a szűk oszlopcsarnok, s hogy ezért alig hihetünk oszlop nélküli altemplomi részbe, mivel még nem igen mertek kezdetben nagyon tág feszítésű hevedereket húzni; elvonatkozva attól, mondom, ha ezen rész közbeneső oszlop nélkül maradt, a torony-pillérek ívei közé oly hevedereket kellett volna húzni, melyek, ha félkörűek voltak, (pedig e korban lapos ívek példányára alig fogunk találni) magasabbra emelkedtek a névtelen által 15 lábra tett altemplom magasságánál; itt tehát Sargot rajza ellenkezik a styl kellékeivel. A nyugati részben meg van ugyan a krónikában említett négy, tizenkét oszlopból álló sor, de ha ehhez még az altemplom hosszhajójának 42 oszlopát is hozzá vesszük, az altemplomban 92 oszlopnál többet nem nyerendünk, holott krónikásunk 104 oszlopot említ. E hiányon nincs segítve az apsis rész oszlopainak hozzáadásával; mert itt 28 oszlop van és $92 + 28 =$

120 oszlop, tehát 16-al több mint mennyit a krónika mond; de ha még az apsis és a kápolnák vagy apsi-diolo-
k oszlopait is elhagyva, csakis a T alakhoz tartozó oszlopokat számítjuk, akkor is 20 oszlopot nyerünk,
tehát $92 + 20 = 112$ -öt, tehát még mindig 8-czal többet, mint a krónikáét. Továbbá Sargot altemploma hossz-
hajóját nyugat felé nagyon is kinyújtván, a krypta egész hossza az áthajó szélességét kétszeresen felülmul-
ja, s így a krónika ezen szava „*aequali extenditur in longitudine et latitudine*“ teljesen megvan hazudtolva.

Vége Sargot nem gondol a krónika ezen világos szavaival sem „*turres octo*“; mert ő, a ro-
tunda két lépcső-tornyán kívül, a nagy templom mindegyik oldalát megrakja három erődféle toronynyal.
(Mabillon csak kettőt tesz egy-egy oldalra), s így a kereszthajó közép nagy tornyával és a keleti kápolnák-
éval együtt tíz tornya volna.

Mindezekből világos, hogy Sargot a dijoni templomot nem a krónika adatai szerint, hanem önké-
nyesen restaurálta, s hogy így ezen, a középkori építészetre oly roppant hatással bíró emléket a névtelen
utmutatása szerint kellett kiegészítenem, és pedig annál inkább minél valószínűbbnek tetszik azon stilszerű-
ség, melyet ezen leírásból merithettem. A hosszú fáradozás és számos kombináció kísérlete nem fog ezélta-
lannak látszani, ha megfontoljuk, hogy ezen épületben a román styl fejlődésének egyik hatalmas gyöke rejlik.

Sz. Márk temploma Velenczében.

Azon helyen, melyen jelenleg a velencei Sz. Márk temploma áll, a mostani egyház felépítése előtt ó-keresztyén basilika állott, azaz: oly épület, melyet a legrégebb keresztyén styl szerint, három, egymástól oszloppal elválasztott, kifejlett áthajó nélküli, keleti oldala közepéből nagy félkörí oltár-apsissal ellátott paralellogramm képezett.

Ezen régibb basilikának a mostani templommá való átalakítása 1052 és 2071 közt vitetett végbe, hanem úgy, hogy az épületet még ez utóbbi évben sem lehetett késznek tekinteni, sőt több oszlopnak felállítása, a mosaik-képek s a padozat elkészítése, végre a hármassal előcsarnok építése még igen hosszú időt és külön építészeti korszakot vett igénybe, mint ezt Eitelberger barátom megmutatta azon általános áttekintést nyújtó cikkében, melyet a bécsi régészeti közlemények (Mittheilungen) negyedik évfolyamában közölt. Másrészt a történetírók sem egyeznek meg a templom felszeutélése évének kijelölésében, midőn ezt Zanetti 1085-ra, Carli 1094-re s a névtelen épen 1111-re teszi, míg egy jelenleg már eltűnt köfelírás, mely ezelőtt az előcsarnokban volt látható, az 1071-ki évet említette. „Anno millesimo transacto bisque trigeno desuper undecimo fuit facta primo.“*)

Kugler épen ezen véleményben van, midőn „Geschichte der Baukunst“ című könyve II. köt. 34. s. k. lapján ezeket mondja: „Az építészeti tömegnek befejezését egy ezelőtt létezett felirat szerint 1071-re kell tennünk; csak ezután fogtak a kidíszítéshez. Az utóbbi nagy részben nevezetesen ifjabb korszakokba tartozik; mivel az egész velencei történet folytán ezen dolgoztak:

Hasonló módon nyilatkozik Mothes is „Geschichte der Baukunst und Bildneri Venedigs“ című 1859. és 1860-ban megjelent két kötetes munkájában. I. köt. 68. lap. „Némelyek szerint Sz. Tódornak már 532-ben templomot emeltek ugyanazon helyen, melyen jelenleg Sz. Márké áll, mások ismét ama templomot csak 553-ról kekeznek, ezt egészen saját költségén építette volna Narses, ezzel megköszönvén a velenceiek által neki tett szolgálatokat. 828-ban, vagy mások után 831-ben hozták Velenczébe Sz. Márk temét, s a herceg jelenlétében tüstént hozzá fogtak az alapkövetételéhez**). Partecipazio Giustiniano ha-

*) Az 1824-ben Mailandban megjelent „Eglises principales de l'Europe“ című könyvben a feliratra vonatkozólag ezeket olvassuk „Si par ces mots „facta primo“ on voulait entendre que l'édifice était achevé, le savant Moschini nous fait observer que cette assertion serait au moins hasardée, et en effet si les ouvrages de construction étaient entièrement achevés on ne peut pas dire autant de ceux d'ornements, car ce ne fut que sous le Duc D. Selvo, successeur de Contarini, que l'on commença à embellir l'église et à en revêtir les murs des marbres précieux, qu'on faisait transporter de la Grèce et d'autres contrées de l'orient à Venise, par ordre du gouvernement; et pour que tout répondit à tant de magnificence, on imagina même d'enrichir les voûtes de peintures en mosaïque, dont le même Moschini a donné une description détaillée (azóta Kreutznak a mosaik festményeket másoló díszmunkája jelent meg); l'inscription en caractère romain, qui se voit encore sur un marbre rouge au-dessous de la galerie de la grande nef „Istoricis auro forma specie tabularum; Hoc templum Marci fore dic decus ecclesiarum.“ Le sens de cette inscription est éclairé par ce passage d'un chroniqueur écrit en dialecte vénétien „Dom Selvo doxe (doge, herceg) XXI comenzo a far lavorar di mosaico la giesa S. Marco e mando in diverse parti per trovar malmoci et altre honorevol piere e mistri (maestri ?) etc.“ on croit que ce fut aussi vers le même temps que fut commencé le pavé, ouvrage magnifique, après l'achèvement duquel on put enfin célébrer la dédicace, en 1085 selon Zanetti, en 1094 suivant Carli, ou en 1111 comme le prétend l'Anonyme.“

**) Romanin „Storia documentata di Venezia 1853. I. 167, ezeket meséli Sz. Márk testének Velenczébe viteléről. Ámbár már Ognello herceg idejében szigorú tilalom hozatott a Szíriába és Egyiptomba való hajókázás ellen, a nagy nyereség után vággyakodó kalmárok mégis látogatták a tartományokat. Ekkor (829-ben) Alexandriában nagy volt a keresztyének illetődése, mert a mohamedánok folyvást a templomokból el-

lála után is folytatták az építkezést, a herceg e célra hagyott pénzéből, de zavaros idők jövén közbe az építkezés 864-ig szünetelt, midőn Participazio Orso, mindjárt felmagasztalása után, kötelességének tartotta nagyatyja kívánata teljesedését. Az ezen építkezésre vonatkozó adatokból nem tűnik ki elég világosan, vajjon sz. Tódor templomát egészen elhordták-e, vagy bele vették az újabb építkezésbe? azonban mindenesetre daczára a fényéről szóló magasztalásoknak, fel kell tennünk, hogy az épület tartós (alkalmasint csak fából volt), anyagból nem emeltetett, hanem kirakva lehetett (verkleidet) finom kővel és márvánnyal, melyet a herceg Sziziliából hozatott. A templom 976-ban leégett, de rögtön még pedig pompásabban felépítették; hanem most is nagy részben fából. Ugyanis több régi krónikás, midőn az újjáépítés elkezdését meséli, különösen megemlíti, hogy Contarini herceg 1043-ban az új templomot téglából építteté. Ugy látszik hogy ezen épület tömege Silvio vagy Selvo herceg alatt 1071-ben már be volt fejezve, úgy, hogy ez évben kidisznításához lehetett fogni, legalább e felirat erre vonatkozik: „Anno millesimo transacto bisque trigeno desuper undecimo facta fuit primo.“

A felső és alsó templomnak egymás közti viszonyára nézve különböznek a vélemények, minek már csak azért is be kellett következnie; mert egész a legújabb időig nem lehetett férni az altemplomhoz, s annak megnyitását a bécsi központi régészeti bizottmány nagy érdeműl kell felrónunk. Mothes, ki az altemplomot talán nem is látta id. munk. I. köt. 76-dik lapján azt mondja: „hogy az ismertek legrégebbjei közé tartozik, habár Selvaticóval nem érthetünk egyet, ki azt a meglevők legrégebbjének tartja. Selvatico t. i. hiszi, hogy még a 976-ki építkezésnek része, mit azonban a felső templom szoros összefüggése miatt tagadnunk kell. Egyébiránt Olaszországban a legrégebbek egyike.“

Csak akkor érthetünk egyet Mothessel, ha egészen elvonatkozunk az ó-keresztyén altemplomoktól, melyek nélánya Romába már a IV-ik században keletkezett; ezért határozottabban szólva mondhatjuk, hogy a velenczei altemplom, mint román styllí, a legrégebb Olaszországban.

A byzanti modoru templomokban az altemplom nem volt szokásos, a katakombákból keletkező altemplomot leginkább az ó-keresztyén styllí egyházakban találjuk honnan átment a román styllíekbe és csak ritkán alkalmaztatott az ó-csúcsívesekben.

E tapasztalás után feltűnő sz. Márk altemploma, valamint kiterjedése és elrendezése, úgy styllje miatt is, melyek szerint itt valóságos román altemplomot látunk byzanti kúp alatt.

Mindez igen fontos az egész templomnak, csakis a legújabb időben megalapított chronológiája tekintetében, mely is a mostani templom építtetését 1053 és 1071. közé teszi, fontos pedig azért; és mert román altemplomot általán alig hihetünk régibbnek a XI-dik század kezdeténél, mivel, mint előbb láttuk, az ekkor kezdett dijoni altemplomban a régibb elemek még távolabb állanak a román stylltól, mint a sz. Márk félében.

Meglehet, hogy létezett a mostaninál régibb altemplom a velenczei basilikaszerű épületben; de amaz alkalmasint kisebb volt a mostaninál. Ugyan is (l. V-ik táblánkat) az öt középső oszloposztály, a szélső oszlop-középpontok közt mérve, 40,48 bécsi lábat ad, s e mérték képezi azon egységet vagy alaplábmért, melyből a többi arány fejlesztetett; ha azonban az említett öt oszloposztályhoz, minden oldalán még egy egy fél osztályt veszünk, elérjük ama két tengelyt, mely a középső apsist a két oldalapsistól elválasztja, e tér azután 44,22 bécsi lábat teend, mely is a felső templomnak egységét képezi. A bécsi lábnek a régi rómaihoz való 14011:13090 aránya szerint; az altemplom kisebb egysége 43 egy harmad, és a feltemplom nagyobb egysége éppen 48 és egy harmad régi római lábat tenne: ez tanúsága, egyrészt annak, hogy König és Schwengberger az előbbi, Kreutz az utóbbit igen pontosan mérte; másrészt, hogy a középkorban a római lábat használták építészeti mértékül; mert először König és Schwengberger mértéke tökéletesen összevág Kreutzéval, másodszor mindkét egység római mértékké változtatva, a láb felett igen könnyen áttekinthető törtszám mutatkozik, mely eset nem áll be, ha ugyanazon nagyságot akár minő más régibb, vagy újabb mértékkel mérjük.

Nem emlékszem, hogy számos és igen pontos vizsgálataim közben, a feltemplométól, mint itt, különböző egységet találtam volna az alatta levő altemplomban; e kivételes körülmény tehát azt sejteti ve-

szedték a szent edényeket és egyéb drágaságokat, saját mecsetjeik vagy házaik díszítésére; sőt rebesgették hogy a Sultán azon templomnak, melyben sz. Márk nyugodott, elrombolását s építészeti anyagának más célra felhasználását is elhatározta. Épen ez idő táján tartózkodott Alexandriában két velenczei kalmár: malamoccoi Buon és torcelloi Rustico, kik minden áron törekedtek Sz. Márk testét hatalmukba keríteni. Végre elnyerték azt azon két görögötől, kikre őrzése volt bízva, (Stauratius barát, és Theodaeus paptól,) hasonlóul sikerült a testet a vámörzök elől is elrejteni, midőn az nagy, disznó hússal megtöltött kasban, vitették el hajóikra. A két kalmár a tetemet a tengeri viharból is megmentvén, szerencsésen elhozta Velenczébe 829-ki január 21-én.

lem, miként a régibb altemplom egységét atvitték az új altemplomba; a feltemplomba pedig, kivált mivel a feltemplomot tágasabb byzanti épület alakjában akarták emelni, négy egész lábbal nagyobb egységet alapítottak meg.

A dijoni templomról szólva, mindjárt cikkem elején megemlítém Cordero véleményét, mely szerint a sz. benigni egyház alapítója, mielőtt Majolus apáttal Franciaországba ment, Orseolo Pietro (ki velencei herceggé 976-ban választatott) családjával barátságot kötött: „dopo aver visitata l'Italia e stretta in Venezia intima amicizia colla famiglia del doge Pietro Orseolo, il quale aveva, a quei giorni, dato principio alla nuova basilica di S. Marco, passò in Francia in compagnia del celebre abate di Clugni san Maiolo, sul cadere del secolo decimo. Megjegyzendő, hogy Vilmos már ifjú korában Franciaországba jött, még pedig a X-ik század befejezése előtt, mert már 990-ben elfoglalta a dijoni apátság székét, a Cordero által említett barátsági frigy tehát Vilmos későbbi Olaszországban való tartózkodásának idejébe esik. Továbbá, midőn Cordero ezután, mindjárt folytatólag, elbeszéli, hogy Vilmos dijoni építkezésénél olasz munkásokat alkalmazott, úgy tetszik, mintha Cordero a dijoni épületet a velenceitől akarná származtatni: Quivi (in Francia) assistito da un drapello di artisti italiani nel primo anno dopo il millesimo, gettò in Digioni le fondamenta del nuovo tempio.“

Ebben csak egy pont helyes, t. i. a rokonsági, a származási viszony a dijoni és a velencei altemplom közt; azonban ezen viszony meg van fordítva, és nem mint Cordero jelteni látszik, a velencei, hanem a dijoni altemplom előnyére mutatkozik, az utóbbi eldőde az előbbinek, s a mostani velencei altemplom nem Orseolo idejéből, hanem a félszázaddal későbbi építészeti korszakból származik. Midőn Cordero irt, sz. Márk templomának chronológiája iránt még nem voltak tisztában, s innen eredt tévedése.

Igen hihető, hogy a régibb altemplomot az újabb építésnél nem rontották le tökéletesen, megtartották valószínűleg alapzatát, mi onnan is kitűnik, mint már Eitelberger is helyesen veszi észre, hogy a mostani román altemplom és byzanti feltemplom fő elrendezésében igen könnyen reá ismerhetni a basilika alakra.

A régibb basilika alapzatához számíthatjuk az igen nagy közép apsis és két apsidiol falait, valamint általán a hosszfalakat, itt azonban úgy tetszik, mintha e falakat s különösen a közép apsisét kívülről nevezetesen erősítették volna. Az 1043-ban vagy 1051-ben kezdett újja építés eredményei lehetnek az apsis és apsidiolok közti választó falak, ugyancsak az egész oszlopszat boltozatával együtt, és S. Márk emléke.

Hogy a régibb alapfalakat használták: kívüláglik még a kisebb, 40,48'-nyi egység nevezetes nagyságából is, Dijonban az egység nem teszi többet 27,70'-nál. Ha a basilikák szélességét hasonlítjuk össze a román templomokéval, az utóbbiakat feltűnőleg csekélyebbeknek fogjuk találni, itt a főkiterjedés a hosszúság irányában mutatkozik, míg a basilikák sokkal szélesebbek lehetnek; mert nem voltak beboltozva. E körülmény oka annak, hogy a dijoni és a velencei egyház egysége közt nincs rendszeres viszony, mindemellett, mint már érintve volt az e két altemplom közti származási viszonyt lehetlen észre nem vennünk.

Mindkettőnél közös ugyanis a csak három águ kereszt alak; mert mindkettőben a hosszantély nem valódi, hanem csak ál-hosszantély, mely nem szökik ki az áthajóból, hanem inkább abba bele nyúl; mindkettőnél közös egyedül a középhajónak nyugatfelé hosszabbítása s hogy az e hosszabbítás s az apsisok közti tér ál-kereszt-hajót képez; mondjuk azt ál-kereszt-hajónak; mivel Dijonban nem szélesebb a felső templom hossz-hajójánál, Velencében pedig éppen csak a szentély szélességére szorítkozik; közös mindkettőnél a főapsis előtti szent koporsójának elhelyezése; közös mindkettőnél az oszlopok nagy száma s egyszerű alakzása; közös a boltozatok egyszerű keresztje, és az egyes kereszt-osztályokat elválasztó hevederívek hiánya (v. ö. II-ik táblánkat az V-kel.) A két altemplom fő alakja és fő elrendezése tehát igen sokban hasonlít egymáshoz, sőt az oszlop-osztályok számában is van némi rokonság; midőn az egész hosszúság számára Dijonban tizenhárom, Velencében tizenkét, az egész szélesség számára ellenben megfordítva Dijonban tizenegy, Velencében pedig tizenhárom osztályt találunk.

Kevésbé rokon a két altemplom a következőkben: Dijonban a középhajónak csak három, Velencében öt oszloposztálya van. ellenben Dijonban az apsisok száma öt, Velencében csak három. Dijonban az oszlopok elrendezése rendszeresebb és egyenlőbb volt, míg Velencében az osztályok nagysága sokkal inkább különbözik egymástól, e szabálytalanság már König és Schwengbergnek is feltűnt, s innen származik a keresztboltok különböző nagysága, feszítése és szabálytalansága is, mely annál feltűnőbb, mennél ke-

vesebb hatást gyakorol magokra az oszlopokra, melyeknek átmérője mindentől azonos. A dijoni oszlopot inkább fejlettnak kell tekintenünk; mert czéljának nemcsak lényegében, hanem külső megjelenésében is sokkal inkább felel meg, míg Velenczében az oszlop, csekély átmérője miatt, czéljára elégtelennek tetszik, az átmérő ezen csekélyisége volt oka annak, hogy az oszlopokat sokkal közelebb helyezték egymáshoz s így az osztályok szűkek és rövidek lettek. Másrészt a velencei oszlop gyöngesége arra késztet, hogy ezen altemplomot, az abban mutatkozó nagyobb bátorság miatt, újabbnak jelentsük ki a dijoninál, s hogy a származtatásban, az utóbbit tegyük első, az előbbi második helyre. Sajátságos a velencei altemplomban hossz-falainak fiukéje, minőt későbbben több román templomban, kivált a Rajna vidékén alkalmaztak. Velenczében a két lejárát az altemplom két oldalán volt, míg Dijonban hármaz osztályu nagy lépcső vezetett a feltemplom főhajójából az altemplomba. Dijonban az altemplom abszolút és relativ nagyobb magassággal bír, mint Velenczében, hol a tenger színe nem engedte az altemplom padozatát mélyebbre vinni; ezen altemplom tehát igen alacsony s mintegy nyomott látszatot vagy érzetet kelt bennünk. Sajátságos a dijoni altemplomnak közép tornya, míg négy sarktornya alaprajzában nagy különbségi tekintet nem idéz elé; mert a két keleti sarktorony alatt egy-egy nyílt apsis van, a két nyugati torony pedig mintegy egészen el van választva az altemplomtól.

Ezeket előre boesátva, érdekes leendő a velencei altemplommal König és Schwengberger rajza és Lind tudor leírása után a mint ez előfordul a bécsi „Mittheilungen“ 1866-ki május—juniusi füzetében tüzetesebben megismerkednünk.

„A meglevő altemplom természetszerűleg az épületnek legrégibb része, felépült alkalmasint még Contarini alatt s így Olaszország román altemplomainak egyik legrégebbje.

Feltűnő, hogy a templom ismételt átépítése alkalmával sz. Márk csontjainak hollétéről egészen elfelejtkeztek. Ezen ereklye későbbi feltalálásánál több, részben egymástól különböző jelentés tesz említést, azonban mindnyája egyet ért abban, hogy a feltalálás 1094-ben történt.*). Ezt még mai nap is csoda által eszközöltnek tartják és évnapját külön isteni tisztelettel ünneplik. (Officia propria S. Marci.) A monda beszéli, hogy Faliero Vitale herceg az ujon megtalált ereklyét négy hónapig kitette a köztiszteletre, később pedig azt, még ugyanazon évben csak a templom két tisztviselőjének, az ugynevezett „Praeses és Procurator, jelenlétében titokban az altemplomban zárta el a főoltár alatti márvány koporsóban. E három személy és hivatalnok utódja híven őrizte a titkot, ámbár ez mégis némiképp átszivároghatott a közönségbe; mert az emlék rajzát valamint sz. Márk mosaik képein úgy Pala-d oro-ján is látjuk. Csak még egyszer voltak ismét közel a sz. sírnak pontos megismeréséhez, akkor t. i. mikor Foscari Ferencz herceg alatt (1423—1451) a Lidon sz. Miklós sírját felnyitották. Ekkor Justiniani Lőrincz, Velenczének első patriarkája sz. Márk ereklyéit is kívánta látni és tiszteltetés végett kiállítani. Foscari is hozzájárult a kívánathoz, esakhogy teljesítését akkorra akarta halasztani, midőn a teljesen helyre állott béke, a népnek ily ünnepély szabad élvezését engedendi. De Lőrincz patriarka nemsokára meghalt, s Foscari kormánya annyira tele volt zavargással, hogy a kettős kívánat nem mehetett teljesedésbe.

A következő századok alatt az egész altemplom, melynek bejárata régóta be volt falazva, teljes feledékenységre ment, minek oka alkalmasint annak tengervíz által történt eltöltése volt.

1807-ben, midőn sz. Pietro in Castello nevű templomtól elvették a patriarkatust s átruházták sz. Márk templomára, esetleg jutottak az elfelejtett altemplom s abban létező sz. Márk ereklye ismeretéhez. Ugyanis Gamboni patriarka a főoltár körüli tért nagyobb ünnepélyek tarthatása végett bővíteni akarván, a körülvevő apróbb oszlopok elszedését rendelte; midőn e szerint 1808-ki május 12-kén az oltár-asztalt elszedték, ez alatt két rófnai széles, nagy követ, s e kö elszedése után egy nagy térben koporsót találtak, az altemplom padozatán álló négy oszlop közt; e koporsó tetején két érez fogantyú volt, s a koporsó maga három retesszel volt elzárva. A koporsót sz. Márk ereklyéjének feltalálása vágyával felnyitották, hanem üresen találták, fenekén csak kevés nedves föld volt.

*) Egyik legenda szerint: a szent test elvesztése miatt roppant aggodalom és félelem terjedt el a népben. Imádságot és bűnbánat kifejezéseket szabtak a közönségre (Rerum Italicarum script.); míg június 25-kén, nagy sokaság jelenlétében, egyik oszlopból kőtöredék esett ki, s az így keletkezett nyíláson át ráismerhettek az ereklyére. Más legendában beszélik: midőn negyedik Henrik császár Velenczében megjelent S. Márk ereklyének tiszteletére, s ennek következtében a sírt felnyitották a testet meg nem találták, s hiába keresték sokáig; míg végre a szent karjait ki-nyújtotta a falból vagy egyik oszlopból, mely sz. Jakab oltára közelében állott; s így megtalálták a testnek hollétét.

Gamboni patriárka kevéssel ezután meghalván, a további kutatást megszüntették, csak hogy az 1580. óta befalazott altemplom bejáratát ez uttal földözték fel.

1810-ben egy felsőbb rendelet külön bizottmányt alakított a hercegi palota és a sz. Márk temploma restaurációjának felügyelete végett, s e bizottmány megvizsgáltatta a fő oltár alatti tért. A kutatás 1811-ki jan. 27-kén kezdetett. Így értek az altemplomba és keresték a helyet, melyen Velenceze pártfogójának csontjai nyugodhattak.

Elhatározták tehát az altemplom főoltára kövének áttörését. Áttörték a nagy tömegű követ, de az alatt új kötőmeget találtak; már felhagytak minden reménnyel; s csak a templom alsekrestyése és Coni-er tudor sürgetésének köszönhetni, hogy a további kutatástól egészen nem állottak el. Miután tehát a második követ nagy bajjal átfúrták, gyapju vagy selyem szövettel körülvett faládát találtak. A vas pántot keresztül vágván, s a ládát körülvevő tömegek eltávolíttatván, a láda kiemeltetett. E mellett volt még más, a nagyobbhoz hasonló burkolattal körülvett, kisebb láda. A nagyobb ládán volt két bronze fogantyú, egyike igen szépen kidolgozva fenmaradt: külsőleg több táblán látható volt egymásba fűt lomboszat és görög szalag, egy hippogryph, egy sas, egy oroszlán s egyéb képzeleti állat, az akkori idők stíljében; mind ezen dísz elefántcsontból készült, s ilyen anyagu szöggel volt szögezve a fára. A kisebb láda töredékei közt találtak egy ólom táblát, melybe a következő szavak voltak karczolva: „Anno Incarnationis Jesu Christi millesimo nonagesimo quarto die octava inchoanti Mense Octobris tempore Vitalis Falieri Ducis.“ A betűk olyanok, minőket általában a XI-ik századbeli feliratokon látunk, római initialék.

E táblán kívül találtak, ereklyékkel megtöltött bronze keresztet, fa szelenczét, gyűrűt és több érmet.

A nagyobb ládát illetőleg, ez a beható viz miatt egészen elröthadt és teteje be volt törve: e szerint vörös fenyő fából, melyből a régi is látszott lenni, új láda készült és a csontokat ebbe tették, a bizottmány két tagjának, a papság küldöttjeinek és az építészeti felügyelőség jelenlétében. A sz. Márkféle ereklyék állottak a koponyából, minden fogából, az emberi csontváz főcsontjaiból, több félig elporlott apróbb csontból és sok hamuból. A régi láda vörös szövettel volt bélelve, és a szent ereklyék befedve világos, a fátólénál némileg erősebb szövettel, mely az idő hossza és a nedvesség miatt a csontokhoz tapadt.

S így sz. Márk altemplomának ismerete csakis a jelen század első évtizede óta ujult meg, s ennek látogatása, a beszivárgó tengeri viz miatt, még ma is nehézséggel jár. Ezért ritkán szálnak le abba. A legújabb vizsgálódások eredménye a következő felvétel és leírás.

Sz. Márk altemplomának leírása.

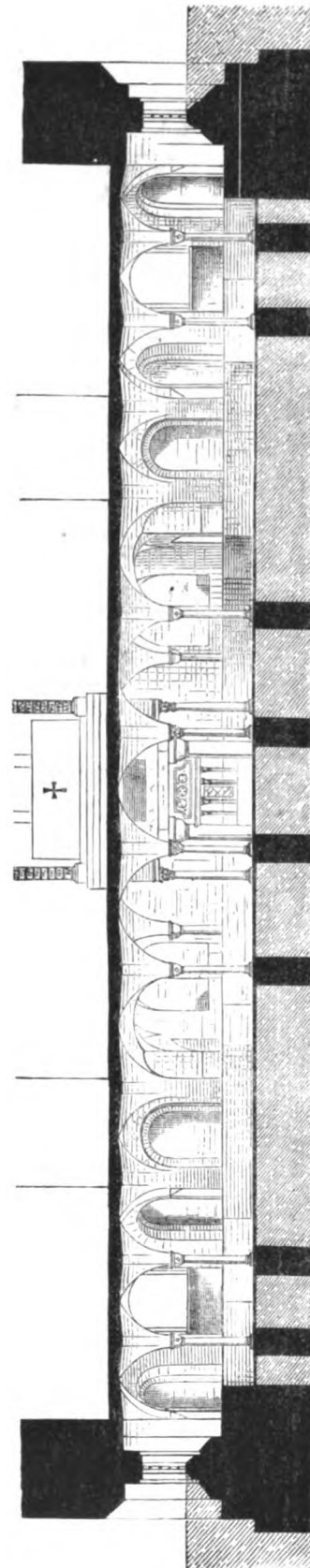
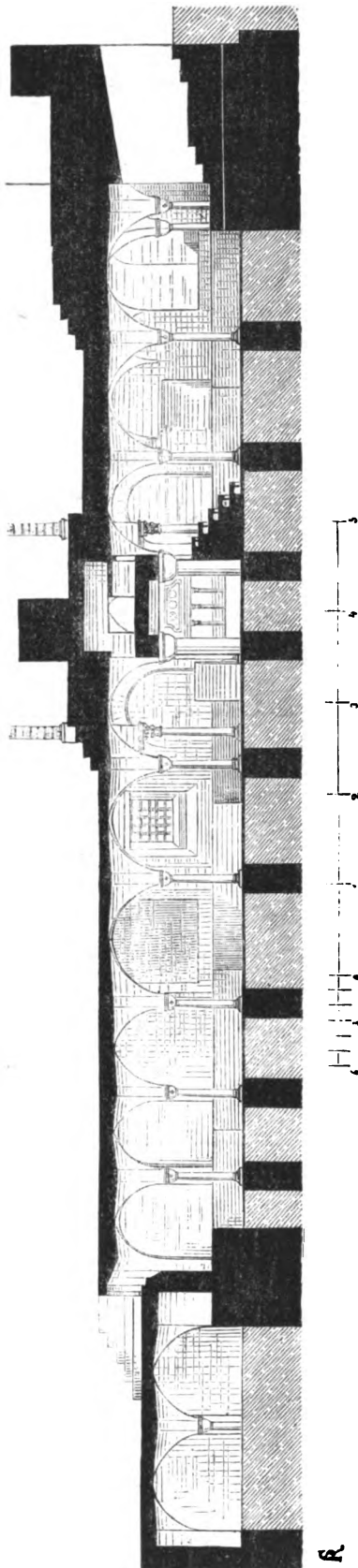
„A hercegi palota udvarából, balra hagyva az óriások lépcsőjét (la scala dei giganti), s keresztül menve a körülvevő arkádokon, kisebb udvarba érünk, melyben sz. Márk templomának apsisai részben láthatók. A középső apsis alján ajtó van, melyen át egyedül juthatni az altemplomba.

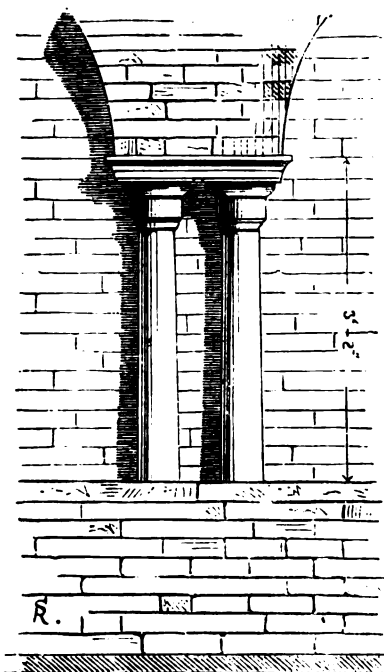
A lemenő, a földalatti helyiség mély homálya miatt, ezt át nem pillanthatja; a boltozatot hordozó sűrű oszlopszat, a beszivárgott tengeri víz, melynek pocsolyaszerű felülete vissza tükrözi a zordon tekintetű építményt, ennek elhanyagolt állapota, a nyomasztó lég, mindez a belépőre nyomasztólag hat. Előre csak az altemplom oldalfalán köröskörül vonuló kőpadon léphetni; mert a víz azok felületéig hatott fel.

A felvételt kisebb víz állástól kellett feltételezni; mert nem ritkán a víz a kőpadot is ellepi s ekkor az altemplom hozzá férhetlen. A mérés és részlet felvételének lehetősége végett állványokat kellett a vízbe állítani, és minden egyes mérvnek kutatása sok bajjal és idővesztéssel járt. Csak kézi lámpások használatával lehetett itt dolgozni és az egyes alakzatokra ráismerni; s így alig érhették el céljokat a felvevők, hacsak előzékenységgel kezökre nem jár az építészeti bizottmány és főképen Orefice báró.

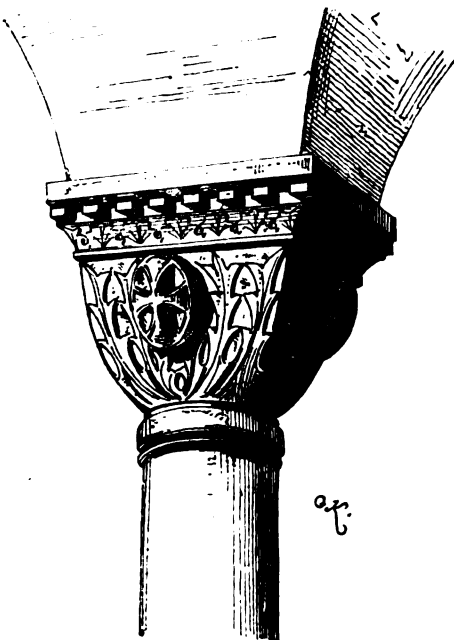
Az altemplom, melyet V-ik táblánk ad, területével szorosan csatlakozik a feltemplom szentélyének területéhez, nyugatra addig, hol az úgynevezett apostolok sikátora előtt emelkedik a szentélybe vezető lépcsőzet. Az altemplomnak elrendezése szükségessé tette a szentély emeltetését, de másrészt, mivel a lépcsőzet az utóbbinak nem egész szélességét foglalja el, lehetett a szentély nyugati, a templomot néző alapzati falába, ablakokat törni, melyek az altemplomot némileg ellátják világgal és léggel.

Az altemplom áll három félkörben

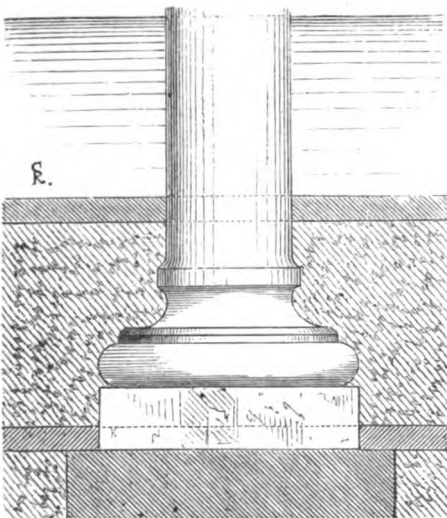




31. áb.



32. áb.



33. áb.

zárt részből, ezek egymással azon tér által kötvék össze, mely a felső szentély nyugati részének és mellék-apsisai kápolnájainak megfelel.

Az altemplomnak egész hossza, mérve főapsisa tetőpontjától egész az apostolok sikátorának faláig $12^{\circ}, 1'$ bécsi mérv; a kisebb apsisok tetőpontjától ezen falig van $5^{\circ}, 2'$; az egész szélesség $13^{\circ}, 5'$, miből $6^{\circ}, 2' 6''$ a főhajóra, $2^{\circ} 3' 6''$ egy-egy mellékhajóra esik; a fennmaradó $2^{\circ} 1' 6''$ az apsisok közötti választó falak mérvére oszlik el.

A középhajóban áll sz. Márk koporsója, az ezt környező tér márvány kartámmal van elzárva. Hogy a két mellékhajó kisebb mellékoltár fogadására volt szánva, arra két byzanti keresztel ellátott oszloptő és a jobbik apsis falába tört piscina utalnak; ellenben nincs régészeti nyoma annak, hogy egyik, vagy másik mellékhajó sekrestyének használtatott volna.

Az altemplom építészeti anyaga falában és boltjaiban, igen apró téglából, és alabastrom szerű nagyon finom márványból áll, melyet a faragott résznél alkalmaztak.

Az eredeti, jelenleg befalazott, bemenetek ketteje a feltemplommal közlekedést eszközölte, ez a feltemplom apsis kápolnájának választófalaiba nyílt; e mellett alkalmasint még kettő létezett, egyik a szomszéd hercegi palotába, másik a patriarka palotájába vezető.

Az altemplom világítását az ugynevezett apostoli sikátor alatti négy félkörű ablak által kapja, melyen keresztül a templomból az altemplomot láthatni; van továbbá fekirányosan zárt egy-egy ablak minden mellék-, és kettő a fő-apsisban, az utóbbiak egyike, mely sz. Tódor kápolna udvarára nyílik, bár jelenleg be van falazva, mégis megtartotta eredeti alkotását. Régi rácsozatán közel két hüvelyknyi vastag vasrudak láthatók.

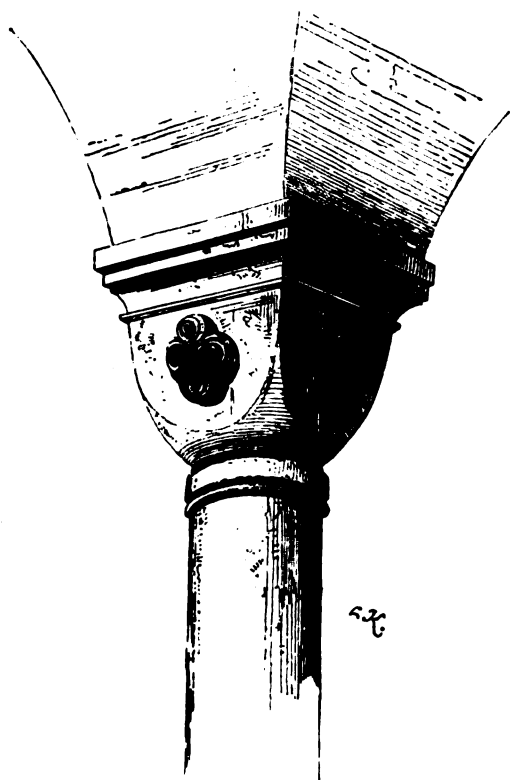
A vastag falakban felül félkúppal zárt fülkék rendezvék el, részint anyag-kimélet, részint a különben csupasz falak diszítése végett.

Az altemplom hosszarányait megismerhetni 29-iki, a hosszszelvényt, 30-iki, a keresztaszelvényt ábrázoló ábrákból.

Mivel a feltemplom padozata természetes földszin által volt meghatározva, kénytelenek voltak az altemplom padozatát a tenger színe alá levinni; miből következett, hogy a tengeri víz ismételt behatolása a padozat felemelését tette szükségessé. Azonban, mint ezt az altemplom mostani állapota és nyomott tekintetű arányai mutatják, ezen eljárást czélszerűnek nem mondhatni; itt okszerű gyökeres javítás szükséges.

Ötvenhat, egyetlen kötömegből készített, márvány-oszlop hordja az altemplom egyszerű keresztboltjait: azok elrendezése azonban elég önkényes; egyes boltsüvegek nem épen szépen vágnak bele a falakba és csak ide s tova van alkalmazva a 31-ki ábránkon látható kettős oszlop, mely a falhoz futó boltok élét fogja fel.

Ha az eredeti padozattól felfelé mérünk, a bolt zára attól $1^{\circ} 2' 6''$ -nyi magasságban fekszik, egy-egy oszlopnak magassága csúcsáig $5' 5''$ -et teszen. A kevésbé duzzadozó (enthasiszsal ellátott) oszloptő legnagyobb átmérője $7\frac{1}{2}$ egész 8 hüvelyknyi. Az oltár körül álló oszlop kapitaelje (32-ki ábra) dúsabb és szorgalmasban kidolgozott díszet mutat a többinél (34. áb.). Az oltár-oszlopfőt különösen kiemeltető byzanti kereszt helyett, az utóbbiakon tekercses rosetteket vagy gombolyagot látunk, hiányzik a levéldísz is, és a vállkő tagozá-

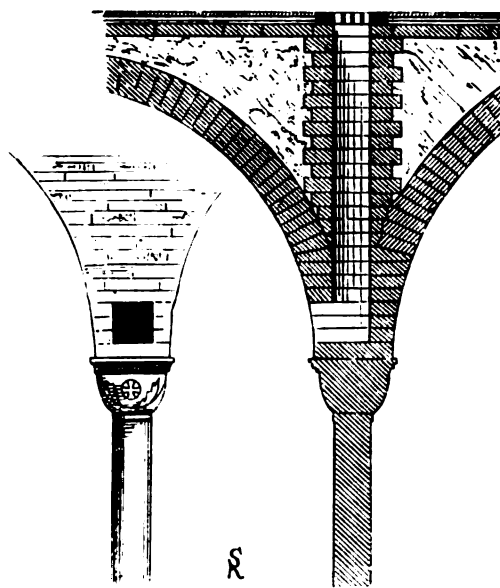


34. áb.

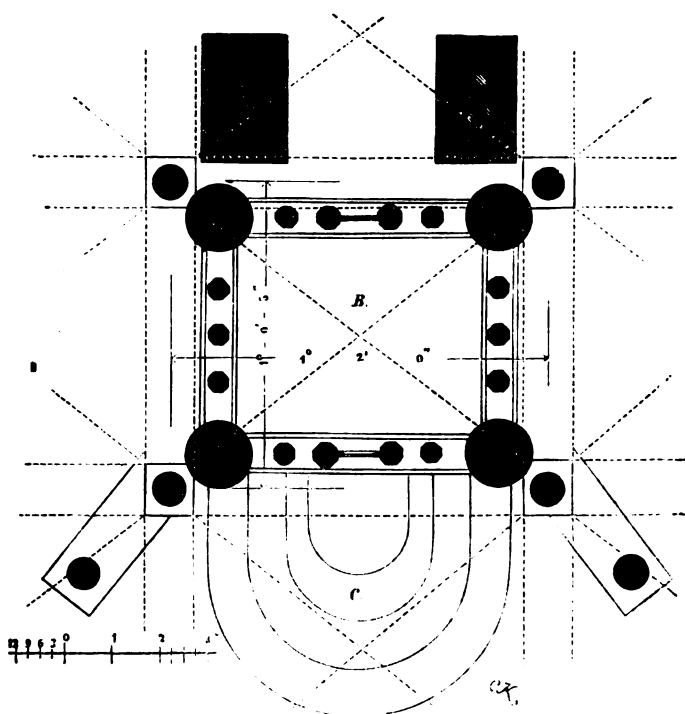
sa is sokkal egyszerűbb. Az oszlopláb a padozat emelkedése által lett eltemetve, itt tehát ezt fel kellett törni, s ekkor is a tagozást csak a víz alatt lehetett tapintani; úgy e láb az akkor mindenütt alkalmazott attikainak ismertetett fel. (l. 33-ki ábra.)

Érdekes a boltozatban alkalmazott több szorgalmasan falazott cső, (egyikét 35-ik ábránk adja), mely a feltemplommal közlekedvén, onnan üdítette a léget.

Főérdeket azonban sz. Márk díszoltára kelt bennünk. Ez oltárnak alaptervét 36-ik ábránk adja: A és Aban van két alapzata az eltűnt oltár-táblának vagy lapnak; mögötte négy erős oszlop, mely sz. Márk koporsójának hordására van szánva, fejeiken, alkalmasint mert nincsenek bevégezve, semmi díszet nem látunk. C-ben van



35. áb.



36. áb.

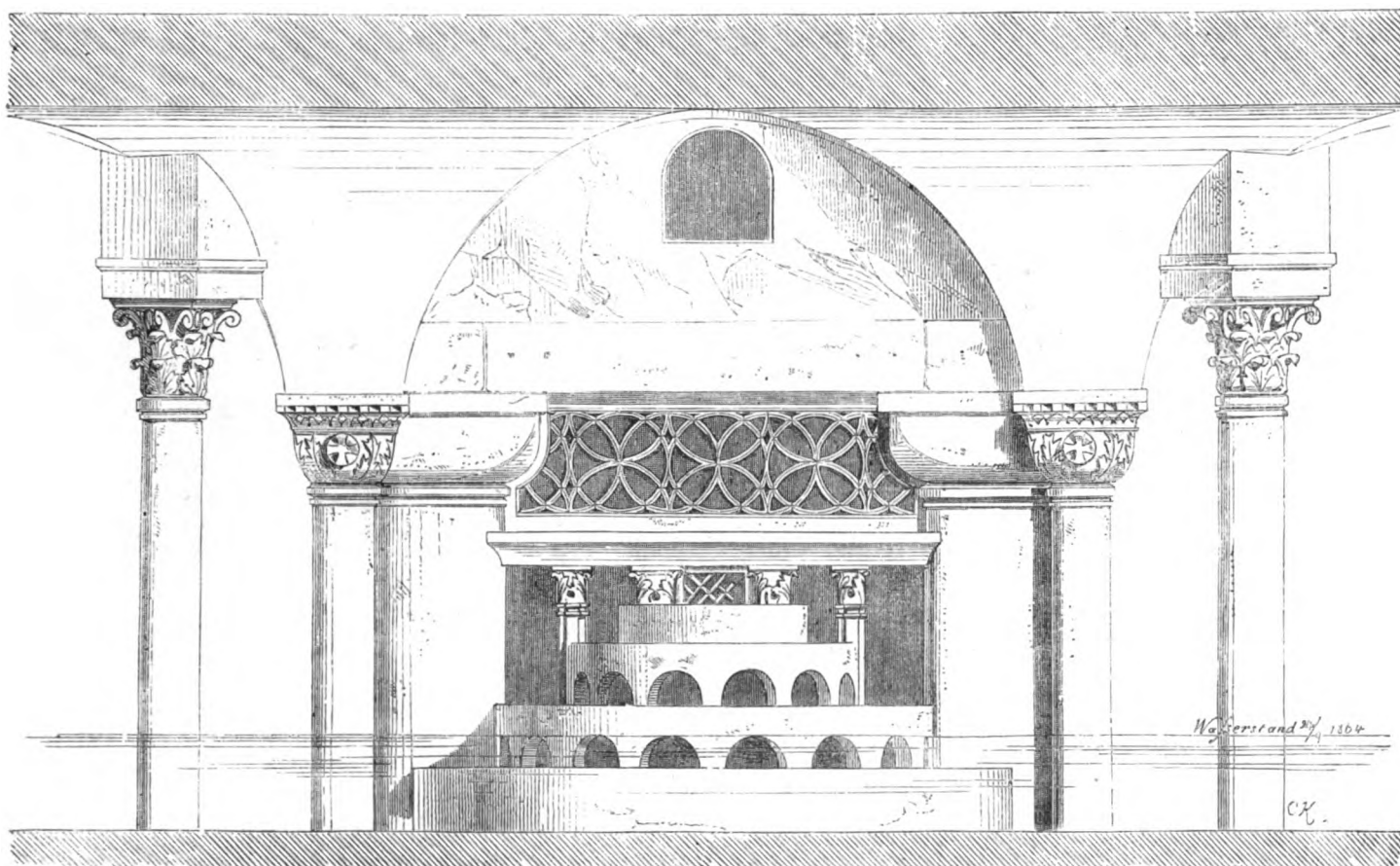
négy félkörű lépcsőfok, melyre felmenvén (37-dik ábra) keletről az ereklyetartót, vagyis koporsót lehetett látni. A négy erős oszlop közt van más kisebb 4'-nyi magas oszlopsor, mely architravot hord, középső osztálya gyöngéd ékkel van áttörve, mely csak a keleti oldalon maradt fen, (l. 37-ik és 38-ik ábránkat). A kis oszlopok antikizáló fejei csak kevésbé duzzadozó, de mégis szép hatásúak, és finom alkotásúak. Az érintett architrav fölött és a koporsó kamra alatt igen finomul áttört, csak másfél hüvelyknyi vastag márvány lapot látunk, melynek mérműve (Maaswerk) keleti (?) befolyást árul el. Ezen áttört s a nagy oszlop közti tért csipkekendőként körül fogó rész fölött nyugodott a szentnek koporsója; ez 4 hüvelyknyi vastag vörös üterű márvány lapból készült, abban, a már érintett zárható, ajtócska volt, s ezenkívül egyik rövid oldalán más hajdan bezárt nyílás; melyen keresztül az ereklyét tették be. A sirkamra keskenyülvén felnyúlik a feltemplom főoltárának lapja alá, mely helyen je-

lenleg az 1811-ki évben talált csontok őriztetnek.

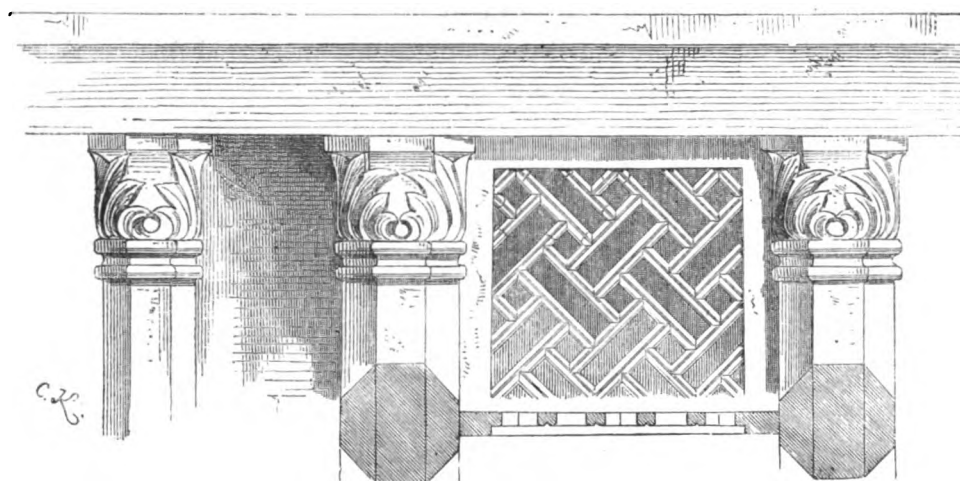
Ezen az oltár hosszalványában látható alakzásból (39-ik ábra) világos a feltemplom főoltárának összefüggése az altemplom ereklyekoporsójával.

Alaprajzunkban és az altemplom oltára felrajzában még négy oszlopot látunk, melyek önálló architravjai ferdén vágnak bele a boltozatba; ezek (l. 38-ik ábr.) nyilván csak későbbben emeltettek a feltemplom főoltára négy sarkoszlopának hordására.

Az oltár körüli tér, három oszloposztály szélességében és négy oszloposztály hosszában, körül van véve az eredeti padozaton 3'-bal felülemelkedő és 3''-nyi vastag kartámmal. Ennek egyik épebb darabját 40-ik ábránk mutatja; tekercses szalaggal közepén itt a byzanti keresztet látjuk; mely motiv a kevésbé ép



37. áb.



38. áb.

az altemplomban létező némely falképek nyomait, ezek román stílusúak, azonban kevésbé érdekesek, sem hogy lemásolást érdemelnének.“

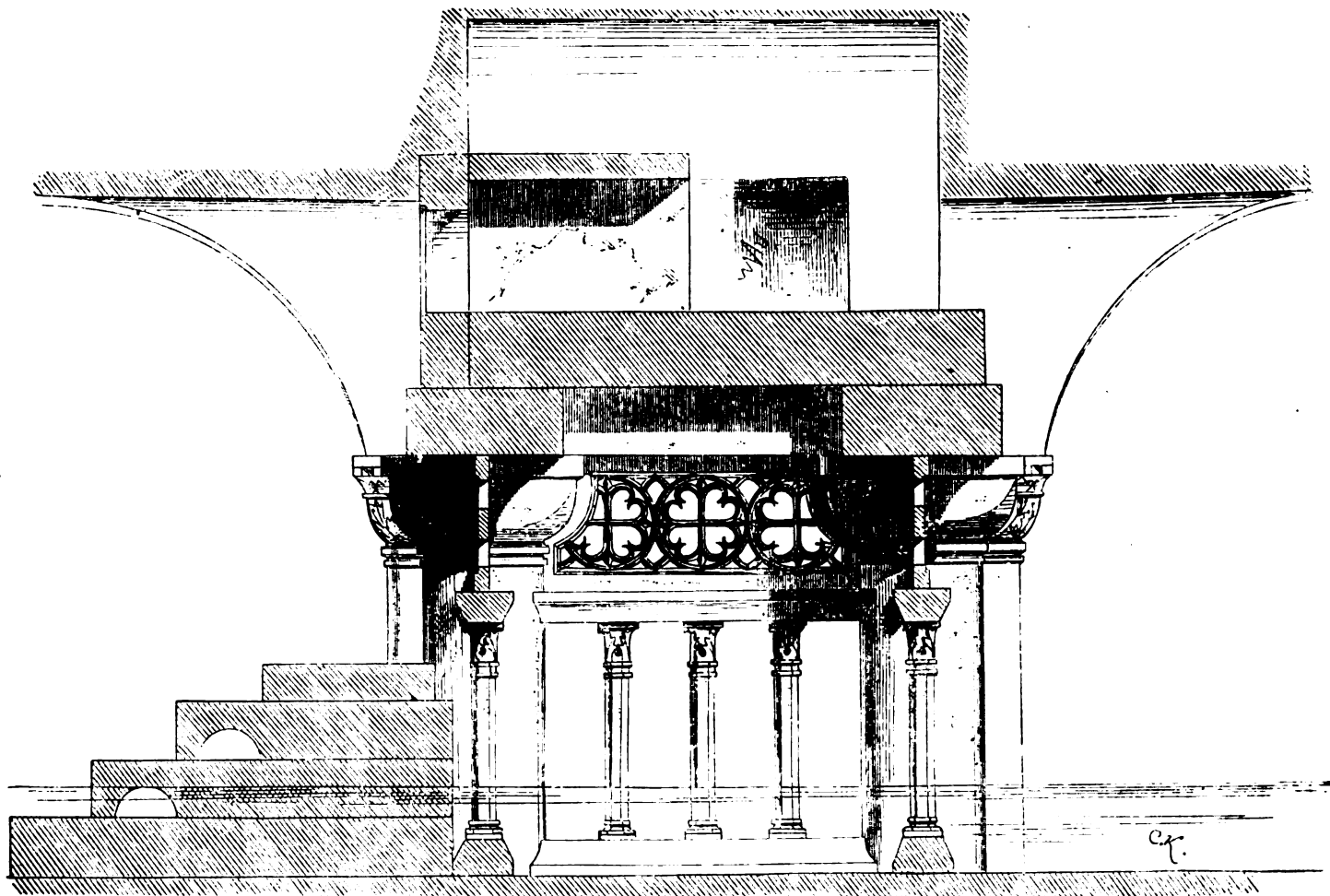
Az imént idézett szövegben olvassuk, hogy a koporsó-kamra alatti igen finomul áttört mérvű (l. 37. 38 és 39-ik ábránkat) keleti befolyást árul el. Nézetem ettől lényegesen eltér; mert én itt nem keleti, hanem a középkor csúcsíves stílusának befolyását látom, mely nézet azután következetesen feltételezi velünk, hogy Faliero Vitale herceg korszakán innen, akár Foscari Ferencz (1423—1451) idejében, akár kevéssel ez előtt sz. Márk ereklyéjének temetési helyét ismerték; s ennek dicsőítésére készítették a fentebb leírt sírt, az annál sokkal régebb négy erős oszlop közt, melyet felrajzban a 37., 38 és 39-ki és alaprajzban a 36-ki ábr. látunk. E négy erős oszlop régi koráról kezeskedik annak egészben igen egyszerű alakzata, de még inkább fejének még elég primitív gömbszelvényű kapitáelje.

darabokon is, csekély változtatással ismételve van.

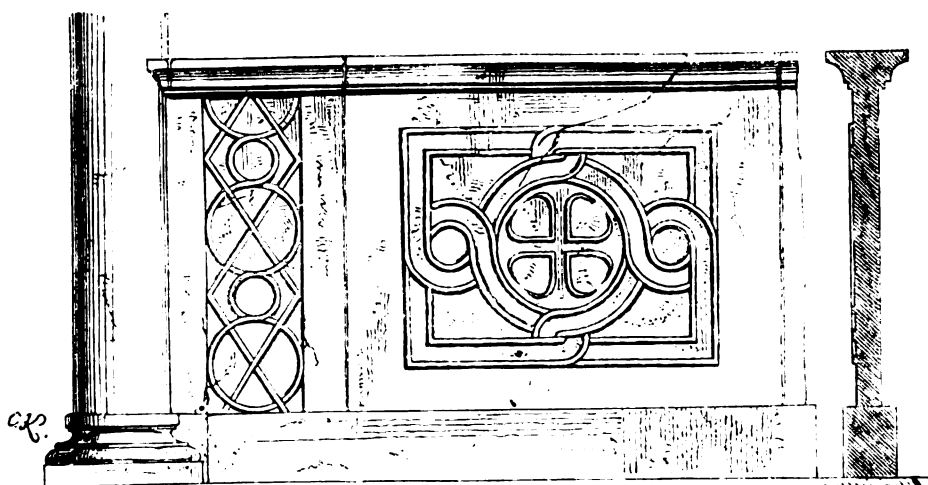
Ugy tetszik, hogy az alapterven látható, már a hajó alá nyúló melléktérnek soha különös rendeltetése nem volt; itt a feltemplom padozatának alapzatát, elégtelen restauratio alkalmával felszedték, s ezen alapzat rossz állapotában keresendő a mozaik padozatnak e helyen történt süppedése.

Fel kell említeni még

Ha ezen oszlop tömörségével egybe hasonlítjuk az oly csodálatos csipke modoru könnyűded friestet, melynek teste, mint König és Skhwengberger mondja, nem haladja tul a másfél hüvelyknyi vastagságot, ha továbbá összehasonlítjuk a négy oszlop közti tizennégy oszlop karcsuságát, melyen a koporsó-kam-



39. áb.



40. áb.

zása, mindannyi alakzat, mely a későbbi csúcsíves styl idejébe tartozik, s nevezetesen hasonlíthatjuk ezen oszlopokat a Vajda-Hunyad vár főterem oszlopaihoz a mint azokat előadja Arányi barátom „Vajda-Hunyad vára 1452. 1681. 1866. szóban és képen“ czímű munkája VI. és VII-ik tábláján, és mint azokat előadja a bécsi építészeti „Bauhütte“-ben megjelent s még be nem fejezett a Vajda-Hunyadi várat ábrázoló autographiában.

Tekintsük most a velencei sz. Márk atemplom arányait.

ra fekszik, már ezen szembetűnő tömörségi különbség sem engedi e két építészeti részt ugyanazon korba helyezni. De nem engedi ezt tenntnk a tizennégy közép oszlop alakzása sem; mert bár kapitaelje akanthus levelének hegyes vége azon felfogást árulja el, mely a byzanti építészetben keletkezvén, annak leveleit az antik, inkább kerekded széli a kanthus levelektől megkülönbözteti; mégis az oszlopok nyolcszögű töve, továbbá a nyolcszögű abacus tábla, és a kapitael alatti gyűrű tago-

Részletes hoszmértéke a következő:	bécsi láb.
Az apsis fentője (k' 2) *)	17,76'
Harmadik, negyedik és ötödik oszloposztály, mindegyik 6,84 (1/2 3), együtt $6,84 \times 3 =$	20,53'
Hatodik (1)	= 7,44'
Hetedik (1/2 6')	= 8,37'
Nyolczadik, kilencedik és tizedik, mindegyik 5,91' (1/2 6'), együtt $5,91' \times 3 =$	17,73'
A következő pillér egósz hossza (2 1/2) =	4,41'
Tizenegyedik és tizenkettedik oszloposztály, mindegyik 6,06' (1 1/2) együtt $6,06' \times 2 =$	12,12'
A végső pilaster kiszökése, mintegy	1,13'
Az altemplom egész hossza	89,49'

Ha ehhez hozzá adjuk az apsis falvastagságát 9,35'-at, teend az altemplomnak hossza egész nyugati zárfaláig, 98,84' bécsi mérvet, e hozzáadásra szükségünk van, ha a velencei altemplom hosszát a dijoniéval akarjuk összehasonlítani; mert az utóbbinál az eredeti apsisfal vastagságát is számítottuk.

A velencei altemplom 89,49'-nyi hossza kisebb két egész s egy negyed egységnél, mely együtt 91,08'-at adna; általán az altemplomokban, mert azokban a felső templom osztályaira kellett a kalmazkodni, nem birunk oly határozott rendszeres hossz-, és szélességi arányokkal, mint a reájok rakott épületekben; mindazáltal az egész egységen túl, a tört számokat is figyelembe kell vennünk, ha a különféle altemplomok hosszát és szélességét rendesen egymáshoz akarjuk hasonlítani. Ha különben a velencei templom csak tiz oszloposztályát vesszük leend:

Az apsis falának vastagsága (4 1/2)	= 9,35'
Az apsis fentője (k' 2)	= 17,76'
3, 4. és 5-ik oszloposztály (1/2 3 \times 3)	= 20,53'
6-ik oszloposztály (1)	= 7,44'
7-ik " (1/2 6')	= 8,37'
8., 9. és 10-ik oszloposztály (1/2 6' \times 3)	= 17,73'
Összesen:	81,18'

mely összeg igen közel áll a két egységnek = 80,96'-nyi mérvéhez.

Bár az előbbi számítás szerint sz. Márk altemplomának 89,84'-nyi egész hossza, s mint látandjuk 82,64'-nyi szélessége is nagyobb a dijoni altemplom 93,29'-nyi hosszánál és 77,70'-nyi szélességénél: mégis az utóbbit a nagy, az előbbit pedig a kis altemplomok közé kell helyezni; mivel sz. Márk altemplomának mérvei, egységéhez aránylag, kisebbek; mert a dijoni altemplomban 27,70'-nyi mérve több mint háromszor foglaltatik hosszában: és mivel a dijoni altemplom nemesak feltemplomának egész kereszthajója alatt terjedett el, hanem a hosszahajó közep részébe is bele nyult, míg ellenben a velencei altemplom felső templomának csak szentélyére szorítkozik.

A velencei altemplom szélességi aránya a következő:

északi ága, mely négy oszloposztályból áll, mindegyik 5,27' (1) együtt tehát $5,27' \times 4 =$	21,08'
közép része, mely az 5, 6, 7, 8 és 9-ik, a 40,48'-nyi egységet öt részre osztó oszloposztályból áll, tehát együtt véve az altemplom egységét képezi	= 40,48'
déli ága, mely a 10, 11, 12 és 13-ik osztályból áll s egyenlő az északi ág szélességével	= 21,08'
Összes szélessége tehát	82,64'

*) A zárjel közt látható betű és betű szám a mérvek rendszeresen kifejtett sorozataira vonatkozik, mikép ennek keletkezését és használatát a középkorban előadtam „A székes-fehérvári átokását eredménye” című munkám II-ik fejezetében „A középkor arányai” cím alatt.

E szélesség is nagyobb a 80,06'-nyi kettős egységnél, s ezen szabálytalanságot is annak kell tulajdonítanunk, hogy a régibb basilika fennmaradt alapfalait fel akarták használni; ugyanezen kívánságnak kell tulajdonítanunk az oszloposztályok feltűnő különbségét is, midőn látjuk, hogy hétféle nagyságu oszloposztály fordul elő t. i.

A középhajó oszloposztály szélessége (4f)	= 8,82'
A hosszban hetediknek hossza ($\frac{1}{2}f$)	= 8,37'
A hosszban hatodiknak hossza (f)	= 7,44'
A hosszban 3, 4 és 5-iknek hossza ($\frac{1}{2}A$)	= 6,84'
A hosszban 11 és 12-iknek hossza (C)	= 6,06'
A hosszban 8, 9 és 10-diknek hossza ($\frac{1}{2}k$)	= 5,91'
A mellékhajók, egynek egynek, szélessége (d)	= 5,27'

Midőn Dijonban az oszloposztályok nagy többségének csakis egy s ugyanazon szabályos 7,21'-nyi mérvét találtuk, Velenczében is csak egy rendszeresen rokon nagyságu oszloposztályt találhatunk; de ez azután a rokonságot homlokán is viseli ám; midőn a dijoniak épen felét képezi.

A dijoni egység 27,70', a velencei altemplom fél egysége 20,24'. a dijoni oszloposztály nagysága 7,21; miből következő egyenletet nyertünk:

$$27,70' : 20,24' = 7,21' \cdot x :$$

és $x = 5,26'$; azaz a velencei legkisebb oszloposztályával, ez tehát úgy áll a dijonihoz mint $\frac{1}{2}$: 1, vagy mint d a 2 d-hez.

Ha már most a velencei altemplom négy oszloposztálya 21,08'-nyi nagyságát a dijoni altemplomnak megfelelő, vagyis áthajója egyik ága vagy szárnya 24,97'-nyi nagyságához hasonlítjuk, azt fogjuk találni, hogy az előbbi az utóbbihoz úgy áll mint 1: $\sqrt{3}$ -hoz.

A dijoni egység = 27,70' szorozva $\sqrt{3}$ -al azaz 1,732-el ad 47,93'-at, van tehát következő egyenletünk:

$$47,93' : 40,48' = 24,97' : x$$

x egyenlő 21,08'-bal, vagy is a négygyel szorzott 5,27'-nyi oszloposztály nagyságával.

Harmadik rendszeres, hanem kissé bonyolódottabb, arány létezik a két altemplom oszlopának magassága közt: Taylor a dijoni egyik kiásott oszlop magasságát 9,56'-ra teszi, más, szintén kiásott oszlop valamivel magasabb, úgy szintén Plancher is megjegyzi, hogy az oszlopok magassága keveset különbözik egymástól; rendszeres magasságnak 9,61'-at vehetni, mi megegyez a 4f = 9,60'-nyi magassággal. König és Schwengberger, mint láttuk, a velencei altemplom oszlop magasságát 5'5'' vagyis 5,42'-ra veszik, azonban az abacustábla nélkül, melylyel együtt az egész emelkedést 5,70'-ra tehetni.

Számítsuk ki már most a dijoni oszlop fél magasságát a velenceinek arányosítására a következő egyenlet által:

$$27,70' : 20,24' = 9,60' : x$$

leend $x = 7,01'$, és szorozzuk a nyert összeget $\sqrt{3}$ -al, azaz $7,01' \times 0,816$ leend 5,72'-ünk, az az a velencei altemplom oszlopának magassága; vagyis a dijoni emelkedés úgy áll a velenceihez, mint 2: $\sqrt{3}$, vagyis mint 2 f a g-hez.

A három adott mérv t. i. az oszloposztály nagysága, az oszlop emelkedése és a kereszthajó ágának szélessége magában véve is igen lényeges mérv; másrészt ennek meghatározásában szabadabban mozoghatott a velencei mester, mivel itt a régi basilika falak megtartása és használata kevésbé korlátolta. E három lényeges, vagy főmérv mindnyája kisebb a megfelelő dijoniaknál, de másrészt a velenceiekben a kisebbítés mód olyan, melyet sem a vakesetnek, sem rendszeretlen eljárásnak nem tulajdoníthatni; ellenben szükségképp fel kell tennünk, hogy a velencei kisebb mérvek rendszeres átalakítás útján vevék a megfelelő s ugyanis rendszeres uton talált dijoni mérvektől; miből ismét következik, hogy nem a velencei, hanem a dijoni altemplom a régibb, s hogy nem amaz emennek anyja, hanem leánya, ha tehát Olaszország mailandi sz. lőrinczi templomával mintául szolgált a dijoni középrész öttornya építkezésénél, a velencei altemplomban ismét

szabadon ugyan, hanem mégis követve a dijoni altemplom főbb arányait, franciaországi előpéldánnyal élt az olasz, vagy görög építész.

Sz. Márk feltemploma byzanti, vagy kúpstylú levén, nem tartozik ugyan közvetlenül vizsgálataink körébe, mely a román styl határán belül forog; mindamellett nem leendő érdektelen legalább fő arányait az altemploméival hasonlítani össze.

Fentebb (l. 53-ik lapunkat) érintve volt, hogy sz. Márk feltemplomának egysége, talán páratlan kivételképen, nagyobb altemplomának egységénél, amaz t. i. 44,22' ez 40,48' bécsi lábat teszen.

Ha már most Kreutznak, igen pontos és elég nagy mérvű, alaptervén mérjük a feltemplom eredeti hosszát, melyhez a mostani oszlopcsarnok még nem volt csatolva, tehát ez utóbbin kívül, de bele tudva a keleti és nyugati határfal vastagságát (az utóbbit 3,16'-ra tehetjük); az egész hosszmérték leendő 199,25 bécsi láb: a 44,22'-nyi egység pedig ad négyszer és félszer véve, 198,98' bécsi lábat.

Innen következik:

Először, hogy eredetileg, midőn a mostani, csak későbbben ide csatolt, oszlopcsarnokról még nem volt szó, az egész hosszát négy és fél egységre határozták;

Másodszor, hogy a feltemplomnak egységét ugyancsak 3,74'-al nagyobbra vették, mint volt az altemplomnak 40,48'-nyi egysége.

Ha a feltemplom szélességét ugyanis Kreutz alaptervén mérjük, ezt a templom hosszának felére, vagyis csaknem tökéletesen 99,62'-ra fogjuk találni az áthajóban; mi ismét a feltemplom egységének 44,22'-bani meghatározását bizonyítja.

Végre ha a sz. Márk feltemplomának karzatát hordozó oszlopokat tekintjük Kreutz rajzában, látni fogjuk, hogy van, a különböző oszlopok magasságára nézve csekély, alig észrovehető különbség; a kikutatott alacsonyabb oszlopok magassága 19,85'-nyi.

Vegyük most elő a „Fehérvári ásatások“ 53-ik lapját, ott \mathfrak{C} betű alatt 0,225'-nyi rendszeres számot fogunk találni. Ha már most ezen 0,225 számmal szorozzuk a sz. Márk-féle 44,22'-nyi egységet, nyere rendünk 9,94'-at, s ezt kettőzve 19,98'-at, vagyis

a Kreutz rajzán 19,85'-ra mért oszlop magasságát

s innen világos, hogy ezen oszlop magasságát Velenczében rendszeres $2\mathfrak{C}$ -re határozták.

Ezen utóbbi mérv ránk nézve igen érdekes azért; mert, mint nem sokára látandjuk, a gurki domban, mely a pécsi székes-egyháznak előmintája, hasonló oszlopot ugyan ezen rendszeres magasságra határozták.

A gurki dom altemploma.

A „Mittelalterliche Kunstdenkmale des öster. Kaiserstaates“ című, Heider, Eitelberger és Hieser által kiadott munka II. kötete 147-ik lapján s. f. Haas Károly a gurki székes-egyház építészeti történetét következőleg foglalja egybe:

„Balduin, salzburgi érsek, szentelte be az első gurki templomot 1042-ben. Ezen első épület kettős kolostorként szolgált a barátok és apácák számára; de ennek nyomával többé nem birunk. 1071-ben, tehát az első templom felszentelése után 49-ik évben, Gebhard érsek alapította a gurki püspökséget; mely átalakulást IV. Henrik császár Regensburgban 1072-ik jan. 9-kén úgy erősített meg, hogy a gurki alapítványban 70 apáca és 20 külön prépost alatt álló kanonokról legyen gondoskodva.

1174-ig templom építésről nincsen semmi említés, ez évben házi hagyomány szerint, I. Henrik püspök átviteti az alapítóné, Hemma, csontjait a temetőből az altemplomba, hol azok maig fekszenek.

Midőn tehát még hagyományi tudósításunk sincsen, az épületnek valamely későbbben történt átépítéséről vagy átalakításáról, és midőn ily feltételnek stíljé minősége sem mond ellen: fel kell tennünk hogy ezen altemplom 1174-ben már be volt fejezve.

Az építkezésnek gyorsan kellett haladnia, úgy hogy 1203-tól 1211-ig az épület az apáca karzatig és 1216-ban hosszhajója is készen állott. Ugyanis Ankershofen éles elméjű magyarázata szerint 1203-ra esnék egy az apáca karzaton levő oltárnak alapítványa, 1216-ra pedig esnék egy más alapítvány, mely a szentély és a hosszhajó közti „keresztoltár“ felszentelésének ünnepélyére vonatkozik. Ezentúl hosszú hégag következik, melyben nyomát sem találjuk az építkezésnek vagy netalán szükséges tatarozásnak.

Ismét csak 1589-ben köttetnek, a hosszhajó boltozását illető szerződések, 1598-ról pedig fenmaradt egy más szerződés, Plumenthal Antal klagenfurti festésszel, melyben ez magát kötelezi 216 forintnyi árért az apsisok kifestésére.

Haas leírásában többször tesz említést a gurki templomnak az olaszországi építményekkel való rokonságról, nevezetesen a 146-ik lapon mondja: „Itt közbe lép a tualpesi művészeti fejlődésnek kosmopolitikai hatása.“

Feladatom a gurki székes-egyházra gyakorolt olasz befolyást tüzetesebben kimutatni, nevezetesen sz. Márk altemplomáét, valamint elébb kimutattam a dijoni altemplom hatását a velenceire; azonban a gurki altemplom egészben véve inkább rokona a dijoninak, mint sz. Márkénak; mert a gurki úgy, mint a dijoni, a nagy altemplomok sorába tartozik; mivel nemcsak a tökéletlen áthajót, hanem még a hosszhajó két keleti oszloposztályának alját is elfoglalja, itt megint a Dijonitól is különbözik, mely a hosszhajónak csak középső részébe nyul. Megközelíti továbbá a gurki altemplom a dijont abban is, hogy gyöngébb oszlopon kívül, igen erős pillérekkel is bír, melyek a dijoni templom középtornya pilléreinek felelnek meg, elválasztván egyszersmind a középhajót a két mellékeztől, mit világosan láthatunk, midőn II-ik táblánkat a VI-kal összehasonlítjuk.

A gurki altemplom ellenkezőleg a velenceivel közösen bírja az oszloposztályok számát a szélességben, s csak nem a hosszban is, az oszlop mindkettőben feltűnőleg gyöngé, és egymáshoz közel van he-

lyezve, a bemenet mindkettőben a mellékhajóból nyílik; végre a gurki altemplom oszlopai is, a pillérek széleinek felelnek meg, mint Velenczében, nem pedig a pillérek tengelyeinek, mint Pécsett.

Különös a gurki altemplomnak négyszögű, csaknem négyeges alakja, és különös az, hogy abban három erős pillérpár látható, melyek közül a keleti nem hord maga fölött, a feltemplomban, semmi megfelelő pillért. (v. ö. VI-ik táblánk alaptervét az e fölött rajzolt hosszszevénnyel.

Quast elébb a „Deutsches Kunstblatt 1850—51-ki évfolyamában, utóbb Otte „Grundzüge der Archaeologie“ 1855. 69-ik lapján, támaszkodva a kérdéses pillérpárnak az altemplombani jelenlétére, ki mondja véleményét, miszerint eredetileg annak megfelelő pillérpár a feltemplomban is létezett, s csak később, miután e felsőt elmellőzték, huzatott a nagy csúcsív. Ez ellen Haas az „öst. Denkm.“ I. köt. 158-ik lapján így nyilatkozik: „a helyszínén sserzett érett megfontolás folytán Quast véleményét nem osztatom, hanem azt tartom, hogy a nagy csúcsívet a többi épülettel együtt a XIII-ik század elején emelték. Az áthajó külseje, mint ezt Quast is megengedi, nem sokkal ifjabb a hosszhajónál, de ezen áthajónak nem lett volna semmi értelme, ha, miután alapterve nem szökik ki a hosszhajón, az emeltetésben is két részre oszlott volna, eltekintve attól, hogy annak igen magasan fekvő ablakainak sem lehetett volna hasznát venni; e mellett az oldalhajók nagy magassága keskenységekhez képest nem szép hatással bírt volna, mi a gurki építész különben kitűnő tapintatával ellenkezik.“

Mindazáltal úgy vagyok meggyőződve, hogy mégis Quastnak van igaza; mert ellenkező esetben az altemplom keleti pillér párjának semmi értelme. Az áthajó mindenképen tökéletlen; mert a hosszhajón nem szökik ki, ez oly provincialismus, melylyel e korban, kivált délnyugati Németországban s még inkább nálunk igen gyakran találkozunk; ugyszintén igen gyakran fordulnak elő ez idő tájban, s a templomok e helyén a karzatok, főképen a Harz vidékén, s az ilyen karzatra a gurki egyházban különös szükség volt; mert ez egyuttal apáczáknak, barátoknak és székes-egyházul szolgált; valamint az apáczák karzata a nyugati kereszt-karzat volt, így az áthajó karzata a barátoké lehetett. Mi a kereszthajó ablakai hasztalanságát illeti, igaz, hogy ezek csakis a karzatot, s nem a középhajót is, világíthatták; de e hiány mellőzésére szolgált az igen közel fekvő főapsis nagy ablaka, melyet ezen okból oly nagyra csinálhattak, hogy e tekintetben ugyanazon korban ritkítja párját. Igaz, hogy a mellékhajók keskenységek melletti nagy magassága nincsen jó hatással, de ezen alakzást is a kor nézete hozta magával; ugyanezt találjuk, még nagyobb mérvben, Pécsett is; egyébiránt, midőn a mellékhajót az áthajóban karzat által képzeljük elvágva, legalább harmadik mérve, a hosszé, megrövidítve, keskenységének nem jó hatása némileg gyöngöttetik. Végre fel kell hoznom, hogyha az áthajót szakadatlanak vesszük, a nagy osztálynak semmi megfelelő rendszeres arányát vagy mérvét sem vagyunk képesek feltalálni, sőt ezen osztály nagyobb leend még az egységnél is, mi ezen időtájban példátlan; ellenben a karzatot megengedve, két osztálya számára igen könnyű rendszeres mérvet találni. Mindezen érvek, de főkép az első és utolsó erősen harcolnak Quast véleményének helyessége mellett.

A következő számarányokat Lippert hazánkfia barátságának köszönöm, ki is az „öster. Denkm.“ számára felvette és lerajzolta a gurki székes-egyházat. Lippert adatai VI-ik táblánkon láthatók.

Ezek szerint az altemplom egész hossza eloszlik:

	Lippert után			rendszeres arány	
A szentély fülkének hosszára =	14,25'	—	4f	=	14,13'
Az első nagyobb osztályra =	14,04'	—	2a	=	13,84'
A 2-ik nagyobo osztályra =	16,83'	—	2k'	=	16,95'
A 3-ik nagyokb osztályra =	17,15'	—	4e	=	17,37'
Vége a 4-ik nagyobb oszt. =	14,20'	—	kiegészítő	=	14,20'
Összesen	76,47'				76,49'

Az ekként nyert összeg közel áll a $2\frac{3}{4}$ egység 77,22'-nyi összegéhez, e szerint a gurki altemplom hosszabb a csak $2\frac{1}{4}$ egységet tevő velenceinél,

A részletek szélessége Gurkban következőleg áll: az egész szélesség 60,50'-nyi, miből levonva a középhajó vagyis az egység 28,96'-nyi szélességet, marad egy-egy mellékhajó számára $\frac{60,50' - 28,96'}{2}$ = 15,77'. Minden mellékhajó három és fél oszloposztályból áll, tehát egy ilyenre esik 4,51'. Ezen oszloposztály valamivel hosszabb szélességénél s hosszára nézve három féle, a hosszabb 5,75'-nyi a rövidebb 5,58'

és 5,50'-nyi. A különbség szükséges volt mivel azokat a nagyobb pillérosztályoknak kellett alárendelni, s itt inkább aritmetikai mint rendszeres arányosítást követtek; mindazáltal mégis a rendszeres arányosítást is törekedtek megközelíteni: az 5,75' és 5,58'-nyi nagyság közép száma t. i. 5,66', és 5,64' valóságos rendszeres mérv (azaz $\mathfrak{b} = 5,647'$), mely a velencei altemplom \mathfrak{b} betűs nagyságából úgy van származtatva, hogy annak \mathfrak{a}_2 -ét teszi.

A velencei legkisebb oszloposztály nagysága $\mathfrak{b} = 5,25'$ -nyi; altemplomának egysége 40,48', a gurkié 28,96', az utóbbinak \mathfrak{a}_2 -de $= 43,44'$ lesz tehát következő egyenletünk:

$$40,48' : 43,44' = 5,25' : x$$

x pedig egyenlő 5,64'-bal, vagyis: a gurki oszloposztály rendszeres nagyságával.

A gurki altemplom oszlopának magasság részletei a következők:

	Lippert ad.		rendszeres arány
A vállkőé	0,62'	$2\mathfrak{S}$	$= 0,62'$
Az oszlopfőé	0,88'	$4\mathfrak{s}$	$= 0,87'$
A tőé	3,64'	$4\mathfrak{l}$	$= 3,64'$
A lábé	0,74'	\mathfrak{m}	$= 0,74'$
A talapé (plinthus)	0,24	$\mathfrak{a}_2\mathfrak{o}$	$= 0,24'$
Összesen:	6,12'		6,11'

A rendszeres egész magasság. $2\mathfrak{t}$, teszen 6,14'-at; míg Velenczében a rendszeres magasság $2\mathfrak{g} = 5,73'$; itt tehát ugyanazon \mathfrak{a}_2 -nyi vagy \mathfrak{a}_3 -nyi arányt látjuk, melyet fentebb a két altemplom oszloposztálya nagyságában találtunk, mert:

$$40,48' : 43,44' = 5,73' : x$$

x egyenlő 6,14'-bal, mi nem egyéb, mint a gurki egység $2\mathfrak{t}$ betűs rendszeres mérve.

Harmadik lényeges mérv, melyet a velencei altemplomból származtathatni, az oszlopok alsó átmérőjéé, mely Velenczében 0,66'-at ($\mathfrak{u} = 0,65'$) Gurkban pedig 0,62'-at ($2\mathfrak{S} = 0,62'$) teszen s így Gurkban a velenceinek \mathfrak{a}_3 -át teszi:

A velencei altemplom egysége 40,48' levén, a gurki 28,96'-nyi egységnek négy harmada 38,60' leend tehát egyenletünk:

$$40,48' : 38,60' = 0,66' : x$$

s x egyenlő 0,62'-bal, azaz a gurki oszlop alsó átmérőjének mérvével.

Nem hiszem, hogy találkozhatnék, ki ezen oly pontos és oly határozott arány-rokonságot csupa esetlegnek tekinthetné: ellenben ezek arra mutatnak, hogy a gurki altemplom arányai a velenceieiből fejlesztvék úgy, hogy határozott rendszeres módon nagyították a minta arányokat kétszer ugyan \mathfrak{a}_2 -ed, egyszer \mathfrak{a}_3 -ad arányban.

A gurki mester egyébiránt a külsőségekben még inkább ragaszkodott mintájához; midőn épületének mind hosszában, mind szélességében egyenlő számu oszloposztályt alkalmazott azzal, melyet Velenczében talált; mert, ha Gurkban az apsis mélységébe egy oszloposztályt helyezünk, mit a velencei apsisban álló oszloposztály követel, mindkét altemplom hosszában tizenkét oszloposztályunk leend, valamint szintén mindkét altemplom szélességében ugyanannyi (azaz tizenhárom) oszloposztály foglaltatik.

Ugy tetszik, mintha a gurki altemplom csekély magasságát is a velencei alacsony krypta mintájának kellene tulajdonítanunk, amott a mérv 10,91', itt csak 9,50'; de Velenczében e csekély magasságot a tenger színe okozta, míg Gurktól távol levén a tenger itt bizony el kellett volna kerülni a nyomasztó benyomást, melyet a csaknem kézzel elérhető bolt gyakorol a benlevőre.

Végre ugyanezen az előpéldányhoz való, a szabad utánzással ellenkező, s inkább szolgai ragaszkodásnak tulajdoníthatjuk azon körülményt, miszerint a gurki altemplomban a fölösleges sok, egymáshoz igen közel álló oszlop miatt, igen csekély tér marad a közlekedésre; e hiányt is inkább mentetni a velencei altemplomnál; mert itt a gyöngye oszlopon kívül nincs erősebb pillér, mint a minőből három pár a gurki altemplomban hordja a boltozatot, mely szintén megengedte volna a, bár gyöngye, oszlopok egymástóli eltávolítását, valamint az egész helyiség tágítását is.

A pécsi altemplom származtatása és arányai.

Ha a VI-ik táblánkon adott gurki altemplomot 1-ső és 2-ik szám alatti fametszeteinkkel összehasonlítjuk: nevezetes és szembetűnő rokonságot fogunk találni a gurki és pécsi altemplomok közt, miből okszerűen a pécsiúek a gurkitóli származását kell következtetnünk; mert ez több évtizeddel régebbi amannál, s mert tudjuk, hogy emennek valószínű alapítója, Kalán érsek, nagy valószínűséggel ismerte a gurki székes-egyházat; de bár eszerint a pécsi altemplomot a gurkitól kell származtatnunk, másrészt el kell ismernünk a szülöttnek szülője fölötti nevezetes felsőbbbségét.

Mindkét altemplomban a csaknem négyeges három hajós parallogram keleti oldalához hármass apsis csatlakozik, a parallelogrammhoz mindkét példányon kettős lépcsőzet vezet a felső templom mellék-hajójából, s fölötte nyílik a felső templom felemelt szentélye, mindkét altemplomban a parallelogramm középhajója erős pillérrel és gyöngébb oszloppal van elválasztva a két mellékestől, a középhajó mindkettejében oszlop sorozat által ismét több kisebb hajócskára van osztva, s ezen osztály gerincz nélküli keresztbottal van befödve; végre a főapsis mindkettőben bensőleg körív-szelvénynyel van zárva, az apsidiolok pedig egyenes vonallal. Eddig a pécsi templom megegyezik a gurkival.

Különbözik ellenben abban: hogy Pécsen a főapsis benső zárvonala tökéletes félkör, Gurkban csak ennek szelvénye, hogy Pécsen az apsidiolokba be lehet menni, míg ezek Gurkban egészen el vannak zárva, mi által itt a szerfölött tömeges fal a csekélyebb fejletsegről tesz tanuságot.

Pécsen a középhajó elválasztását csak két pillér- és két oszlop-pár eszközli, míg Gurkban ezen elválasztás három pillér- és négy oszloppár által történik; Pécsen a középhajót öt oszlop-pár három hajóra osztja, míg Gurkban négyszeres sorban negyven oszlop-pár áll a középhajóban, melyet öt hajóra oszt; Pécsen a mellék-hajó nincsen felosztva, míg Gurkban minden oldalhajó, két-két oszlop által elválasztva, ismét három hajócskát képez, Pécsen az egyes keresztbott négy határán erős hevedert találunk, míg Gurkban ilyen nem létezik.

Pécsen tehát a helyiség roppant tágítása s a valódi hajók előállításában nevezetes haladás észlelhető, míg a gurki altemplom, az oszlopok szerfölötti szaporítása miatt nem valódi templomhajót, hanem csak oszlop csarnokot tüntet elénk, mely annál inkább hasonlít a régi rómaiak vízcatornáihoz, az ugynevezett cisternákhoz, minél inkább megfelel ezek eszméjének a nyomasztó hatással bíró csekély emelkedés. Másrészt Gurkban, dacára az oszlopok túlvitt számának, azok gyöngesége miatt szükséges volt a boltozat nyomását inkább az erős pillérekre vinni át, s így az oszlopokat kivetköztetni rendeltetési jellemükből és céljokból, mely nem egyébb a boltozat hordásánál.

Pécsen nagy haladás van a boltozásban is, midőn két-két keresztbott közt, az építészeti szervezetnek megfelelő heveder ívek húzva, ezek a bott süvegek hatalmas nyugpontjául szolgálnak, honnan biztosan szállhatnak fel a magasba.

Pécsen az altemplom világításáról is jobban van gondoskodva, midőn itt a főapsisban a gurki egyes ablak helyett három alkalmaztatik, és még az apsidiolok ablakja is nagyobb világítást ad, mint a gurki adhat roppant vastag falán keresztül. Hogy Pécsen a roppant főoltár szükségesnek vélt támasztása céljából később az altemplomban iszonyu tömörségű pilléreket emeltek, melyek a főapsis ablakai előtt állának s így nagyon elhomályosítják az altemplomot, ez nem az eredeti mester; hanem az új kontár hibája.

Végre Pécssett sajátosságosan tűnik fel a Gurkban elő nem forduló, két keleti torony, mely közlekedésben áll az altemplommal, s annak terét nevezetesen szaporítja; sőt hogy eredetileg is úgy fogták fel, bizonyítja az északi toronyban még fennmaradt vízmedencze, melyet később oltárrá alakítottak át.

A pécsi altemplomnak részletes hossza a következő:

	bécsi mérv		rendszeres arány.
Az apsis fentője	15,75'	$\frac{1}{2}$	= 15,48'
Első pillér osztály	26,29'	$\frac{2}{3}$	= 27,50'
2-ik pillér osztály	27,00'	$\frac{2}{3}$	= 27,50'
3-ik pillér osztály	11,50'	$\frac{1}{3}$	= 9,98'
Összesen :	80,54'		80,46'

Megemlítem már, mikép az altemplomokban az oszloposztályok nagysága az alsó pilléreken álló felső templomi pillérektől függvén, kevésbé birhat határozottan rendszeres aránnyal, mint a feltemplom oszlop osztálya; de különben is, hogy Pécssett a kivitelben számos, még pedig nagy hibát követtek el, s így a feltemplomban sem igen rendszeres az osztályok, „travée“, nagysága; mindezáltal alább látni fogjuk, hogy a felsőtemplom osztályai rendszeres nagyságának a $\frac{2}{3}$ = 27,50' mértékének kellett volna lenni, s ezért e mérvet mint rendszerest az altemplomban is, hozzá tettem a valódihoz.

A pécsi altemplom falközi (im Lichten) 80,54'-nyi hossza valamivel nagyobb $2\frac{1}{2}$ egységnek 80,08'-nyi mérvénél, s ezért a pécsi altemplom rövidebb a gurkinál, mely mint láttuk $2\frac{2}{3}$ egységet teszen.

E hosszban a középhajót elválasztó oszlopsor, nem mint Gurkban a pillérek szélén, hanem azok tengelyén áll, mi megint nevezetes haladásról tesz bizonyosságot.

Midőn Pécssett csak két pillér pár fordul elő, holott Gurkban három áll, amott a pillérosztályoknak is nevezetesen hosszabbaknak kell lenniök, s ez ismét nagyobb szerkezeti bátorságra mutat, minőt csak folytonos tapasztalás útján lehetett szerezni.

A szélesség részletei Pécssett a következők:

	bécsi mérv		rendszeres arány.
Az északi mellékajó	15,58'	$\frac{1}{2}$	= 15,48'
A közép hajó	37,35'	$\frac{2}{3}$	= 37,37'
A déli mellékajó	15,58'	$\frac{1}{2}$	= 15,48'
Összesen	68,51'		68,33'

Ezen falközi szélesség megközelíti az $1\frac{1}{2}$ egységnek 69,79'-nyi mérvét, Gurkban a falközi 60,50'-nyi szélesség többet tesz két egységnél, s így a gurki altemplomot, valamint hosszabbnak találtuk, úgy szélesebbnek is kell mondanunk a pécsinél.

Mindkét altemplomban a pillér egyszerű külön dísz nélküli paralelepiped, e pillérek, ámbár számosságuk Gurkban, mégis erősebbek a pécsieknél, midőn

	Gurkban	Pécssett
	bécsi mérv rendszeres	bécsi mérv rendszeres
a pillér hossza	5,75' $\frac{2}{3}$ = 5,80'	6,50' $\frac{2}{3}$ = 6,47'
a pillér szélessége	5,25' $\frac{1}{3}$ = 5,32'	5,00' $\frac{2}{3}$ = 4,99'

tehát ezen különbség is nagy előnyére válik a pécsi altemplomnak; egészen elnézve attól is, hogy Pécssett a nőttön nőtt építészeti bátorság e pilléreket sokkal inkább eltávolította egymástól.

Eddig a két alaprajzban a pécsi altemplomnak a gurkin való nagy felsőbbbségét láttuk; ez azonban még sokkal inkább ki fog tűnni, ha e két építmény emelkedését (VI-ik táblánkon és 2-ik fametszetünkön) egymással össze hasonlítjuk; ugyan is az előbbi pilléreinek és oszlopainak magassága a következő:

	bécsi mérv		rendszeres
A vállkö	0,88'	$\frac{1}{2}$	= 0,88'
A kapitael	0,63'	$\frac{1}{3}$	= 0,64'
A tő	6,25'	$\frac{1}{2}$	= 6,31'
A láb	0,97'	$\frac{2}{3}$	= 0,98'
A talap (plinthus)	0,35'	$\frac{1}{3}$	= 0,34'
Összesen	9,08'		9,15'

E mértéknek közelítőleg megfelel a $2\frac{1}{2}=9,17'$ -nyi rendszeres mérv, holott a gurki megfelelő mérv csakis $2\frac{1}{2}=6,14'$. Ezen arány a következő a pécsi mérv $\sqrt{2}$ a gurkihoz $\frac{1}{\sqrt{2}}$

A pécsi egység $37,37'$, ezt szorozva $\sqrt{2}$ -al azaz $1,414$ -el leend $52,84'$ a gurki egység $28,96'$ a pécsi oszlop rendszeres magassága pedig $9,17'$; ebből a következő egyenletet kapjuk:

$$52,84' : 28,96' = 9,17' : x$$

x leend $5,02'$, s ezt felosztva $\sqrt{2}$ leend $\frac{5,02'}{0,8164'} = 6,15'$ -unk, azaz a gurki oszlop magassága.

Innen, és mivel a pécsi oszlop átmérője is tetemesen nagyobb a gurkinál, látjuk, hogy Pécsen a gurki altemplomot inkább csak egészben és főalakjaira nézve vették mintául; ellenben a részletezés, kivált az oszlopok arányai tekintetében más, távolabb fekvő, példányt kerestek a dijoni altemplomban; mert itt sokkal egyszerűbb arányra fogunk találni, midőn t. i. a dijoni oszlop magassága úgy áll a pécsihez, mint $\sqrt{2}$ az 1 -hez; ezen eredményt pedig nyerendjük: a dijoni egység $27,70'$ ennek $\sqrt{2}$ -je $39,16'$ a pécsi egység $37,37'$ a dijoni oszlop-magasság $9,69'$, miből:

$$39,16' : 37,37' = 9,60' : x$$

x leend $9,16'$ azaz a pécsi oszlop magassága.

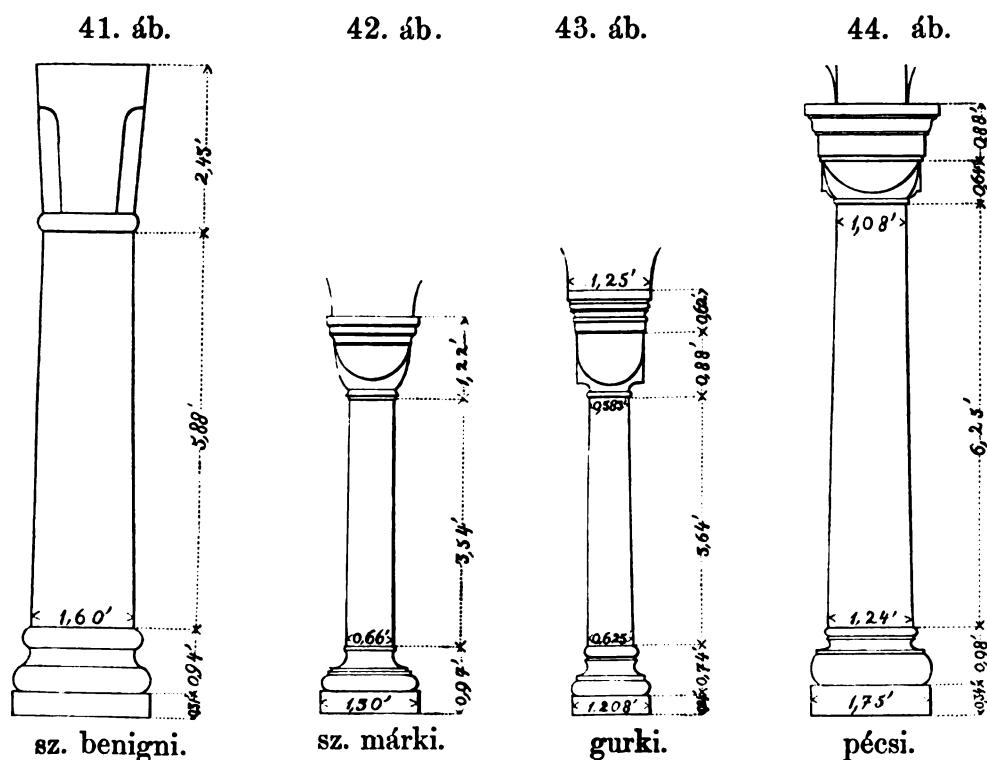
Mennyire növekedett hét negyed-század alatt az építészeti bátorság, mutatja azon körülmény, mely szerint a pécsi oszlop átmérőjének számára nem szállították le azt csak a dijoni oszlop-magasság $\sqrt{2}$ az 1 -hez mérv arányában, hanem úgy vették a pécsi átmérőt a dijonihoz mint $1 : \sqrt{3}$ hoz; mert a dijoni egység lévén $27,70'$ ennek $\sqrt{3}$ -je $27,70' \times 1,732 = 47,93'$ a pécsi egység $37,37'$ a dijoni oszlop alsó átmérője $1,60'$, leend tehát következő egyenletünk:

$$47,93' : 37,37' = 1,60' : x$$

x pedig $=1,24'$ azaz a pécsi oszlop aljának átmérője.

Az arányok ezen feltűnő határozottsága t. i. $\sqrt{2}$ és $\sqrt{3}$ az 1 -hez kétségkívülivé teszik a pécsi oszlop aránynak származását a hasonnemű dijoni építészeti tag arányaitól; itt pedig nincs dolgunk feltétellel, vagy csak valószínűséggel; mert azon dijoni oszlopot, melynek mérveit alapul vettem, legujabb időben ásták ki a földből, s az adott nagyságot Sargot mérte, nem én, valamint a pécsi mérveket Benkó építész mérése után adtam, melyet mindenben pontosnak találtam.

Az oszlopok, mint főfő építészeti tagoknak, alakzása és arányai fölötté fontosak lévén, a taglalt egy altemplom oszlop másait és mérveit összehasonlítás végett együtt adom.



	Átmérők:			
	Dijonban.	Velenczében.	Gurkban.	Pécsett.
Az abacus táblának szélessége	?	?	1,24'	2,00' $\frac{1}{2}$ = 2,03'
Az oszlop felső átmérője	1,53'	?	0,58'	1,08' $\frac{1}{2}$ = 1,08'
Az oszlop alsó átmérője	1,60'	0,65'	0,62'	1,24' $\frac{1}{2}$ = 1,24'
A talap (plinthus) oldala	?	1,30'	1,21'	1,75' $\frac{1}{2}$ = 1,76'

Láttuk, hogy a dijoni oszlop alsó átmérője a pécsihez úgy áll, mint $\sqrt{3}-1$; itt továbbá látjuk, hogy a pécsi oszlop felső átmérője a dijoni alsójának épen aránylagos felét teszi: a dijoni egység = 27,70' a pécsi fél egység = 18,68' a dijoni oszlop alsó átmérője = 1,60' egyenletünk tekát ez:

$$27,70' : 18,68' = 1,60' : x$$

x pedig = 1,07' azaz a pécsi oszlop felső átmérőjével; miből következik az alsó átmérőjéhez képesti kevésbé csörököss idoma, mint a miúő a dijoni oszloptőé. A pécsi talap oldal az oszlop alsó átmérőjéhez úgy áll, mint $\sqrt{2} : 1$.

	Oszlop magasságok.			
	Dijonban.	Velenczében.	Gurkban.	Pécsett.
A vállkő magassága	2,43' - 2f = 2,46'	1,22' - 4s = 1,22'	0,62' - 2S = 0,62'	0,88' - $\frac{1}{2}$ i = 0,88'
A kapitael „	„	„	0,88' - 4s = 0,87'	0,63' - $\frac{1}{2}$ = 0,64'
A tőnek „	5,88' - 2e = 5,88'	3,54' - 2f = 3,60'	3,64' - 4l = 3,64'	6,25' - $\frac{1}{2}$ z = 6,31'
A lábnak „	0,94' - 2o = 0,94'	0,97' - $\frac{1}{2}$ = 0,97'	0,74' - m = 0,74'	0,97' - 2k = 0,98'
A talap (plinthus) magassága	0,31' - q = 0,31'	„	0,24' - $\frac{1}{2}$ o = 0,24'	0,35' - r = 0,34'
Összesen:	9,56' 9,59'	5,73' 5,79'	6,12' 6,11'	9,08' 9,15'
A rendszeres megfelelő nagyság	4f = 9,60'	2g = 5,70'	2e = 6,14'	2f = 9,17'

Az oszlopok magasságának egymáshoz aránya tehát: a dijoninak a pécsihez mint $\sqrt{2} : 1$, a pécsinek a gurkihoz mint $\sqrt{2} : \frac{1}{\sqrt{2}}$ és a gurkinak a velenceihez mint $1 : \frac{2}{3}$.

Van egyébiránt más feltűnő rokonsági viszony is a velencei és gurki magasságok közt: a gurki kapitael magassága ép oly nagy mint a velenceinek kapitaelje és vállköve együtt véve, mint $1 : \sqrt{2}$ -hez; továbbá a gurki tő magasabb levén a velenceinél, e magasság aránya a $\sqrt{2} : 1$ hez, végre a velencei oszlopláb és talap magasság együtt véve áll a gurki talap magasságához mint $2\sqrt{2} : 1$; miből világos, hogy ezen két oszlop közt igen közel rokon származtatási viszony létezik,

De ily tagadhatlan viszonyra kell ismernünk a velencei és a dijoni oszlop tekintetében is, midőn látjuk, hogy épen a dijoni vállkő és kapitael együttes 2f-nyi magasságát vették a velencei tő magasságának meghatározására, és midőn látjuk, hogy a dijoni lábnak 2o-nyi magassága úgy áll a velencei oszlop láb és talap együttes magasságához mint $\sqrt{2} : 1$ -hez.

A pécsi oszlop magasságának mérvei, emelt nagyságuk miatt, ismét eltérvén, nem csak a velencei, hanem a gurki arányoktól is, mint már láttuk, rendszeresen a megfelelő dijoniaktól vannak véve; innen következtetni lehetne, hogy a pécsi tervező alkalmasint dijoni benczés volt, kinek Calanus érsek, a többször ismételt velencei útjában látott, akkor időben hihetőleg igen híres gurki templomot, tűzte ki előmintául székes-egyházának tervezésére. A benczés tehát szeme előtt tartotta egészben a kitűzött mintát, hanem részletben, legalább az altemplomban, inkább ragaszkodott saját kolostor-egyházának sokkal czélszerűbb mintájához.

A gurki dom felső temploma.

Előttünk van, a mint ezt VI-ik réztáblánk mutatja, egy hosszúra terjedő négyszög, mely két, többségében, igen egyszerű pillérsorral három hajóra van osztva. Ábránkon csak a templomnak fele van rajzolva, mivel másik felében az altemplomot kellett adni. A hosszas négyszög keleti oldalán szökik ki a nagy közép apsis, minden oldalán egy-egy apsidiollal, a nyugati oldalon áll, akét mellékhajónak megfelelően, az iker-torony, mely közt egy előcsarnok nyílik, s ez előtt hajdan még más nyílt csarnok, vagy sikátor is volt.

A középhajó szélessége a két pillérsor tengelye közt, vagyis azon egység, melyből minden más mérv fejlesztetett 28,96' bécsi mérv; s ezen egység a velencei sz. Márk altemplomának egységéből származtatott, még pedig az $1 : \sqrt{2}$ arányában; mert midőn a velencei altemplom 40,48'-nyi egységét 1,414-el elosztjuk, nyerendünk 28,62'-at, s így csak $\frac{34}{100}$ lábbal kevesebbet, mint a mennyi a gurki $\sqrt{28,96}$ -nyi egység.

Azonban ezen csekély eltérést is elegendőképp megmagyarázhatni; mert a középkor mesterei segítségüket vagy egész régi római lábra, vagy ezek fölött könnyen áttekinthető és mérhető lábtörödékre határozták, ugyan is x lábra + 0,5', vagy 0,25', vagy 0,33', vagy 0,66', vagy 0,85'-ra. S így 31 régi római láb a bécsinek arányában: azaz 13090 : 14011 ad 28,9622'.. vagy röviden 28,96'-at, azaz a gurki egységet; a velencei altemplom egysége pedig $43\frac{1}{3}$ régi római lábra van határozva; mert e mérv a fentebbi arány szerint teszen 40,4817'.. vagy rövidebben 40,48' bécsi lábat.

Gurkban tehát teljes, Velenczében tört lábmérvvvel van dolgunk, ha a gurki mester a velencei altemplom egységét egyenesen $\sqrt{2}$ -al osztja fel, leend 28,66'-nyi mérve, tehát $\frac{1}{3}$ lábbal kisebb mint a minő a gurki egység; ő tehát részint valamivel nagyobb egységet akart nyerni, részint teljes lábmérvet használni; mit jobban és könnyebben kezelhetett rajzában, s ezen könnyebb kezelhetés mint mondám, általán oka annak, hogy a középkor mesterei a teljes láb mérve fölött csak negyed, fél, három negyed, vagy harmad és két harmad lábat használtak; ők t. i. csakis rajzoltak és nem calculáltak, a rajzban pedig nehéz pontosan feljegyezni a felhozott tört mérveknél bonyolódottabbakat.

Miért választotta pedig a gurki építész a velencei egyház nem fel-, hanem altemplomi egységét előképül? Alkalmasint azért, mert az előbbit céljára túl nagynak találta, és mert építkezését nem a felső, hanem az alsó templomon kezdte, végre mert a velencei feltemplom más stílus, mint a gurki.

Ezen utolsó körülmény csak egyetlen egy arányt engedett átvinni a velencei felső templomból a gurki felső templomba, t. i. a karzat alatti oszlop arányát, vagyis magasságát.

Lippert barátom, ki a gurki templomot felvette, szíves volt következő a kereszt-karzat oszlopára vonatkozó, igen fontos adatokat velem közölni:

A vállkő magassága	0,79'
A kapitael magassága, gyűrűjével együtt	1,75'
A tő magassága	9,50'
Az attizáló oszlopláb magassága	1,08'
Összes magasság:	13,12'

Ezen összes magasságnak megfelel a 2C betű = 13,03'-nyi mérve.

Velenczében a 2C betűs rendszeres szám = 19,93' vagyis a karzat alatti kettős oszlop magassága; mert az egyes oszlop Kreutznál valamivel magasabb.

De ezen eredményre más uton is rájöhetünk: a velencei felteplom egysége, mint már láttuk, 44,22' bécsi mérv, a kettős oszlopnak magassága 19,93', a gurki templom egysége 28,96'; leend tehát következő egyenletünk:

$$44,22' : 28,96' = 19,93' : x$$

s x leend = 13,05', miből világos, hogy a rendszeres szám, i. C ugyanazonos levén mindkét templomban, a gurki, mint későbbi, a velenceitől származott, s így Haasnak tökéletesen igaza van, ha a gurki templom tervezésénél olasz befolyást lát.

Itt azonban megszűnik az átvétel; mert Velenczében a karzat oszlopai fölött, egymáshoz közeli állása miatt, csak kisebb félkör emelkedik, míg Gurkban a főkapuzat, a karzat alatt nyilván, annak szélességéhez képest, magas félkör létezik; miért is a karzat magasságát a kartámig az oszlopnak kettős magasságára, azaz 26,06'-ra kellett emelni.

A velencei templom tehát, stíljének különbsége miatt, elrendezésével nem szolgálhatván mintául, máshová kellett fordulni, s hogy ezen más előpéldányt a gurki mester a dijoni templomban találta, erről tanúságot tesz a következő, mindkét templomban egyenlő arány.

A dijoni „Ecclesia major“ névtelen leírója annak egész hosszát 128 rőfre, vagyis 192 lábra teszi, egységét 27,70'-ban találtuk, mely utóbbi szám héttel szorozva ad 193,9'-at; a dijoni, egészben még basilikaféle, templomnak hossza tehát hét egységre volt határozva.

Gurkban, mint VI. T. mutatja, a domnak egész hossza teszen 201,39'-at, egysége héttel szorozva pedig ad 202,72'-at, tehát itt is van hét egységünk, mi azért igen feltűnő, mert alig találunk e korban Németországban ily hosszú templomot, s így például az ezen idő tájban a Harz vidékén keletkezett több templom, melyeknek legalább alapfalai még az eredetiek, alig éri el az öt egységnyi hosszat.

A gurki templom falközi szélessége	mérve	rendszeresen.
Az északi mellékrajó szélessége	17,75'	?
A főhajó szélessége az egység	28,96' II' =	28,96'
A déli mellékrajó szélessége	17,75'	?
Összesen:	64,46'	

A dijoni „Ecclesia major“ szélességét a névtelen 53 rőfre, vagy 79,5'-ra teszi, ebből levonván a 27,70'-nyi egységet, marad a két kettős mellékrajó számára 51,8', s ezt elosztva kettővel, egy-egy kettős mellékrajóra esik 25,9'; ha már most ezen mellékrajó szélességnek $\frac{3}{4}$ -át Dijonban, Gurkban $\frac{3}{4}$ -hoz vesszük, vagyis 19,30'-hoz, egyenletünk leend:

$$27,7' : 19,3' = 25,9' : x$$

s x 18,0'; egy gurki mellékrajó szélessége pedig a valóságban 17,75'.*)

A hiányzó $\frac{1}{4}$ láb különbsége magában véve csekély, de ezen kívül az altemplom elrendezéséből magyarázható, melyben az oszlopok szimmetrikai elosztására volt a tulnyomó tekintet; ezzel pedig összehangzásba kellett hozni a felső templomot. Hogy pedig a dijoni $\frac{3}{4}$ -nyi szélesség Gurkban $\frac{3}{4}$ -ra van leszállítva, ez azért volt szükséges, mert Dijonban a szárny két, Gurkban csak egyetlen egy mellékrajót tesz, nem is említve, mikép a román stílus fejlődésével eltértek a nagyobb szélességektől, mit kivált a mellékrajók, mind inkább szokásba jött beboltozása követelt.

*) Meg kell jegyezni, hogy a gurki mellékrajó ezen valóságos 17,75'-nyi szélessége nem rendszeres; az ehhez legközelebb álló két rendszeres szám I = 17,98' és II = 17,37' e kettő közt harmadik közbülső szám nem létezik a rendszerben.

Mi az emelkedést illeti, itt a névtelennek az Ecclesia majorra vonatkozó adatai nem egészen világosak, világosak ellenben a rotundáról adott mérvei; ezek szerint a rotundának volt három emelete (I. III. táblánkat.) a földalattinak s a másodiknak volt, egynek egynek, 10 rőfe = 15' a harmadiknak 20 rőfe = 30' de ezen harmadikat ismét kettőre lehet osztani, s így a négy egyenlő magas emelet számára nyernénk, egyre-egyre, 15 lábat; a magasság meghatározásánál követett elv tehát itt a mérvnek ismétlése. 15', nem több nem kevesebb, nem felel meg a dijoni 27,70'-nyi egységből kifejlesztett semmi nemű rendszeres számnak, de legközelebb áll ehhez a 2b-nyi = 15,29'-nyi nagyság, melyet tehát a névtelen 15'-ba helyébe kell tennünk.

A gurki templomban a nagyság meghatározásában kétszer követték a dijoni elvet; ugyanis az egész templom emelkedésében két egységre, azaz 57,90'-ra, mely mérvet VI. táblánkon a nyugati homlokzat előtt látunk feljegyezve.

Ezen elv másodszor van alkalmazva a gurki kereszt-karzat magassága meghatározására, hol is mint láttuk ez, kartámáig, az alatta fekvő oszlop kettős emelkedésére, vagyis 4C-re = 26,06'-ra száll fel, ép úgy, mint Dijonban a rotunda két emelete 4B-re rug; de mint már ezen betűsorból látjuk, a gurki magasságot más uton is nyerhetni; t. i. midőn B úgy áll a C-hez mint 1 a/2-hoz. A gurki egység sokszorozva 1/2-al ad $28,96' \times 0,816 = 23,63'$, leend egyenletünk

$$27,70' : 23,63' = 30,58' : x$$

x pedig 26,00' vagyis a gurki karzatnak magassága a kartámig.

Lippert mérése szerint, melyet VI. táblánk ad, a gurki templom hosszrészlete a következő:

a) az apsisnak fentője	10,65'
b) az első osztály kezdetéig	2,50'
c) az első szabad pillérig	32,50'
d) a pillér fél hossza	1,50'
e) a második, illetőleg 3-ik osztály	17,15'
f) a harmadik, illet. 4-ik oszt.	16,49'
g) a negyedik, illet. 5-ik oszt.	17,41'
h) az ötödik, illet. 6-ik osztály	16,75'
i) a hatodik, illet. 7-ik oszt.	16,75'
k) a hetedik, illet. 8-ik oszt.	16,75'
l) a nyolczadik, illet. 9-ik oszt.	17,33'
m) a karzat-osztály	6,50'
n) a belső kapu béléte	6,50'
o) az előcsarnok üre (Lichte)	22,58'

Összesen: 201,36'

Fentebb Haas nézete ellenében Quastét védtem, mely utóbbi szerint az első pillérosztály, kezdve a keleten, eredetileg két külön részre volt osztva; egyik főérvemet ott arra fektettem vala, hogy ezen osztálynak, mint jelenleg van, megfelelő rendszeres nagyságát nem találhatni, s hogy ezen osztály nagyobb az egész egységnél is, mit azon okból nem engedhetni; mert az egységet épen azért vették alapul, mivel ez az épületben előtorduló legnagyobb ürt (Lichtenweite) adja, ha már most a jelen első pillérosztály 32,50'-nyi hosszát tekintjük, ezt 3,54'-bal nagyobbának fogjuk találni a 28,96'-nyi egységnél, mi mindenesetre a középkori építészetben példátlan esetet képezne. Ellenben tekintetbe véve az altemplom keleti pillérpárjának állását, s e szerint két részre osztván a 32,50'-nyi nagyságot, tekintettel az altemplom pillér állására, lenne, mint fentebb az altemplom hosszának vizsgálatában ki volt mutatva, 14,04' (a legközelebbi rendszeres nagyság 2a = 13,84') az első, és 16,83' (a legközelebb álló rendszeres nagyság 2b' = 16,95') a második pillérosztály számára; azonban a felső templomban, mint ezt VI. táblánk mutatja, az első osztályhoz keletfelé még fél oszlopának 1,5'-nyi fentője is járul, mi az altemplom osztályának 14,04' hosszát a feltemplomban 15,54'-ra emeli; ehhez hozzáadván az altemplom második oszloposztály 16,83'-nyi hosszát, leend 32,37'-bunk, mi a fentebb talált 32,50'-nyi számtól csakis 13,10'-bal különbözik.

S itt ismét a dijoni mintához fordulhatunk. Igen valószínű, hogy a dijoni Ecclesia major oszloposztálya egyenlő volt és 2b-nyi = 10,81'-nyi hosszzal birt (I. II. és III. táblánkat), ezt feltéve a gurki altem-

plom első osztályának $2a$ -nyi hossza a $2b$ -nyi dijonihoz fog állani; mint $1 : \sqrt[3]{2}$ -hoz, és a második valamint al, úgy feltemplom osztályának $2k'$ -nyi nagyságához mint $1 : \sqrt[3]{2}$ -hez.

Lássuk a megfelelő egyenleteket.

A dijoni egység $\sqrt[3]{2}$ -je $27,70' \times 0,816 = 22,6'$ leend tehát $22,6' : 28,96' = 10,81' : x$

x pedig $= 13,85'$ vagyis a gurki egységnek $2a$ -ja.

Második eset

a gurki egységnek $\sqrt[3]{2}de = 43,44'$, leend tehát

$27,70' : 43,44' = 10,81' : x$

x pedig $= 16,95'$, vagyis a gurki egységnek $2k'$ -ja.

Ha már most a fentebb, Lippert mérvei szerint adott, hosszrészletek közül kivesszük az e) f) g) h) i) k) és l) betűs hét osztályt s középszámát keressük ezt $16,95'$ -ban fogjuk találni, épen a $16,95'$ -nyi $2k'$ -nyi rendszeres nagyságában.

Ebből következik először is az: hogy a gurki templom hosszának felosztása rendszeres volt, s hogy még a legnagyobb l) $= 17,33'$ és legkisebb f) $= 16,49'$ közti $0,84'$ -nyi különbség csakis a kivitel pontatlanságán alapszik, és másodszor, hogy azon másfél század alatt, mely a dijoni és gurki építkezés közt lefolyt, a szerkezeti bátorság nevezetes haladást tőn, midőn már ugyanis három keteddal nagyobbra feszített boltíveket mertek alkalmazni.

De ezen bátorság még szembetűnőbbé válik azon körülmény által, hogy a gurki templomban nem csak a boltfeszítés nagyobb, mint Dijonban, hanem daczára annak, az e hevedert hordozó pillér is sokkal gyöngébb a dijoni boltoszlopnál; de ezen könnyebb volta ismét rendszeres uton határozott meg.

Láttuk a dijoni templom taglalásánál, miként, a névtelen adatai szerint, a középhajó oszlopait megfektető felső részeknek kivált ott, hol a karzat a templom körül futott, szélességökben legalább $4,30'$ -at kellett tenniök, s hogy ennek megfelelőleg a középhajó oszlopának alsó átmérője nem lehetett kisebb $4,15'$ -nél vagyis rendszeresen $\mathfrak{C} = 4,16'$ -nál. A gurki templom pillérnek egyaránti hossza és szélessége $3,07'$ mi az \mathfrak{t} rendszeres számnak felel meg, áll tehát ez a dijonihoz mint $1 : \sqrt[3]{2}$, mit következőleg kimutathatni.

a dijoni egység szorozva $\sqrt[3]{2}$ -el ad $27,70' \times 1,414 = 39,16'$ -at, ebből következő egyenletet nyertünk:

$39,16' : 28,96' = 4,16' : x$

x pedig $= 3,07'$, azaz a gurki pillér oldalának mérve.

A gurki osztály tehát úgy áll a dijonihoz mint $\sqrt[3]{2} : 1$ -hez, ellenben az azt határozó pillér oldala mint $1 : \sqrt[3]{2}$ -hez.

Vége a gurki pillér kétszernél többször magasabb a dijoni középhajó oszlopánál, a rendszeres arány ugyan itt is létezik, de mivel meglehetősen bonyolódott, a gurkit nem származtathatjuk a dijonitól, ugyanezt mondhatjuk a falak vastagságára nézve, a gurki iker toronyra s egyéb eddig nem említett építészeti tagokra is, melyeknek arányait, részint különböző stíljuk miatt, részint mivel a hasonnemű dijoni tagok mérveit határozottan nem ismerjük, az utóbbiakhoz nem hasonlíthatjuk, hanem inkább feltesszük, hogy ezekre nézve a gurki építés önállólag járt el.

Ezek közt Lippert szerint a főapsis fala teszen $4,60'$ -at, mi a rendszeres $\mathfrak{t} = 4,60'$ -nyi nagyságnak felel meg; az altemplom apsis falvastagsága $8,00'$ vagy is rendszeresen $\mathfrak{B} = 7,99'$, az altemplom fala tehát úgy áll a feltemploméhoz, mint $\sqrt[3]{3} : 1$ -hez; mert ha $4,60'$ -at szorozzuk $1,732$ -al, leend $7,96'$ -bunk.

A feltemplom nagy apsisának fentőjét Lippert $10,65'$ -ra adja, mi megfelel a $2\mathfrak{B} = 10,65'$ -nyi nagyságának.

Az apsidiolok fentője mérve a nagy apsisának fele.

A kereszt karzat mélysége és a belső kapu-bélet hosszát Lippert egyaránt $6,50'$ -ra teszi, mi meg felel $\mathfrak{C} = 6,51'$ -nyi rendszeres nagyságának; midőn pedig a karzat magasságát, kartamáig $26'$ -nak találtuk, világos, hogy mélységét négyszer vették annak meghatározására.

Az előcsarnok ürének hosszát Lippert $22,58'$ -ra teszi, mi megfelel $4b = 22,58'$ -nyi nagyságának. ez tehát kétszer akkora, mint a dijoni valószínű oszloposztály, és így áll a fentebb talált $2k' = 16,95'$ -nyi templomosztályhoz, mint $\sqrt[3]{2} : 1$ -hez.

A torony nem négyeg, hanem hosszabb mint széles, hosszát Lippert 29 lábra teszi, mi nem egyéb

A GURKI FELTEMPLOM.

templom 28,96'-nyi egységénél, szélessége 26,75'; ennek megfelelő rendszeres számot nem találok, itt tehát a kivételben kell feltennünk a hibát.

A hosszajó oldalfalainak vastagsága 3,58', rendszeresen $f=3,53'$, a főhomlokzaté 3,12' rendszeresen $2f=3,12'$

VI ik táblánkon az eddig tárgyalt mérveken kívül még hármat jegyeztem fel.

1-ör. a rendes 22'-at magas rendes pillér fölött 35,9'-at, mindkettő összevéve ad két egységet = 57,92'.

2-or. Az áthajó nyugati pillér a templom padozatától egészen a bolt kezdetéig 33,40'-at teszzen e számot úgy nyerjük, ha az egységet $\sqrt{3}$ -al szorozuk, s ennek két harmadát vesszük, a pillér magassága, tehát $\frac{2}{3}\sqrt{3}$.

3-or. Az apsis magassága az altemplom ablak-alatti párkányzatától egészen teteje kezdetéig tesz 33,9'-at, ez volna a feltemplom oszloposztályának kétszer vett mérve, vagyis $4h=33,90'$.

A pécsi feltemplom származtatása és arányai.

A. A gurki domnak befolyása.

Hasonlítsuk össze a gurki dom (VI. T. adott) alaprajzát a (8-ik fametszetben látható) pécsiével. A kettő közt már első pillanatra világos az analogia.

Mindkettőn hosszúra nyújtott, s két pillér sörrel három hajóra osztott négyszögöt látunk, kiszökő kereszthajó nélkül, keleten a három hajóhoz három apsis csatlakozik, különösen kifejtett hoszszenély nélkül, nyugaton mindkettő kereszt-karzattal bir, a jelenlegi pécsi új ugyan, de az eltűnt eredetinek helyébe állott, nyugaton mindkettőnek közös a kettős torony is, mindkettőben a felemelt szentély keresztül vonul, a három hajó mindegyikén, a gurki domban a mellékhajóból az altemplomba még ma is két lépcső vezet, mi eredetileg úgy volt Pécsen is, mindkettőben a hajókat elválasztó pillér nagy többsége igen egyszerű, s minden külön dísz nélküli négyszögöt képez alaprajzában, mindkettőben ezen félkörívvvel összekötött pillérek fölött emelkedett eredetileg a középhajó fala, melyen semmi boltozat, hanem csak fapadolat feküdt. vagy talán a tető belső része volt látható, végre mindkettő nyugati homlokzatán csak egy kapuzat volt látható, s két kapu vezetett a templom hosszoldalán a mellékhajóba.

Ez ellen felhozandó a következő különbség :

A gurki domnak, habár tökéletesen kifejlődött kereszthajója nincsen, van olyan mégis, melyben a középhajóéval egyenlő emelkedés legalább az áthajó egyik jelét világosan felmutatja, míg Pécsen a mellékhajónál sem kiszökést sem magasabb emelkedést nem látunk, s így itt a kereszthajó még csirájában sem található, miben a pécsi székes-egyház egészen megegyezik Magyarországnak egykorú más templomaival.

A gurki domnak ezen előnye ellenében a pécsi székes-egyház két jobban kifejlett pillérpárral dicsekedhetik, értjük a harmadikat, a szentély végén állót, és méginkább az utolsót, melyen a keresztkarzat nyugszik ; mindketteje sokkal jobban, sokkal czélszerűbben van tagozva, mint a gurki dom akármelyik pillére.

A gurki dom külső kapuzata jelentéktelen, s későbbi eredetű is, mit onnan magyarázhatni, hogy itt eredetileg az első előcsarnok állott, de annál pompásabb a belső kapuzat, mely a második előcsarnokból a hosszhajóba vezet. Pécsen semmi előcsarnok nem létezett, a közvetlenül a hosszhajóba vezető kapuzat nem dísztelen ugyan, hanem a tagozás tekintetében alig hasonlítható a dúsgazdag gurkihoz ; gazdagabb továbbá a gurki hosszoldalon álló kapuzat is, de Pécsen annak elrendezése egészben jobb ; mert Gurkban a kapunyílás nem felel meg a pillérosztály közepének és a hosszfalba nagyon is nyugatfelé van törve.

A pécsi eredeti keresztkarzatról jelenleg ítéletet nem mondhatunk, a mostani elenyészik ha ezt a gurki dom pompás ugynevezett apácza-karzatához hasonlítjuk.

Hasonlóan csak keveset mondhatunk a templom eredeti világításáról, mivel majdnem minden régi ablak eltűnt ; azonban ha a középhajó magas ablakait, a fennmaradt nyomok után kiegészítjük, (l. 27-ik fametszvényünket) a világítás Pécsen mindenestre jobb volt mint Gurkban, hol a fennmaradt ablak kicsiny és szűk és a mellett a mellékhajóé még igen magasán is fekszik. Ehez hozzá tehetjük, hogy Pécsen az apsisnak eredeti ablakai, mert számok három volt, több világított eresztettek a templomba, mint Gurkban. az egyetlen egy, bár nagyobb mérvű apsis-ablak.

A pécsi székes-egyház lépcsőzetének elrendezése jobb volt a Gurkinál, mert a szentélybe vezető lépcső itt nem az altemplomba vezető mellett, a mellékhajóban volt, hanem a főhajóban, hol jobban elterülhetett és az egésznek pompásabb tekintetet eszközölt.

Vesztett eredetiségéből mindkét templom külseje későbbi restaurációja által, azonban a pécsi, hasonlíthatatlanul többet mint a gurki; mert itt a főrestaurációk megállapodnak a csúcsíves korban, míg amott egészen korunkig terjednek. De egyébiránt is a gurki dom külseje, kivált az apsis homlokzatán, sokkal díszesebb a pécsi székes-egyháznál, hol a közönség szeme előtti két oldalt nagy költséggel, hanem stíltelenül diszesíteni törekedtek, míg más két oldalát borzasztó foltozott állapotban meghagyták.

Némi kárpótlást nyújthat e hiányokért Pécsen a négy torony, mely, bár nem organice van beillesztve, mégis egészben véve imposant tekintetet szerez, kivált a keleti és nyugati homlokzatnak; ehez járul, hogy ezen torony, kivált felső részén, csinos oszlopok és párkányzatokkal, újabbakkal ugyan, hanem mégis a régiek mintájára készültekkel, bir, míg a gurki torony csak nyers faltömeget mutat, melybe igen keskeny ablak van törve, s a párkányzat csaknem egészen hiányzik.

Tekintsük már most a pécsi arányokat részletesen, kezdve a hosszakon :

	mérve	rendszeresen
Az apsisnak fentője	15,50'	$\text{A} = 15,48'$
Első pillérosztály	26,66'	$4\text{B} = 27,50'$
2-ik "	27,07'	$4\text{B} = 27,50'$
3-ik "	28,02'	$4\text{B} = 27,50'$
4-ik "	27,90'	$4\text{B} = 27,50'$
5-ik "	27,91'	$4\text{B} = 27,50'$
6-ik "	29,50'	$? = 29,50,$
7-ik "	24,31'	$? = 24,31'$
Összesen:	206,87'	206,79'

Az ennek megfelelő rendszeres nagyság az 5 és fél egységnyi $= 205,48'$

s e szerint valamint a gurki altemplom hosszabb volt a pécsinél, úgy a gurki feltemplom is hosszabb, azonban a domnak ezen hoszmértéke a tornyok és az azok közti előcsarnoknak a templombani beszökése által egy egységgel megrövidül, úgy, hogy a gurki templom belső hossza nem tesz többet hat egységnél, s így csak fél egységgel nagyobb a pécsinél.

Mit a gurki templomban észrevettünk azt itt is találjuk a pillér osztályok tekintetében t. i. azok különböző hosszukat; miként azonban amott a pillérosztály közép nagyságában ráismertünk a rendszeres számra: úgy itt is ilyent találunk, ha az öt első osztály közép számát 27,57'-ra kiszámítjuk és az annak megfelelő rendszeres nagyságot $4\text{B} = 27,50'$ -nyi mennyiségben leljük. Tehát itt is, mint Gurkban, jó volt a tervezés, csak a kivitel lön hibás.

A pécsi pillérosztály közép nagysága 4B közelítőleg úgy áll a gurki pillérosztály közép nagyságához, 2A -hez, mint $1 : \frac{1}{2}$; a gurki egységnek $\frac{1}{2} = 23,16'$, pillérosztályának közép nagyságát $16,95'$ -nak találtuk, innen leend egyenletünk :

$$23,16' : 37,37' = 16,95' : x$$

x pedig $= 27,35'$ tehát e talált szám és a valódi 27,50'-nyi mennyiség közt csak 0,15' a különbség,

Mi a pécsi 6-ik és 7-ik pillér-oszlop 29,50' és 34,31'-nyi nagyságát illeti, erre nézve nem bírok rendszeres számot találni, akár külön, akár együtt veszem; miért is e két szám után kérdőjelet tettem. E két számnak együtt véve 1,31'-bal kisebbnek kellene lennie, hogy 5 $\frac{1}{2}$ egységet pontosan nyerhessünk.

A többi pillérosztály közép nagyságára nézve nevezetes a nőttön növekedő bátorság, mely ezen osztályokat Pécsen egész ötöddel szaporította.

Tekintsük most a pécsi pilléreket (l. 1. és 8. fametszetünket), hasonlítván azokat elébb magok közt s azután a gurkiakkal.

	mérve	rendszeres		mérve	rendszeres
Az altemplominak hossza	6,50'	$2\text{f} =$	6,47'	szélessége	5,00' — $2\text{B} =$
A szentélyínek hossza	4,50'	$\text{f} =$	4,58'	"	3,85' — $4\text{m} =$
A hosszahajóinak hossza	5,60'	$\text{C} =$	5,61'	"	5,08' — $2\text{B} =$
					4,99'

Ezekből látható, hogy a pécsi altemplom pillérének hossza a fölötte álló pillér hosszához úgy áll, mint $\sqrt{2} : 1$; mert $\frac{6,47'}{1,414} = 4,58'$, és hogy a szentély pillérének hossza úgy áll a hosszajó pillérének nagyobb hosszához, mint $\sqrt[3]{2} = 0,816 : 1$ -hez; mert $\frac{4,58'}{0,816} = 5,61'$. Ellenben a gurki altemplom 5,75'-nyi pillér oldala csaknem kétszer akkora, mint a fölötte álló csak 3,00'-nyi, mi minden esetre nagy aránytalanság, s mondhatni hogy a felső pillér oldala nagyon is csekély.

A gurki feltemplom pillére négyeges, oldala 3' levén, vagyis $t = 3,07'$, ez tehát úgy áll a pécsi hosszajó pillérének hosszához mint $1 : \sqrt{2}$ -hez, és $2\sqrt{3}$ -nyi szélességéhez közelítőleg, mint $\frac{1}{2} : \frac{1}{2}$ -hez, mi igen feltűnőleg megfelel a $\frac{1}{2}$ -től a $\frac{1}{2}$ -ig menő pillérosztály nagyításának, melyet a gurki arány Pécssett tapasztalt.

A magasságra nézve kétféle pillér van Pécssett, az alacsonyabb a szentélylyé (l. 2. sz. fametszetünket), s ennek megfelelőleg alacsonyabb pillér áll a gurki hosszajóban, a kettő közti arány a következő:

Pécssett mérve	rendszeresen	Gurkban mérve	rendszeresen
21,65'	$\frac{1}{2} \sqrt{3} = 21,57'$	22'	$\frac{1}{2} \sqrt{2} = 22,03'$

az arány $\frac{1}{2}$ a $\frac{1}{2}$ -hez közelítőleg.

A pécsi egységnek $\frac{1}{2}$ -de 28,02', lesz tehát

$$28,96' : 28,02' = 22,03' : x$$

$$x = 21,30' \text{ a pécsi pillér } 21,57'\text{-hoz.}$$

A magasabb pécsi pillér a hosszajóé (l. 14. sz. fametszetünket), magassága

Pécssett mérve	rendszeresen	Gurkban mérve	rendszeresen
28,61'	$\frac{1}{2} \sqrt{2} = 28,43'$	33,40'	$\frac{1}{2} \sqrt{2} = 33,42'$

az arány a kettő közt $\frac{1}{2}$ a $\frac{1}{2}$ -hoz.

A pécsi egységnek $\frac{1}{2}$ -da 24,90', lesz tehát

$$28,96' : 24,91' = 33,42' : x$$

$$x = 28,73' \text{ a pécsi pillér } 28,43'\text{-ához.}^*)$$

Különb az arálynak még egyszerűbb és pontosabb származtatása, a gurkiból akkor tűnik fel, ha a pécsi hajó-pillér: a gurkihoz hasonlítjuk; magasságuk aránylag ugyanaz; mert

$$28,96' : 37,37' = 22,03' : x \text{ egyenletben}$$

$$x = 28,42' \text{ vagyis a pécsi pillér magassága.}$$

A legalacsonyabb pécsi pillér pedig úgy áll a gurki magas 33,43'-nyi pillérhez mint $1 : 2$ -hez.

A pécsi félegység 18,68', leendő tehát

$$28,96' : 18,68' = 33,42' : x$$

$$\text{és } x = 21,56' \text{ mi a pécsi alacsonyabb, vagyis a szentély-pillér magassága.}$$

Hogy a gurki és a pécsi hajó-pillér ugyanazon aránylagos magassággal bír, még nagyobb fontos, ságúnak fog feltűnni, midőn látjuk, hogy a középhajó, vagyis a templomnak legnagyobb egész magassága szintén mindkét templomban ugyanaz; mert ez Gurkban is két egységet $= 57,92'$, és Pécssett is két egységet $= 74,74'$ teszen, az utóbbit I-ső réztáblánkon láthatni, hol a 37,37'-nyi egység először felel meg az e f alapvonalától a két apsidiol tető kezdetéig, s a második innen a fő- vagy középhajó tetejének kezdetéig. S ugyan ez az eset állandó, ha a nyugati homlokzat jelenlegi feltöltésétől elvonatván, az alapvonalat a keleti homlokzat e) f) alapvonaláig visszük le, mint ezt a 24. sz. fametszeten ábrázolt főkapu emelkedése mutatja.

Nem mellőzendő körülmény az sem, mely szerint az egész magasság számítása mindkét templomban, nem valami építészeti határozott fő vonalon kezdődik lent p. o. a talaptól, hanem a föld vonalától, ezen utóbbi eset kivételes a középkorban; de épen ezért, mert ezen eset kivételes és még iskövették ebben is Pécssett a gurki előpéldát, világos minő nagy befolyást gyakorolt a dom székes-egyházunkra. Kiegészítőleg megjegyzem, hogy első réztáblánkon az egyház különféle padozatának magasságát jegyeztem fel, így a g) h) betűs vonal adja az altemplom, a c) d) betűs a hosztemplom és az a) b) betűs a szentély padozatának vonalát.

*) Az érintett arány tökéletes, ha Pécssett a $\frac{1}{2}$ II. középkori rendszeres szám helyett, a helyettesítő C antik rendszeres számot vesszük fel; mert ez 0,7698 szorozva a pécsi egység $= 87,37'$ -nyi számával ad 23,76 lábat vagyis az imént talált 28,73'-at.

Hogy a nyugati négyeg-pillér (Vierungspfeiler) Gurkban sokkal magasabb, mint Pécssett, dacára a hajópillér egyenlő magasságának mindkét templomban, megmagyarázható a gurki egység kisebb voltából, mely szerint a pillér fölötti félkör, vagyis a diadalívnek fentője is sokkal kisebb a pécsinél, s így Gurkban a pillért magasabbra kellett emelni, nehogy a másként nagyon leszálló ív megakadályozza a szentély felsőbb részének látását.

Összehasonlítván a gurki és pécsi főapsis külső magasságát (I. I. és VI-ik réztáblánkon) a pécsit fogjuk találni a felső talap és a tető közt mintegy 40 lábnak,*) melyet azonban mint az alábbi jegyzés mutatja, 39 lábra és vagy 8 hüvelykre kell leszállítanunk, minek megfelel a 39,63'-nyi rendszeres szám, e rendszeres szám pedig nem egyéb az egység $\sqrt{2}$ -nek három negyedénél, mert ha 37,37'-at 1,414-el szorozzuk és a nyert 52,84' három negyedét vesszük, leend 39,63'-unk vagyis a pécsi főapsis emelkedése, kezdve a felső talap legfelsőbb vonalától egészen az eredeti tető kezdetéig. E tető ugyan jelenleg többé nem létezik, de fenmaradt az eredeti korona-párkányzatnak egy része, s annak legfelsőbb vonala czáfolhatlanul meghatározza az eredeti tető kezdetét. A mostani apsis sokkal magasabbra van emelve, hogy abban két roppant nagyságu új ablak foglalhasson helyet. A gurki apsis magasságát (v. ö. VI. réztáblánkat) Lippert mérve 33,90'-ra határozza, minek megfelelő nagyságot ad $4k' = 33,90'$, E két magasság közt az arány úgy áll közelítőleg, mint $\frac{1}{2}$ a gurki, és $\frac{1}{2}$ a pécsihez.

A gurki 28,96'-nyi egységnek kilencz nyolczada 32,58'; leend tehát következő egyenletünk:

$$32,58' : 37,37' = 33,90' : x$$

és $x = 38,88'$ a pécsi 39,63'-nyi emelkedéshez.

A pécsi mellékhajó magassága egyenlő volt a főapsiséval, s odáig terjedt a tornyok alsó osztályának párkányzata is. A gurki mellékhajó pontos mérvét nem kaptam, úgy szintén a gurki apsidiolokét sem; Pécssett azonban ezen mérvet, mint alább látandjuk, inkább máshonnan mint Gurkból kell származtatnunk.

A gurki domnál azon kivételes körülmény fordul elő, hogy a főhomlokzatnak zárfaia nem csak nem, mint rendesen szokott lenni, erősebb, hanem még valamivel gyöngébb is az oldal- vagy mellékhajó falánál; amazt Lippert mérvei szerint 3,12'-nyi $2\frac{1}{2}$ = 3,12'-nyi vastagságúnak találtam, ezt pedig 3,58'-nyi $\frac{1}{2}$ = 3,53' rendszeres nagyságúnak. E kivételes körülményt abból magyarázom, hogy főfalnak eredetileg nem az előcsarnok nyugati, hanem keleti falát tekintették, melyben a fő, a díszkapu, van törve, talán az előcsarnokot nem is akarták eredetileg a templom egész magasságáig felvezetni. Itt csak egyedül az $\frac{1}{2}$ = 3,53'-nyi falat hasonlítjuk az egynemű 3,08', rendszeresen $\frac{1}{2}$ = 3,05'-nyi pécsi falhoz, s úgy fogjuk találni, hogy itt is az építészeti bátorságnak nagy növekedése mutatkozik, midőn a $\frac{1}{2}$ betűs mérv az $\frac{1}{2}$ betűsnek éppen csak két harmadát teszi.

A gurki egység 28,96'-nyi három kettede 43,44', leend tehát következő egyenletünk:

$$43,44' : 37,37' = 3,53' : x$$

s $x = 3,03'$ vagyis a pécsi falvastagság $\frac{1}{2}$ = 3,05'-nyi rendszeres mérvével.

A pécsi székes-egyház szélességi arányai.

	mérve	rendszeresen
Az északi hajó szélessége	$16,48' \cdot \frac{1}{2} =$	16,40'
A középhajó szélessége	$37,37' \cdot \frac{1}{2} =$	37,37'
A déli hajó szélessége	$16,48' \cdot \frac{1}{2} =$	16,40'
Összesen:	70,33'	70,17'

*)Meg kell jegyezmem, hogy e táblán a mérvek alólól felfelé kissé nagyobbak, mint a valóságban, mit a tábla nyomtatása okozott, midőn a henger ezen irányban a papírt inkább feszíti, így az egész magasság csaknem egész lábbal többet ad, mint két, 74,84'-nyi egységet, melyet az eredetinek mérésében magában találtam, így a szentély magasságát mérve a táblán mintegy 40 lábat találunk, holott a mérés maga csak 39 lábat és körülbelül 8 hüvelyket adott. Már maga e két tévedés közti arány is mutatja, ha ezt az eredeti mértékhez hasonlítjuk, hogy a különbség nem a rajzban volt, hanem aránylagosan a nyomtatás alkalmával támadt, s ez annyival bizonyosabb, mert, ugyanazon réztábláról nyomott különféle példányon az eltérés az eredeti mérestől különféle, sőt van oly példány is, melyben a mért az eredeti méréssel megegyezik. Más oka a különbségnek a papír nagyobb vagy kisebb nedvessége, mely szerint amaz inkább vagy kevésbé ebben vagy amaz irányban leend kinyújtva. Ezek szerint a réztáblánkon nem határozható a czirkalommal mért, hacsak azt egyszersmind számmal nem rectificáljuk. Ez elismert tény és hiba, melyen mostani eszközünkkel és eljárásunkkal segíteni még nem sikerült.

A pécsi középhajó szélességét, vagyis az egységet a gurki egységtől nem lehet származtatni, de lehet a gurki mellékhajó szélességétől származtatni a pécsiét, ha t. i. a rendszeretlen 17,75'-nyi gurki mérv helyébe az ahhoz legközelebb álló \mathfrak{A}' I betűs 17,98'-nyi mérvet vesszük alapul, akkor a gurki mérv úgy állandó a hasonnemű pécsihez, mint $\sqrt{2} : 1$, ugyanis a gurki egységnek $\sqrt{2}$ -je 40,95' : leendő tehát

$$40,95' : 37,37' = 17,98' : x$$

x pedig = 16,40' azaz a pécsi mellékhajó szélességével, s így Pécssett rendszeres nagyságunk van, míg Gurkban a 17,98'-nyi rendszeres nagyságot 17,75'-nyi rendszeretlen mérvre látjuk leszállítva. Mindemellett megjegyzendő, miként mellékhajójának ily nevezetes keskenyedése nem válik előnyére a pécsi székes-egyháznak.

A pécsi templom nagy apsisának fentője 15,50' vagyis rendszeresen $\mathfrak{A}' = 15,48'$. E fentő nagyobb a $2\mathfrak{J} = 10,65'$ -nyi gurki doménál; azonban mégis ettől származik, még pedig ennek kilencz nyolczadnyi arányában. A pécsi egységnek kilencz nyolczada levén 42,03', leendő következő egyenletünk:

$$28,96' : 42,03' = 10,65' : x$$

$$x \text{ pedig} = 15,45' \text{ vagyis a pécsi fentő mérvével.}$$

Az apsidiolok közt a viszony kevésbé egyszerű; a gurki fentője $\mathfrak{J} = 5,32'$, tehát a nagy apsis fentőjének fele, míg Pécssett, az alaptervünkön (8. sz. fametszvény) 5,8'-bal jegyzett szám sokkal kisebb a nagy apsis fentőjének felénél; a két apsis közti ugyanazon arány létesítésére szükséges volna fél \mathfrak{A}' -ra = 7,74'.

Az előbbiben a pécsi egyház annyi építészeti főtagjának a hasonnemű gurkiból való eredetét mutattuk ki, hogy joggal mondhatom számtanilag bebizonyítottunk a gurkinak szülői viszonyát pécsi leányához. A taglalt építészeti főtagok részint módosítva, részint módosítás nélkül vannak átvéve, és általán a módosításokban mutatkozik a szerkezeti bátorságnak folytonos növekedése, miből egyedül, a pécsi székes-egyház kezdetére vonatkozó történeti adatok teljes hiányában, képesek vagyunk e kezdetet nem korábbra mint a XII-ik század vége felé tenni. A nagyobb bátorságot, a bővebb tapasztalás eredményét, főképp a pillérostályok tágitásába helyezem, s annak a gurki négy negyedről öt negyedre való öregbítésére, mi által a pécsi hoszhajó tágasabb, szabadabb és imposantabb tekintetet nyert, és könnyítve lett a fő- és mellékhajók közti közlekedés. Előnyösebb továbbá a pécsi templom belsejének arányozása abban is, hogy fél egységgel meg van rövidítve, mi által hossza szélességéhez és magasságához jobb viszonyba állott, előnyösebb a szentélynek sokkal magasabbra való emelkedése; mert ez által az altemplom elveszti azon nyomasztó tekintetet, melylyel Gurkban bir, előnyösebb végre a szentélybe vezető lépcsőzet áttétele a mellékhajóból a főhajóba; mert ez által a mellékhajóba vezető lépcsőház tágasabb lehetett, és a főlépcső tekintete imposantabbá vált. Ellenben Gurkban jobbnak mondhatni a tökéletlen kereszthajónak a főhajó magasságáig való emeltetését, mert ez által oly tagosítás jött létre, mely az egyformaságot, kivált kívülről teljesen kizárja, s az épületnek némileg mozgalmas tekintetet szerez.

B. Sz. Márk velencei templomának befolyása.

Ez mindenesetre hasonlíthatlanul csekélyebb volt a pécsi székes-egyház tervezetében, mint a gurki domé; mi már onnan is kitetszik, hogy sz. Márknak csak altemplomát mondhatjuk román stílusúnak: mindamellett néhány mérvet sokkal könnyebben és nagyobb határozottsággal származtathatunk Velenczéből, mint Gurkból.

Ezt tehetjük nevezetesen a pécsi pillérosztályra vonatkozólag. Fentebb a pécsi pillérosztály közép nagyságát megalapítottam $4\text{p} = 27,50'$ -nyi mennyiségben, mely közelítőleg aránylagos öt negyede a gurki $2\text{k}' = 16,95'$ -nyi mennyiségnek, mondom közelítőleg; mert a számítás $27,50'$ helyett csak $27,35'$ -at adott. Ha már most a pécsi pillérosztályt nem Gurkból, hanem Velenczéből származtatjuk; mi azért is czélszerűbbnek tetszik; mert Gurkban is ezen osztály oly különböző, hogy ott is középszámot kelle felkeresnünk, — akkor a rendszeres $27,50'$ -nyi számot sokkal inkább meg fogjuk közelíteni.

	rendszeresen
A dijoni oszloposztály 2d	$= 7,21'$
A velencei altemplomban d	$= 5,27'$
A pécsi fel- és altemplomban 4p	$= 27,50'$

A velencei altemplom kereszthajójának egy-egy szárnya négy ily oszloposztályból állván teend $4\text{d} = 21,08'$ -at, s álland a dijoni osztályhoz aránylagosan mint $2 : 1$ -hez és a pécsihez mint $1 : \sqrt{2}$ -hez. A velencei altemplom egysége $40,48'$ a pécsi $\sqrt{2}$ -je $52,84'$, leend tehát

$$40,48' : 52,84' = 21,08' : x$$

$$x = 27,51, \text{ a pécsi pillérosztály hosszához.}$$

A velencei altemplom oszloposztálya d -nyi nagyságának analógiája a 2d -nzi dijonival világosan mutatja, hogy jól jártam el az utóbbi meghatározásánál.

Más lényeges pécsi mérvet, hanem ezt már nem oly könnyen, mint az előbbi, de mégis könnyebben mint a Gurkiból származtathatni a velenceiből; e mérv pedig a pécsi altemplomi oszlop magassága, mely mérv teszen $9,08'$ -at (l. 44. sz. fametszetünket); mig velencei előpéldánya mint láttuk (l. 42. sz. fametszetünket) $2\text{g} = 5,70'$ -at teszen. A pécsi nagyobb magasság a velenceiből következőleg származtatható, legelőször a pillérosztály utmutatására veendő a $5,70'$ -nyi, mint egységnyi $\sqrt{2}$ -je s ez felosztandó $\sqrt{2}$ -al.

A pécsi egységnek $\sqrt{2}$ -je $52,84'$ leend tehát egyenletünk

$$40,48' : 52,84' = 5,70' : x$$

x leend $7,457'$ s ezt felosztva $0,816$ -al nyerendünk $9,14'$ -at azaz a pécsi altemplom oszlopának $9,17'$ -nyi magasságát.

Egyébiránt, mint látandjuk, ezen oszlop magasságát egyenesen a dijoni oszlop magasságától is származtathatni.

Találhatnánk ugyan még más mérvet is, mely a velencei és pécsi altemplom közti geneticus viszonyt árulja el, azonban legyen elég csak e kettőre utalni.

C. A dijoni templom befolyása.

Fentebbi megjegyzésem szerint a pécsi templom 37,37'-nyi egységét nem lehet a gurki 28,96'-nyi egységből származtatni, még pedig azért nem; mert a pécsi tervező csakis 5 és fél egységnyi templom-hosszának daczára, azt absolute sokkal hosszabbra akarta kinyújtani (körülbelül 207'-ra) mint a minő a gurki (ide nem értve az előcsarnokot) hat 173,76'-nyi egysége volt. Ezért tehát a pécsi tervezőnek sokkal nagyobb egység kellett mint a gurki, s ezt ő, némileg hosszadalmas uton, a dijoni egységből származtatja.

Ugyanis a pécsi egység úgy áll a dijoni egységhez, mint $1 : (4 \sqrt{2} - 1) \sqrt{2}$,

$\sqrt{2} - 1 = 0,414$, ha e számmal a dijoni 27,70'-nyi egységet szorozzuk leend 11,467', ha ez utóbbi számot $\sqrt{2}$ azaz 0,816-al szorozzuk, leend 9,35'-unk és ha végre e számot négyszer vesszük, leend 37,40'-unk, mi csak három század lábbal több a pécsi 37,37' egységénél, mely 40 régi római láb-nak felel meg, míg a dijoni egység 30,50' régi római lábú; a pécsi mester tehát a dijoni egységet céljára 9 és fél lábbal nagyobbította, de nem önkényesen, találomra, hanem rendszeres uton; minőt, a gurki $28,96' = 31'$ régi római láb új 9 láb hozzáadásával, nem követhetett volna.

Fentebb a pécsi templom 4 $\frac{1}{2}$ -nyi pillérosztályát a velencei altemplom áthajója közbevetítése által a dijoni 2 $\frac{1}{2}$ -nyi oszloposztályból származtattam, ezen analogia még világosabb leend, ha látjuk, hogy a pécsi pillér osztály az altemplomban két egyenlő nagysága, azaz 2 $\frac{1}{2}$ -nyi oszloposztályra oszlik, s hogy így a dijoni és pécsi altemplomi osztály közt az igen egyszerű és világos $1 : \sqrt{2}$ -nyi arány létezik.

De ezen arálynak feltűnő geneticus rokonsága hasonlóan mutatkozik más mérvekben is: a dijoni oszlopnak alsó átmérője t. i. úgy áll a pécsihez, mint $\sqrt{3} : 1$ -hez. Plancher, a leggyöngébb dijoni oszlopok peripheriáját teszi 5 lábra, mi 3,14-el felosztva ad az alsó átmérő számára 1,59'-at. Taylor és Sargot két oszlopot adnak, a gyöngébbnek alsó átmérője 1,68', rendszeresen $\frac{1}{2} = 1,60$ -ra vehetjük. A dijoni egységnek $\sqrt{3}$ -ja $27,70' \times 1,732 = 47,93'$; leend tehát következő egyenletünk:

$$47,93' : 37,37' = 1,60' : x$$

$$x = 1,24' \text{ azaz a pécsi oszlop alsó átmérője fél } \frac{1}{2} = 1,24'$$

A dijoni oszlop felső átmérője fel van jegyezve Taylor és Sargotnál 1,53'-ra, ez rendszeres $\frac{1}{2} = 1,50'$. Pécsen ezen átmérő a dijoni aljának fele, azaz fél $\frac{1}{2} = 1,08'$; világos tehát, hogy a pécsi oszlop két átmérőjét a dijontól kell származtatnunk, még pedig annál inkább; mert innen eredt a pécsi oszlop magassága is.

41. sz. fametszetünk a dijoni oszlop magasságát adja 9,56' rendszeresen $4f = 9,60'$ -ra.

44. sz. fametszetünk a pécsi oszlop magasságát adja 9,08' rendszeresen $2f = 9,17'$ -ra.

Itt ugyanazon arány létezik, melyet az oszloposztályok közt találtunk, azaz a $\sqrt{2} : 1$ -hezi arány. A dijoni $\sqrt{2}$ -je 39,16' leend tehát egyenletünk.

$$39,16' : 37,37' = 9,60' : x$$

és $x = 9,12'$ azaz a pécsi magasság, csak 0,04' hiányával.

S így legnagyobb tanúsága annak, hogy e mérvek meghatározásánál nem a gurki, hanem a dijoni templom szolgált alapul, azon körülményen, mely szerint nemcsak az oszlop egyes része, hanem egész

rendszere, azaz az osztályok nagysága, az oszlop valamint alsó úgy felső átmérője, végre egész magassága is igen könnyen áttekinthető arányosítással a dijoni példányra utalnak: míg a gurki már csak azért sem szolgálhatott alapul; mert a pécsi tervező a gurki kisszerűnél tökéletesebb oszloprendszert akart alkalmazni.

A pécsi templom egyéb igen nevezetes építészeti tagjának aránya szintén inkább a dijoni, mint a gurki templomból volt véve; értem itt az eredeti kereszt-karzat magasságát, melyre az alatta volt főosztályok emelkedéséből biztos következtetést lehet vonni.

Vizsgáljuk erre nézve 14. sz. alatti fametszetünket, mely, — mint az a 8. sz. fametszeten látható alaprajzból kitűnik, — ugyanazon legnyugatibb déli tövet tünteti elő. Itt a fő egyes részeinek, gerinczhordóinak, négyféle magasságát észlelhetjük a kapitaelek által, ezen négy különféle magasságnak három alsaja, s alacsonyabbja, kétségkívül teszi egy eredeti, azokkal viszonyban állott kereszt-karzatnak (Querempore) létezését.

A fő legalacsonyabb részének, mely legnyugatibb fekvésű, magassága, a földről egészen a kapitael tábla felső vonaláig, mér $\mathfrak{F}=10,31$ lábat rendszeresen (valóban valamivel kevesebbet, mintegy $10,05$ lábat), a szomszéd tőpilaster, szintén a földről felfelé kapitael-abacusa felső színéig, mér $2\mathfrak{b}=14,58'$ -at rendszeresen, (valóban valamivel többet, mintegy $14,71$ -et). E két mérv közt tehát az $1: \sqrt{2}$ -hez arány létezik; mert $\frac{14,58'}{1,414}$ ad $10,31'$ -at. A harmadik részletnek, mely két pilasterből és egy közép gerinczhordóból áll, magasságát mértem mintegy $18,09'$ -ra, melynek megfelelő rendszeresszámot nem igen találhatni.

A nyugati homlokkal belső felületéből kiszökő pilaster még megvan, az északi és a főhajó közti tengelyen, — a fő- és déli mellékhajó közti tengelyen újabb időben e helyre lépcsőházat építettek, — l. 8. sz. fametszetünket, — a pilaster közepére egy kiszökő féloszlopot kell gondolnunk, mely az utolsó fő $=10,31'$ magas féloszlopnak megfelelően; e két oszlop közti feszítési ürt $17,80'$ -at teend, s ez levén egy félkörű boltív alapvonala, fentője a félkörű bolt magasságát adja, azaz $\frac{17,80'}{2}=8,90'$ -ra; az így talált félkör teteje fö-

lött, még vagy másfél lábnyi magasságot kell feltennünk egész a karzati padozat alsó kezdetéig, leend tehát annak számára következő magasságunk $10,31'+8,90'+1,50'=20,71'$ vagyis rendszeresen $2\mathfrak{b}=20,62'$. Ezen $20,62'$ -nyi mérv tulemelkedik a közép fő részleten $20,62'-18,09'=2,53'$ -al. Ha ellenben a karzat magasságát határozónak nem a $10,31'$, hanem a $18,09'$ -nyi, magas gerinczhordót (Dinst) vesszük, akkor az ehez hasonló és megfelelő, a déli mellékhajó falából kiszökő, féloszlopig terjedő ürt $17,80'$ levén, a félkörnek magassága $8,90'$ és ehez teteje fölött $1,50'$ -at tevén fel a karzat alja $18,09'+8,90'+1,50'=28,49'$ -ra emelkednék; tehát csaknem nyolcz lábbal magasabbra, mint az első esetben; és túl a pillérosztály félkör hevedere kezdetén, mi semmi esetre nem volna oly előnyös mint a karzatnak csakis $20,62'$ -nyi magassága. Én tehát hiszem, hogy a karzatot hordó hevederív a $10,31'$ -nyi magas legalacsonyabb féloszlopon állott, és hogy a két $14,58'$ és $18,09'$ -nyi magas törészlet csak fagyámokat (Consolen) hordott, részben ezeken, részben pedig a $10,31'$ -nyi féloszlop fölötti kőhevederen feküdt a kereszt-karzatnak szintén faanyaga és fekirá-nyos alsó padozata. E véleményben pedig megerősít még azon körülmény is, hogy a főhajóban oly régi oszlopoknak semmi nyoma, melyek az itt előforduló nagy feszítési ürt (Spannweite), szokás szerint, három kisebb részre osztván, megrövidítnék s így lehetségessé tették volna a kereszt-karzatnak kőanyagból felépítését. Ehez járul, hogy az eredeti kereszt-karzat egészen eltűnt, s hogy annak hajdani létezésére csakis a fő részeinek különböző magasságából lehet biztos következtetést vonni.

Fentebb a kereszt-karzat magasságát rendszerileg $2\mathfrak{b}=20,62'$ -ra, az azt hordozó oszlopét pedig $\mathfrak{F}=10,31'$ -ra találtuk. Az oszlop tehát úgy áll a karzathoz mint $1:2$ -hez; ugyanez arány van a gurki oszlop és az e fölötti kereszt-karzat magassága közt, mert ott, az előbbi $2\mathfrak{C}=13,02'$, az utóbbi $4\mathfrak{C}=26,04'$, tesz. De ha ezen arány vétetett is a gurki dom példája után, a rendszeres mérvet magát onnan nem vehették; mert a pécsi egység sokkal nagyobb levén a gurkinál, $4\mathfrak{C}=33,69'$ -bal, a karzat szertőlötti magasságot nyert volna. Itt tehát más példa után kellett indulni, s ezen példát ismét a közös anya templomban, Dijonban, lelték föl, hol az emeletek magassága, épen úgy mint Pécsen a kereszt karzaté, $2\mathfrak{b}$ -re $=15,29'$ volt határozva. A dijoni egység $27,70'$ a pécsi $37,37'$ leend tehát egyenletünk

$$27,70' : 37,37' = 15,29' : x$$

x pedig $= 20,62'$ azaz az eredeti pécsi karzatnak a földtől való emelkedésével.

Ha olvasóm eddig követett, a görög mondat szerint „*μὴ κατοικνεῖ μακρὰν ὁδὸν πορεύεσθαι πρὸς τοὺς διδάσκειν τί χρήσιμον επαγγελλομένους*” úgy hiszem négyről győződhetett meg számtanilag.

1ör. Hogy azon arányozási rendszer, melyet fővonásaiban előadtam „A fehérvári ásatások” című munkámban valóban a középkorban használt rendszer, vagyis hogy ennek elvesztett ismeretéhez újra hozzájutottam.

2or. Hogy ezen rendszer századokon át volt használatban; mert ezt itt két századra nézve bebizonyítottam; t. i. a XI-ik század elején megkezdett dijoni templomtól fogva egészen a XII-ik század végén épült pécsi székes-egyház koráig.

3-or. Hogy a középkormestere, ámbár meghatározott rendszerhez kötötte magát, mégis képes volt a legnagyobb szabadsággal működni mert a rendszer határain belül a választás és alkalmazásnak igen nagy tér nyílt számára; nem áll tehát mit némelyek ezen rendszert czáfolólag felhoznak, hogy ez az építésztszámító gép péla csontyítja s elveszti tőle a mozgathatási szabadságot.

4er. Hogy a középkorban nagy és gyakori volt a közlekedés a különféle országok emberei, de kivált művészei közt, s hogy a középkoriak is tartották magokat a fentebb idézett „*μὴ κατοικνεῖ*”-hez.

A taglalás itt legelőször alkalmazott módszerét, báre az a szokottnál fáradtságosabb, azért tartottam szükségesnek; mert a középkori építkezések egymástól származtatását tökéletesen megalapítja s így a feljegyzett történeti adatokhoz a chronologia megállapítására nem megvetendő elemet szolgáltat, mit a pécsi székes-egyház példája kézzel foghatólag bizonyít. Emódszert a természettan mintája szerint „*építészeti egybehasonlító boncztan*”-nak nevezhetjük, melyben főszerepet játszik a folytonosan növekedő tapasztalásból merített szerkezeti haladás, mely egyrészt az építészeti anyag természetéhez alkalmazkodó combinációk és alakzatok feltalálásában, másrészt a folyvást növekedő szerkezeti bátorságban nyilvánul.

Eddigi taglalásom az építészeti hasonlító boncztan körébe vágott, hátra van még hogy a pécsi templom némely részeit u. m. kifejlett tövét, kapuzatát, ablakait és a későbbi, a csúcsíves korból származó hozzáadásokat elemezzem, kevesebb tekintettel máshonnani származásukra, és végre, hogy a pécsi székes-egyházat beillessem a magyar székes-egyházak négy tornyos rendszerébe.

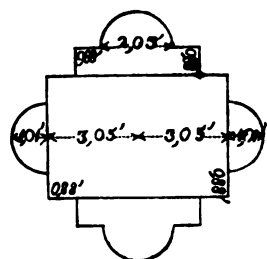
Két, a többinél sokkal inkább kifejlett tő-párt látunk a pécsi templomban, az első pár a szentély nyugati végén áll, a második, mint utolsó nyugatfelé, a mostani orgona-karzat határán, mindkettőt pedig a 8. sz. fametszeten látható alapterv ad, az utolsót nagyobb mérvben 14. sz. fametszetünk. Az előbbinek egyedül három negyede tartozik a kifejlett tők sorába, negyedik negyede pedig csak egyszerű pillér, mely a többi durvább templom-pillértől nemcsak hosszabb, hanem keskenyebb alakja által különbözik, e szerint tehát 14. sz. fametszetünk illusztrációja nyomán egyedül a karzat tövét fogom vizsgálni.

E tő kereszt alakú tő; mert egy középső körön, a négy cardinal táj felé, négy egyenlő hosszú ág szökik ki, minden ága tengelyén áll pedig egy-egy a félkörnél valamivel nagyobb féloszlop. A kereszt tő lényeges s elszakíthatlan viszonyban áll a kereszt-bolttal és rendesen egy-egy kereszt tő áll négy keresztbolt központján, hol annak reá sulyosodó négy negyedét felfogja és hordja, mint ezt templomunk alapterve 8. sz. fam. mutatja. Az e tövet megfekvő, s belőle eredő négy kereszt-boltnak részei: egy-egy, összesen négy hevederív (Gurtbogen, arc doubleau) és négy kereszt- vagy diagonal ív, mely régebben két bolt süvegnek egymással érintkező széléből áll össze, s így csak metsző szélet képez, későbbben pedig e helyt gerinczet (Diagonalrippe, ogive) mutat, végre a kereszt-gerincz vagy metsző szélek közti nyolcz bolt-süveg (Kappe, lunette, triangle de voûte). Ezeken kívül a zárfa mellett, s azt érintve húznak későbbben még egy harmadrendű ívet, a fallívet (Wandbogen, arc formeret). Ezen ívek közt legerősebb szokott lenni a két szabad pillér közti ív a templom hosszában, a választó ív (Scheidebogen, a valóságos arc doubleau); mert

zt fekszi meg a középhajó magas fala, melybe a középhajó magas ablakai vannak törve, ezen ív kettős; mert a tő keleti és nyugati oldalán van alkalmazva; kevésbé erős az átív (Transversalbogen), melynek egyike a fő-, másika a mellékhajó fölött vonul el, a tő északi és déli, vagy déli és északi oldalán, leggyöngyöbb a bolt süveg közti gerinczes ív. A csúcsíves styl legkifejlettebb korában a tőt az azt megfektvő ívek és gerinczek különböző erőssége értelmében alakítják, míg a román styl csak a tő egyen mérvű alakítását ismeri, s egyenlően készíti ennek mind a négy oldalát. Ily symetrikai tő a miénk is, tekintet nélkül az ívek különféle vastagságára. A pécsi székes-egyház főhajója magas falának vastagsága $g = 3,05'$, a tő keleti és nyugati ágának szélessége pedig $t = 3,096'$, a magas fal tehát elegendő alapot talál ez ágakon emelkedni. E fal még az eredeti, de a boltozat újabb; eredetileg a székes-egyház boltozva nem volt; miből világos, hogy, a keresztbolt által feltételezett kereszttő itt felesleges, pater sine filio, volt s így nem keletkezhetett Pécsen, hanem másonnan hozatott ide, hihetőleg Franciaországból, hol a keresztbolt és kereszt-tő legelőbb fejlődött ki, és már egész századdal a pécsi székes-egyház építése előtt használatban volt.

A kereszttő tervezetét, már csak azért is; mert négy egyenlő ágból áll, a centralis elven alapulónak kell tekintenünk, azaz ágainak és alakjának alkotását és arányait egy közös középpontból kell meghatároznunk.

A közös középpontból $g = 2,63'$ -nyi fentővel egy kör huzandó; ez 14. sz. fametszettinken területének világosabb színe által van kitüntetve, s e kör a tőnek magva, építészeti anyaggal egészen betöltött része, úgy, hogy a négy kereszt ág e kör periferiáján kívül fekszik és legfeljebb beszökő szöge e kör periferiáját csak érinti, de sehol sem vág bele. A szomszéd hajó-pillérnek szélessége lévén $2j = 5,08'$ hossza $e = 5,60'$ leend $5,60' \times 5,08' = 28,45$ négyeg lába, a kereszttő területe magvát találjuk: $2,63' \times 3,14 = 8,26'$ ez a kör periferiája s ez szorozva a fentővel leend négyeg terület $8,26' \times 2,63' = 21,72'$ tehát e rendszeres terület csekélyebb a szomszéd pillér rendszeres területénél; azonban ezen területhez járul még a négy ág-
nak és a négy fél oszlopnak területe is, mit összesen következőleg kiszámíthatni: Van, mint 45-ik famet-



45. áb.

szetünk mutatja, középső hosszukás négyszögünk, melynek hossza a következő tételekből áll:

$$0,92' + 0,85' + 2,03' + 0,85' + 0,92' = 5,57'$$

szélessége pedig:

$$0,85' + 2,03' + 0,85' = 3,73'$$

szorozva $5,57'$ -nyi hosszát $3,73'$ -nyi szélességével, leend négyszög területe számára $20,77'$. *)

Ehez hozzá kell adnunk az északi és déli ág épszögű kiszökését, egynek egynek hossza $0,85' + 2,03' + 0,85' = 3,73'$ ezt szorozva $0,92'$ -nyi szélességével leend $3,43'$ s ezt kétszer véve $6,86'$ -unk,

Végre ehez járul még a négy féloszlop területe, melynek fentője fél $f = 1,01'$ ezt szorozva fél periferiájával $\frac{3,13'}{2} = 1,56'$ leend egy-egy féloszlop számára $1,57'$, mind a négy számára pedig $6,28'$. Összeadván az így talált három tételt, leend a kereszttő egész négyeg területe

$$20,77' + 6,86' + 6,28' = 33,91',$$

tehát $33,91' - 28,45' = 5,46'$ -bal nagyobb a szomszéd főhajó pillérénél. De még ezen számot is valamivel szaporítanunk kell; mert a négy féloszlop tulajdonképen több mint féloszlop, mert felénél többszökik ki, az akkori szokás szerint. A nagy négyszög félhossza $\frac{5,57'}{2} = 2,785'$, a féloszlop középpontjának távolsága a közös középponttól pedig $g = 3,05'$, így a két szám közti különbség $0,27'$, a féloszlop átmérője tehát mintegy öt negyedével szökik ki.

A kereszttőnek ezen, a többi középhajó pilléreiről nagyobb négyeg területe annál inkább feltűnő; mert a hosszajónak utolsó nyugati osztálya rövidebb a többinél, ehez hozzá véve alakjának eltérését,

*) 45. sz. fametszetünkön a kis épszögek $0,92'$ -nyi és $0,85'$ -nyi oldal hosszának középszámát azaz $0,98'$ -at vettem; a $0,92'$ -nyi és $0,85'$ -nyi közti különbség ugyanis csak a nem eléggé pontos kidolgozásnak eredménye lévén: mert másutt, hol a kivitelre több szorgalom fordított, az efféle épszögek oldalai mindig egyenlők.

és illetőleg előhaladását, a többi pillér rendeltetésén kívül, a keresztőnek még más céljának is kellett lennie, t. i. a kereszt-karzat hordásának.

Keresztőnk három rendszeres nagyságát találtuk: magva $2g=5,26'$, féloszlopa $g=2,03'$ -nyi, átmérője és a két középpont közti távolság $g=3,05'$ mérvében.

Hasonlítván a főmérvet t. i. a $2g=5,26'$ -nyit, más templomokéhoz, azt fogjuk találni, hogy azt később $\sqrt[3]{3}$ -ra szállították le ($2h$, Pécsen $4,31'$ -nyi nagyságra) sőt innen is lejjebb, mint p. o. Kölnben a négyzettő (Vierungspfeiler) magva csak $2'g$ -nyi, tehát még kisebb mint a $2h$ -nyi, átmérővel bir. Dijonban, mint láttuk a kisebb oszlopok, alsó átmérője h -ra volt határozva. A dijoni átmérő $h=1,60'$ levén, hogy a pécsi g betűs rendszeres mérvet nyerhessük, mely úgy áll a h -hoz mint $1 : \sqrt[3]{3}$ hoz szükséges a dijoni egység $\sqrt[3]{3}$ -ját keresni, ez pedig $27,70 \times 0,816 = 22,60'$; leendő tehát

$$22,6' : 37,37' = 1,60' : x$$

$$x \text{ pedig } 2,64' \text{ vagyis a pécsi mag fentője } = 2,63'.$$

A pécsi féloszlop $g=2,03'$ -nyi átmérője a $2g=5,26'$ -nyi tö-magnak közelítőleg három nyolczada mert $\frac{5,26'}{8} = 0,6575'$ és ez szorozva 3-mal $= 1,97'$.

Vége a féloszlop $g=2,03'$ -nyi átmérője a két középpont közti $h=3,05'$ -nyi távolságnak $\frac{1}{3}$ -da, mert $\frac{3,05'}{3} = 1,0166'$ és ez szorozva kettővel $= 2,03'$.

A nyugati, vagyis főkapuzat tervezete következőleg alakult (v. ö. 23. sz. fametszettünket) legelőször is meghatározott a nyugati vagyis főhomlokzat falának vastagsága, mely mérve $6,54'$ -at ad, $2f=6,47'$ -nyi mennyiségre, ezután meghatározott a kapu nyílás, mely mérve $5,91'$ -at ad, $r=5,95'$ -nyi mennyiségre. A nyílás közepén meghosszabították a templom hossz tengelyét vagyis keletről nyugatra menő egyenes vonalat húztak, s ezt, kezdve azon ponttól, melyen azt a főfal külfelületének hosszabbított vonala metszi, úgy osztották fel, hogy esett:

	mérve	rendszeresen
a kapu béllet előtti rész számára	1,42'	$k = 1,43'$
a béllet mélységének számára	2,21'	$2\mathfrak{H} = 2,21'$
a kapu nyílásának számára	0,96'	$\mathfrak{m} = 0,95'$
az ajtószárny oldal támasztására	2,69'	$g = 2,63'$
s így lett a kapuzat mélysége	7,28'	7,22'
levonván ezen összegből a kapu oldal pilaster $0,74'$ vagyis $\mathfrak{H}=0,73'$ -nyi kiszökését marad		
a homlokfal vastagsága számára	7,28'	7,22'
—	0,74'	0,73'
	6,54'	6,49' vagyis

$2f=6,47'$, ha t. i. a rendszeres számok két század tulterjedő lábat az egyik vagy másik tag mélységéből levonjuk.

Legnagyobb szerepet játszik az egész kapuzat szerkesztésben a $2\mathfrak{H}=2,21'$ -nyi mérv; mert ez adja az egységet a béllet alaptervének alakítására; ha ezen egységet szorozzuk $\sqrt[3]{2}$ -el, leendő $2,21' \times 1,414$ leendő $3,12'$ vagyis $4\mathfrak{n}=3,14'$ -nyi mennyiségünk, mely egy-egy oldal-béllet szélességét meghatározza, ha pedig a fentebbi $2,21'$ -nyi számnak $\sqrt[3]{3}$ -át vesszük, leendő $2,21' \times 1,732 = 3,80'$, vagyis $4\mathfrak{m}=3,79'$ -nyi mennyiségünk, mely a két háromszög-oldal közti hypothenusa hosszát határozza meg. Ebből látjuk, hogy a béllet mélységének mérvéből, ezt egységnek véve, oly háromszög készült, melynek kis oldala épen ezen mélységet méri, melynek nagy oldala határozza a béllet szélességét és melynek hypothenusán áll s fejlődik ezen béllet maga, csaknem egész tagozásával; s ez annál nevezetesebb; mert rendszeren a kapuzat bélletet egyenszáru háromszögek hypothenusáin szokták alakítani, s e hypothenusa tehát e szárahhoz úgy áll, mint $\sqrt[3]{2}$: 1-hez, következésképp kifejlődési tere sokkal csekélyebb mint itt, hol a hypothenusának mérve $\sqrt[3]{3}$, azaz hol ez úgy áll a szokásos hypothenusákhoz, mint $1,732 : 1,114$ -hez,

A béllet tagozása két faloszlopkából, egy nagyobb mérvű karnies alaku tagból, egy horonyból, négy épszögű kiszökésből és egy egész sarkoszlopból áll. Egészben véve a béllet alkotását inkább lapos-

nak mondhatni, a két faloszlop nem szökik ki kellőleg, a közte levő horony nem mélyed be elegendőleg; jobb tekintet szerzésül egyedül a sarkoszlop szolgál, melynek alsó átmérője $0,48'$, rendszeresen $q=0,48'$ felső átmérője pedig $0,41'$, rendszeresen $S=0,40$; a faloszlopok átmérője $r=0,34'$; tehát az előbbi és utóbbinak alsó átmérője úgy áll egymáshoz mint $1 : \sqrt[3]{2}$.

Mint érintve volt, a kapuzat alá öt lépcsőt helyezvén, a föld alapvonalát levittem egész addig meddig ez a székes-egyház keleti részén lefelé terjedt.

A kapu nyílás $r=5,95'$ szélessége úgy áll $9,75'$ vagyis $2d=9,72'$ -nyi rendszeres magasságához, mint $1 : 2 \sqrt[3]{2}$; mert ha $5,95'$ -at szorozzuk $0,816$ -al leend $4,85'$ -unk, s ennek kétszere $9,70'$. E nyílás vonala meghatározza az oszlopok kapitaeljeinek kezdetét, azon mintegy $0,60'$ -bal tulemelkednek a faloszlopok kapitaeljei és vállkövei a szabad sarkoszlopok pedig $1,19'$ -bal; az utóbbiak egész magassága tehát $10,91'$.

A sark-oszlopok részletes magasságát következőleg rendszeresíthetni.

	mérve		rendszeresen
A kapitael magassága	$1,15'$	$1=$	$1,17'$
A tő magassága	$8,50$	$=$	$8,50'$
A láb és talap magassága	$1,26'$	$2=$	$1,27'$
Egész magasság	$10,91'$		$10,94'$

mi iránt meg kell jegyezni, hogy a fekirányos vonalak nem lévén tökéletesek ide s tova a precisióhoz pár századnyi láb hiányzik. Az oszlop egész magassága itt a kapunyílás emelkedésétől függvén, miből le kell vonni a $2=1,27$ -nyi oszlopláb magasságát, ezen okból a tőnek nem lehet rendszeres mérve, a mostanihoz még legközelebb jár a $C=10,31'$ -nyi rendszeres mennyiség.

Említendő még, hogy a faloszlopok kapitaeljein torzitott emberfők mutatkoznak.

Az ajtó szemöldet (Oberschwelle) képező kő $0,87'$ -nyi magas, s é fölé az $3=2,50'$ -nyi hosszú fentővel körülvont félkörű ajtó-mező (tympanum), mely fölé a tagozott ívben (archivolte) mindig nagyobbodó félkörben ismételve vannak a béllet alsó részei, ugyanazon hibás lapossággal.

Az egész kapubéllet szélessége $4m=3,79'+r=5,95'+3,79'=13,53'$, ez összegnek felét $=6,67'$ hozzá kell adni a kapu-szemöld $0,87'$ -nyi és a kapunyílás $2d=9,72'$ -nyi magasságához és leend $17,35'$ -nyi emelkedésünk, mely az egész kapuzaté; ehhez járul ugyan még egy nem egészen fél lábnyi vastag külső keret is, de dacára mindezen tagozatnak a pécsi főkapuzatot imposansnak nem mondhatni, nem mondhatni pedig lapos alakzása miatt és nem mondhatni azért, mert sem $13,53'$ -nyi egész szélessége nem felel meg a $37,37'$ -nyi főhajó szélességének, sem mintegy $17,70'$ -nyi emelkedése nem áll arányban a főhomlokzat $74,74'$ -nyi magasságával; a tervező itt inkább az emberi alakot és a kényelmet, semmint az egész főhomlokzatnak nevezetes nagyságát és kiterjedését tartotta szem előtt.

E hiány még inkább feltűnik, midőn látjuk, hogy a $74,74'$ -nyi magas homlokfalának alsó osztálya, első párkányzatával együtt, csak $21,62'$ -at téve, vagyis kajácsával együtt rendszeresen $2k'=21,88'$ -ra volt tervezve, mely a mért párkányzathoz nincsen hozzá számítva. E párkányzatnak kiszökése igen csekély, mi szintén gátolja a főhomlokzatnak hatásosabb tekintetét. Kivéve a kapuzatot és a tagadhatlan eredeti alsó párkányzatot, a főhomlokzaton nincsen építészeti tagozás, mely az eredeti építkezésből maradt volna fel. A déli oldalhajó kapuzata igen hasonló a főkapuzathoz, jelenleg egész új előcsarnok vezet hozzá. Az észak mellékhajó kapuzata szintén nem vezet többé a szabadba és ki van vetkeztetve eredeti jelleméből, a mi fenmaradt ugyanis hasonló laposság tekintetében a főkapuzathoz; fal- vagy szabad-oszlop itt alig létezett valaha.

Az oldalhajók eredeti ablakainak mindnyája eltűnt, miután az oldalhajókhoz kápolnákat építettek és a középhajónak magas ablakaiból is csak egyetlen egy maradt fen olyan állapotban, hogy eredeti arányaira reá ismerhetni; ezen ablak alaptervét adja 16. sz., restaurált emelkedését pedig 27. sz. fametszetiünk. Alapterve következőleg készült: a fal $g=3,05'$ -nyi vastagságát három egyenlő részre osztották, a külsőt az ablak béllet, a középsőt az ablak nyílás, a belsőt a belső kajács számára, az ablak nyílás kapott $2l=2,34'$ -nyi szélességet, e szélesség, a béllet számára, minden oldalon szaporított $0,56'$ vagyis $p=0,52'$ -bal, s ez volt a béllet háromszögének egyik oldala, a második $\frac{20,5}{3}=1,02'$ -nyi háromszög oldal képezte a béllet szélességét, s az e két oldalt összekötő hypothenusán alakult a bélletnek két lapos horonya s három épszögből álló tagozata. Itt tehát a főkapuzat szerkező háromszögnek ellenkezője történt, midőn t. i. nagyobb oldala nem a béllet szélességét, mint amott, hanem mélységét határozta. A tagozás még laposabb a kapuzatánál.

Az ablaknak egyenes szára vagy bélletének magassága fél $\mathfrak{C}=4,21'$, ehhez hozzá adva az egész szélességnek felét, azaz $l=1,17'+p=0,52'=1,69'$, leendő az egész ablaknak emelkedése $5,90'$ közelítőleg $r=5,95'$.

A középhajó magas ablakai fölött több helyütt még meg van az eredeti korona-párkányzat; egész $3,50'$, $2i=3,52'$ -nyi magassága, e kielégítő volna, de kiszökése nem elegendő, felső része megfordított attikai láb alaku, ez alatt látjuk a szokásos román fűrész- és gyámköveken emelkedő félköríves friest.

A templom boltozata a csúcsíves korszakba tartozik, első alakítása t. i. a fentebb idézett, a szentély ablaka fölött látható felírás szerint 1335-re esik, mikor a szentélyt és alkalmasint a hosszajó mellék hajóit is boltozással látták el, de a szentély akkori boltja nem jutott reánk, a mostani újabb ezen évnél azonban reánk jutott az egyszerű sőt durva eredeti szentély-pillérek 1335-ben történt megtoldása; melyet a célzott beboltozás követelt, s melyet alaprajzunkon és, nagyobb mérvben 2. sz. fametszetünk bal oldalán lent látunk; ugyanis itt a templom középtengelye felé néző $4,50'$ -nyi pillér oldala közepére új tőt illesztettek, mely kiszökő levágott sarku épszögből, és ebből kiszökő féloszlopból áll, e tagokon emelkedtek azután a boltgerinczek, magvaik csak gypszből levén készítve, időnként darabonként lehullanak.

Ezen átalakítás még meglehetősen egyszerű, azonban sokkal bonyolódottabb a hosszajói pillér felső részének átalakítása, melyet 14. sz. fametszetünk mutat, a középhajó gerinczhordója itt is csak beillesztetett a régi pillérbe, hanem e gerinczhordó itt már hármas faloszlopból áll, mely torz-emberfej alaku gyámkövön emelkedik, anélkül, hogy a földre leszállana, mi a szentély pillér oldalán történik. E gerinczhordónak magassága a bolt kezdetéig $4\mathfrak{C}=22,46'$. Ezen átalakítás a templom szerkezetének nem árt, ha a bolt kívülről ivtámokkal tartatik meg helyében, de midőn ezeket nem alkalmazták, szükségkép ártalmassá lőn a bolttali megterhelés, és pedig annál inkább, mennyivel nagyobb mértékben gyöngítették a pillérek felső részét. Ugyan is 14. sz. fametszetünk jobbról lent pontozott vonalakban adja a pillér-négyszögöt, melyből úgy szólván, kivágták a hasonlíthatlanul gyöngébb sötétebb épszögű alakzást; e kivágás által pedig még jobban itt, mint a középhajó felé, gyöngült a pillérnek a mellékajótnéző része, a bevágás itt csaknem $2'$ -nyi mélységre terjedt a csak $5,08'$ pillér vastagságában és külső nyílása $3,50'$ -nyi. Legesekélyebb okát sem tudnók adni ezen eljárásnak, ha csak illyent a tervező vakmerősége kitüntetésébe nem akarunk keresni; azonban bizonyos, hogy a gerinczet hordozó gyámkövet ép úgy ki lehetett volna szöktetni, mint az ellenkező oldalét és épen nem kellett azt, mi itt tötént, gödörbe helyezni, mint ezt emelkedésben 14. sz. fametszetünk jobb oldala az eredeti keresztű felső részén mutatja. S mindemellett a boltozó gerinczeinek nem birt hatalmas tekintetet szerezni, laposak azok és jelentéktelenek minden tekintetben, mit 15. sz. fametszetünkön eléggé láthatni. Nem csoda tehát, ha ily, részint vétkes elmulasztás (értem az ivtámak mellőzését), részint káros gyöngítés mellett, a pécsi székes-egyházban az enyészeti jelei ideje korán mutatkoznak abban, hogy a boltozat lassan-lassan ugyan, de biztosan szétfeszíti a középhajó magas falát, s annak következtében repezni s elrútulni kezd. Itt gyökeres orvoslásra van szükség, ez pedig egyedül új ivtámak felállításában kereshető.

A pécsi székes-egyház és a magyar székes-egyház négytornyos rendszere.

Magyarország nagy templomainál igen korán alkalmazást nyer a négy torony, ilyen volt már sz. István székes fehérvári basilikájának, melyet e király a XI-ik század kesdetén kezdett építeni, s mely alkalmasint már a X-ik század vége felé terveztetett.

Székes-egyházaink mindnyájának eredeti alnpzatait még nem ismerjük, mindamellet tudjuk hogy a négy tornyos elrendezés későbbben is megtartatott a III. Béla által újra épített székes-fehérvári templomban, s hogy e rendszer innen ment át a pécsi, az esztergami és a nagy-váradi, ez idő táján át- vagy újra épített, székes-egyházakba, s így öt. négy toronynyal ellátott nagy magyar templom ismeretes előttünk.

Fölötte nevezetes, hogy a magyar négy tornyos egyházában a tornyot nem ugyanazon helyen, s nem ugyanazon móddal, és jelentékenységgel alkalmazta, mint alkalmazta volt a külföld, azaz, hogy a magyar két keleti tornya nem szentély torony, vagyis, hogy itt nem találkozunk valóságos tornyos szentélyvel (Thurmchor) és hogy még a magyar két nyugati tornyot sem lehet tulajdonképi iker-toronnak nevezni; hanem hogy a magyar nagy templomnak négy tornya inkább az erődtornyok jellegét viseli magán.

Legyen szabad itt ismételnem mit e tekintetben „Fehérvári ásatásaim“ 118-ik lapján irtam. „A tornyos szentély (ott tévesen tornyos apsis áll) felteszi a kereszt-hajónak tökéletes fejlődését, felteszi a templom három águ T betűs idomának átváltoztatását négyágu kereszt-alakra, felteszi az apsis eltávolítását a kereszt-hajótól az által, hogy e két épületrész közt egy közbelső, a hossz szentély tétessék. Ezen új épületrész két oldalához lép a torony-pár úgy, hogy többnyire egész hosszát foglalván el, a hossz szentély képezi a torony négyegének egyik oldalát; másrészt a torony-négyeg nyugatfelé összeforr a kereszt-hajó ág keleti zárfalával, és még tovább keletfelé érinti az apsis azon pontját, melyen keleti szabad oldala a hossz szentély falába megyen át. A tökéletes tornyos szentély létre jöttére tehát kívántatik, hogy tornyai négyeg alakúak legyenek; és ezért még Anno érsek 1066-ban Kölnben épített sz. gereoni templom keleti részét sem ismerhetjük el tökéletes tornyos-szentélynek; mert tornyai, mint ezt újabb időben feltalált alapzatuk bizonyítja, hengeralakúak valának.“

„A külföldi négy-tornyos egyházak nyugati torony-párjára nézve pedig megjegyzendő, hogy ez, bár egybe forrva találtatik magával a templom négyszögével, és bár abba, megfelelőleg mellék-hajó-párjának, szervileg be van illesztve, mindamellet másrészt saját önállással is bír, ezen önállóságát vagy az által. tanusítván, hogy falai alakját a templom bensejében is világosan tünteti ki, vagy pedig az önállóság kiszökésben mutatkozik, melylyel a torony tulterjeszkedik észak- és délfelé az északi és déli mellék-hajó hossz-zár-falainál; hogy ne is szóljak a nyugati torony-pár emelkedéséről, melyben tökéletesen önállónak és saját célúnak nyilatkozik, és az épület pompás tekintetének öregbitése mellett, főleg a mindinkább szokásba jövő sok harang felakasztására szolgál, vagyis harang tornyává válik.“

A négytornyos egyház más neme a byzanti central stílnak szüleménye, melynek részint sz. István basilikájánál régibb, részint egykoru és újabb példányaival találkozunk Olaszhon és az akkori byzanti

birodalomban. Az Olaszországiak között legnevezetesebb Mailand városának sz. Lőrinczről czimzett temploma, melynek alaptervét 28. sz. fametszetünk adja. Itt egy középponti nyolczoldalu kúp négy terde oldala szomszédjában, nem közvetlen érintve ezen oldalt, egy-egy toronyféle épület áll; a kúp oldalnyomásának ellensúlyozása itt csak megközelítve, de elérve nincsen, nincsen pedig azért, mert a torony és a kúp közzé még háromszögű építkezés lép, és mert a toronyféle épület sokkal alacsonyabb volt eredetileg a központi kúpnál s így nem birt elég súlylyal a szándékolt cél kellő előmozdítására; itt tehát még csak meg van kezdve azon szerkezetileg igen czélszerű négy-tornyos central rendszer, melyet később a Rajna partjain alkalmaztak p. o. a schwarzhindorfi templomban és Kölnben a nagy sz. Márton és az apostolokféle egyházakban, Mint már érintém Görögországban a négy sarktorony helyébe kúp állott s így e rendszer lényegesen eltért a sz. Lőrincz templomában megkezdettől.

Sz. Lőrincz mailandi templománál fontosabb a magyar négy-tornyos egyház tekintetében az alsó Olaszországban fennmaradt san germanoi templom, melyet Hübsch és Schulz ismertettek.

Hübsch „Die altchristl. Kirchen nach den Baudenkmalern und aelteren Beschreibungen“ etc. czímű 1962-ben Carlsruheban megjelent könyve 48-ik folio lapján ezeket mondja:

„Ezen a nagy cassinoi benczés apátságtól nem messze fekvő kis templom szigoruan négyes alapon igen sajáttságosan van tervezve. A közép-torony, minden oldalán, félkörív által összekötött, négy oszlop által van határozva, (hordva), e négyes oszlopsort sikátor veszi körül, mely által amaz el van különítve a hármassal. A szabályos négyes, a sarkon egyaránt emelkedő négy toronyféle építménnyel kívülről is jelezve van. Az építészeti időt határozó történeti adatokkal nem birunk, de kétségen kívül áll hogy itt középkor előtti, tehát ó-keresztény templom van előttünk, még pedig inkább az előbbi, semmint a későbbi korszakba tartozó, mit az abban alkalmazott római-korinthei kapitáellel ellátott nyolcz márvány oszlop bizonyít. A falak valamennyie hihetőleg téglából épült, ezt azonban biztosan nem állithatni, mert külsőleg későbbben vakolatot alkalmaztak. Midőn a főhomlok a falszalag (Lissenen) arkádféle tagozása a sarkokon nincs ismételve, az utóbbiakat későbbieknek vehetnők, hacsak a két rész egykorusága nem világulna ki az épület belsejében folytonos hevederívekből. Ezen hevederíveket ellensúlyozó pilaster és minden zárfa feltűnőleg gyenge alkotásu. A külső fölép négy lépcsővel magasabb a mostani belsőnél, ezt tehát ugyan annyival fel kellene emelni a külső fölé, a mennnyivel a föld jelenleg az oszlopok lábait földi. A párkányzatok mindegyike több téglából van szerkesztve és azon a szokásos fűrész fries van díszül alkalmazva.“

Schulz Vilmos, „Denkmaeler des Mittelalters in Unteritalien“ czímű 1860-ban Drezdában megjelent muokája II. kötete 106-ik lapján pedig ezt mondja „Theodemár, 797-ik évig Poto utódja, sz. Mária tiszteletére templomot épített a Poto által, ki montecassinoi apát volt 771-től 778-ig, sz. Benedeknek emelt egyháza mellett, Poto temploma még ma is fenn áll San Germanoban, és alakjáról öt tornyos madonnának „Madonna delle cinque torri“ nevezetik, az épület nevezetes sajáttságos, byzanti befolyást eláruló elrendezéséről. Ostiai Leo azt következőleg írja le: „E templomnak négyes épülete tizenkét oszlopon emelkedik, úgy, hogy minden oldalon négy oszlop áll. Ezek fölött magasabb torony van, mely a csarnok felső végén kezdődik; négy más torony a csarnok körüli sikátor négy sarkán nyugszik. A templomot ólom téglákkal födték és szépen festett alakokkal és verssel díszítették, a következő négy vers körülfutja a közép tornyot:

Sublatis tenebris, qua per te mundus habere
Lumen promeruit, virgo et sanctissima mater,
Celsa tibi idcirco consurgunt templa per orbem
Et merito totis coleris celeberrima terris.“

A három Apsisról Leo nem tesz említést; de midőn „igen sok ereklét“ emleget, mely a templomban le volt téve, az oltárok nagyobb számára s ezeknek az apsisokban való állására vonhatunk következtetést.

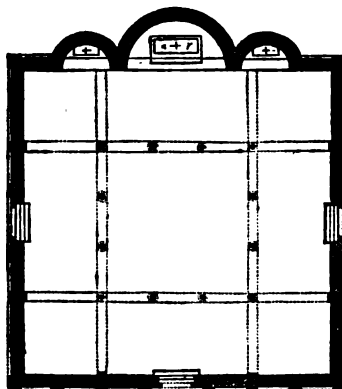
Az egyarányu canelirozott tizenkét oszlop közül kettő granitból készült, a többi cipollino márványból, antik épületről származik, mit akanthus leveleinek hegyes szélei mutatnak. A falakon a XI-ik századból származó képeknek nyomai még láthatók, a sark-tornyok alatti négyes helyiség ügyes fa állománnyal, a tornyok közti tér fekirányos fapadlattel van földve. A padlaton előforduló képeket Giordano Lukács festette, aláírások L. IORDANUS. F. 1677, ezek jól és könnyedséggel vannak elrendezve. A nyugati homlok párkányzata alatt félköríves friest látunk, két szélső félkörre szélesebb és szára egy falszalagból

indul ki, mely a templom alapjáig száll le, a többi belső öt ív alatt nincs falszalag; de a középső gyámja mégis a többiénél mélyebbre száll le. Ez alá, az egyébbiránt kopasz falba, van vágva az egyszerű épszögű ajtó. A sarktorony mindegyikének két külső oldalán egy-egy köríves ablak van, a közép-torony négy oldalán előforduló egy-egy ablak felső része el van ferdítve. Az apsisok párkányzata hasonlít a homlokzatéhoz, csak hogy igen egyszerű alkotásával hegyesen kiszőkő gyámköveken emelkedik.

Ide mellékelve adom a san-germanoi templomnak alaprajzát, Hübsch munkája XIX. táblájának 9. ábr. és homlok emelkedését XX-ik tábla 20. ábrája után.



46. áb.



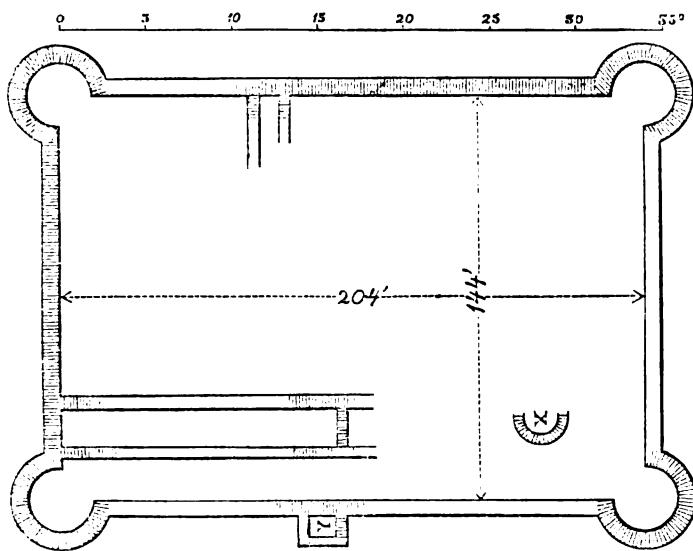
47. áb.

nél pedig, ellenkezőleg, valamennyi félkörív szárát a földig lefutó falszalag képezi, és a főajtó fekirányos zárása fölött félkörívű ablak nyílást látunk.

Ámbár ezen épület byzanti befolyásra utal, és tökéletes négyegével és sarkán álló négy torony-szerű emelkedésével central szerkezetűnek tekinthető; mégis sokkal közelebb áll a magyarországi négy-tornyos székes-egyházhoz; mint a mailandi sz. Lőrincz templom; mert San Germanóban a sark-torony már azért sem lehetett elkülönítve önálló alkotásu, mivel egyik sarka igen gyöngye oszlopon nyugszik. Eszerint tehát a sarktorony már ezen alapja okából is, de továbbá azért is, mert igen csekély emelkedése miatt, alig mondható torony épületnek, szintén más rendszerhez tartozik, mint a magyar székes-egyháznak valóságos négy tornya; az utóbbinak elő-példány át tehát nem találjuk, sem Német- sem Olaszországban, oly elő-példányt t. i. melyről mondhatnók, hogy elve megegyezik a magyar toronyban nyilvánuló elvvel.

S ezen elv az erő elve, a magyar négy-tornyos egyház erősített egyház (Befestigte vagy Befestigungskirche.)

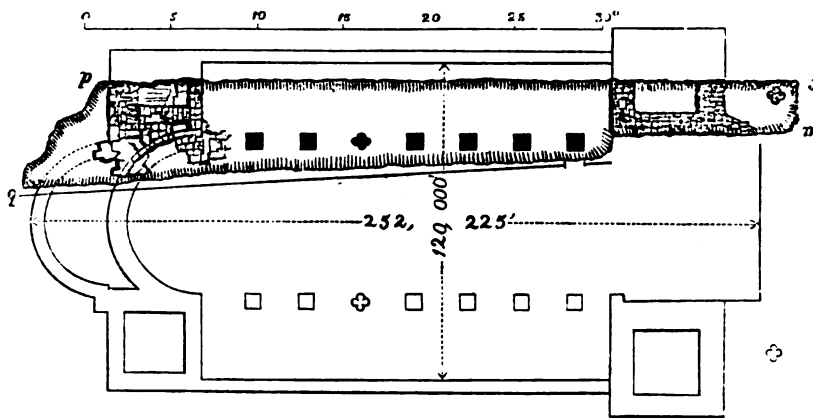
„Fehérvári ásatásaim“ IV-ik fejezetében megmutattam, hogy a fehérvári tervező könnyen megközelíthette a kőkerített tó (kikiritó) melletti régi római, az ugynevezett „katonai“ uton az akkor alkalmazott még majdnem egészen ép két római álló tábor: a szala vári castellumot és a feleki castrumot, ha netalán ezekhez hasonló castellumot nem látott Palotán vagy éppen Fehérvárott, mire nem csak a római, hanem a későbbi szokás is utal, mely szerint maga sz. István a mocsárok közt biztos fekvésű Fehérvárt választotta székhelyül.



48. áb.

Minden esetre feltűnő a rokonság, mely a sarktoronyokra nézve a szalavári castellum és sz. István fehérvári basilikája közt létezik; az előbbit ide melléklek, Kollár „Cestopis“ című munkájában előforduló rajz után. Kollár a castrumot 1841-ben még felmérhette, később köveit utkászításra használták és Rómer már csak nyomát találta.

Kollárt, mint tót hazafit, azon székhely érdekelte, melyet Privina itt készített magának és melyhez a váracs belsejében jelelt falak és az x betűs kápolnaapsis tartozik; bennünket pedig a tornyok viszonya a négyszöghez leginkább érdekel, s e viszony abban áll, hogy a kiszőkő torony a fallal való közlekedést kívülről lehetetleníti, belülről pedig egészen nyílt levén a négyszög felé, abból megengedé a védőknek



49. áb.

de még ezekből is ráismerhettünk az ó-keresztény basilikára, melynek, minden kereszthajót nélkülöző, négyszögből keletfelé kiszökött egy, már csak alapzata legalsóbb kősorában fenmaradt roppant félkörű apsis; ezen apsis mellett találtam a délkeleti torony alapzatát, mely, hogy egykoru volt a nagy apsisal bizonyítja köveinek az előbbiével tökéletes ugyanazonsága; sőt e régibb kőalapzat világosan megvan különböztetve egy, későbbben a torony alap erősítése végett, odatoldott körakástól. E későbbi megtoldás megint egykoru a második még inkább kelet felé fekvő apsis felépítésével, mi által a régibb apsis tere hosszszentélylyé vált, s így némi tekintetben tornyos szentélylyé lett, bár más tekintetben nem tökéletes; mert a kereszthajó még most is hiányzott.

Eredetileg azonban ez másképp volt; eredetileg itt nem volt tornyos szentély; mert az egész szentély csakis az apsis félkörébe volt foglalva, a torony tehát nem csatlakozhatott semmi hosszszentélyhez, hanem kénytelen volt kiszökni az apsisal keletfelé addig, meddig kiszökött az apsis; de az apsis kívülről is iv alakú lévén és a torony négyeg alakkal bírván, természetes, hogy az utóbbinak egyenes belső oldala az íves apsisal keskenyedő zugot képezett, mely későbbben az újabb apsis alkalmazása által eltűnt, hanem eredeti volta mégis csak a másnemű kőben volt felismerhető. Vajjon a torony kiszökött-e a négyszög hossz-zárfalán? — biztosan nem mondhatom; mert itt egy a többi háziorából kiszököő ház nem engedte az ásatás folytatását, de ha, mint hinni kell, a torony négyeg alakú volt, egyik teljesen felterített oldalának mérve megmutatta hogy ily kiszökés nem létezett. Ebben tehát elűtne sz. István basilikájának tornya a castrumétól, mely valóban kiszököő volt; azonban sem ezen körülmény, sem az hogy egyik épület sarktornya henger-, a másik négyeg alakú, nem dönti meg az analógiát; mert más római castrumban négyeg tornyot is találunk, és a székes-egyház tornyának emelkedése pótolhatta azt, mi a castruménak kiszökésében előnyére vált, másrészt pedig mindkét épület tornyainak közös jellege a kívülről megközelítés lehetlensége és nyílt megközelíthetése belülről; mert hogy ilyen volt a basilikában, arról tanuskodott a több fokból álló igen széles lépcső, mely a templomból a toronyba vezetett, s mely nagy részben fenmaradt. A basilika tornya tehát, a basilikával, ép úgy mint a castrum a castrummal nyílt szabad közlekedésben állott, mindkettő szaporította a szomszéd térség valóságos szakadatlan kiterjedését, s ezt későbbi tornyainkról is elmondhatni; melyek szinte, Kugler és Lübke megjegyzése szerint is, épen ezen nyíltsága által alsó részökben különböznek Europa nyugati tartományainak tornyaitól. Ezen szokásnak vagy provincialismusnak gyökerét vagy keletkezését tehát sz. István basilikája első példányában kell keresnünk.

Tűzetesebb felvilágosítást azonban csak az ásatások folytatása adhatna, ha t. i. felteríthetnők a délkeleti torony északkeleti párjának alapzatát és még a délnyugatiét is, az északnyugati a püspöki lak alatt van eltemetve.

Azonban azon analogia, melyet jelenleg is biztos vonásokkal kijelölhetni, bizonyítja, hogy sz. István basilikája, kettős gyökérrel bírt, az egyik, volt az ó-keresztény basilikáé: a két oszlopsorral ellátott igen széles hosszhajó, roppant nagyságu keletfelé kiszököő félkör-apsis; a második volt a régi római castrumnak négy sarktornya; mely a magába foglalt négyszöghöz való közlekedést kívülről megakadályozta; az első gyököt Olaszországban kell keresnünk, a másodikat az építész maga előtt találta Magyarországon is; az első alak

könnyű beléphetését. Megemlíteném még, hogy a régi római castrum csak alacsony fallal bírt s hogy az azon tulemelkedő tornyos építmény sem volt magas.

Hasonlítsuk most a szalavári castrumnak elvét az ide mellékelt fehervári templom rajzával, a mennyire t. i. ezen elv alkalmazását sz. István basilikájában az 1862-ben két hónapi ásatások eredménye megismertette velünk. Igaz, hogy előttünk többé nem sz. István basilikája, hanem annak többszöri átépítéséből fennmaradt romjai voltak,

az isteni tiszteletnek szentelt templomhoz tartozott, a második, az erősítési rendszerbe való, megóvta a szertartást a külső támadás ellen; és e két rendszer együtt véve volt az, mely a sz. István után következő két század alatt meghatározta a magyar székes-egyház elrendezését, úgy, hogy e sajátsága után magyar építészeti iskolára kell ráismernünk. Nem mondom, hogy ezen iskola haladás lett volna a külföldi fölött. nem mondom, hogy a védrendszert a cultus kellékeivel másutt ugyanazon épületben nem tudták volna jobban összekötni, hanem mondhatom, hogy a czélt nálunk sajátos módon érték el, s hogy ezen bizonyos czél utáni törekvésnek eredményéhez még később is ragaszkodtak. midőn a megváltozott mivelődési körülmények már többé nem követeltek ily óvatosságot.

Sz. István basilikáját kivéve, emlékszerű építészetünk csak a XII-ik század harmadik negyedében III. Bélának azon templomával kezdődik, melyet e király ugyanezeu, nem tudjuk minő bal eset által, megromlott basilika helyére épített; ezen második fehérvári templom volna tehát az, melylyel az új aera kezdődik, és melyben a négy-tornyos rendszer újra van alkalmazva. Láttuk miként módosították Béla korában a keleti torony-párt, és láttuk, hogy a keletfelé meghosszabbított templomot, nyugatfelé megrövidítve e megkurtítás végére helyezték az új torony-párt, mely köve minősége által is különbözik sz. István kőalapzatától; s itt már is világos a külföldi befolyás; mert a keleti torony félíg-meddig szentély torony, a nyugati pedig iker-torony.



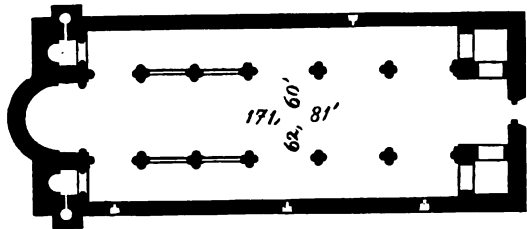
50. áb.

Az 1358-ban készített bécsi képes chronika; harmadik Béla fehérvári templomának távlati rajzát adja; a templom égő állapotban vagy, s itt alkalmasint a festész az 1327-ben történt leégést akarta ábrázolni; ezen leégése után alkalmasint először nyert boltozatot. A rajz a korában szokásos modorban készült, s ezért eredetie hű másolatának nem tekinthető, meg van azonban a négy, csak három emeletű, tehát alacsony sarktorony, bár nem egészen egyezőleg eredetiével, nagyon kiszökő állapotban, megvan a középhajónál alacsonyabb északi mellék hajó, s megvan, mint az eredetiben a keleti tornyokon kiszökő félkörű nagy apsis. A rajz hosszára nézve ki kell emelnem, hogy ez az eredeti megkurtítását mutatja, s csak három ablakot, holott nyolcznak kellene lennie: a főhomlokzaton nevezetes a nagy kerek ablak, mely alkalmasint egy itt létező

nagy rózsának felelt meg; ezen ablak alatt van törve az egyetlen, fent fél körrel zárt, kapuzat. Nevezetes az oldalhajó mellett álló két ivtám, melynek helye tulajdonképen a mellék hajó fölött volna, a magasabb középhajót támasztó ivvel. Ott az ivtámnak tehát volna jelentősége, míg, hol jelenleg áll, nincsen; mert ha a támat itt jobban kiszöktetik az ivre nincs szükség; másrészt fölötte valószínű, hogy legalább a középhajó, annak 1327-ben történt leégése előtt, boltozat nélküli vala. Egyébiránt Magyarországon a mellék hajó melletti ivtám ide s tova elfordul p. o. Nagy-Szőllősen, hanem csak is egyes számmal, s közel a nyugati homlokzathoz, hol mintegy átjárást képezett.

Most idő szerint következne a pécsi négy tornyos székes-egyház, de tekintsük előbb más két ronkonát, s legelőbb sz. Adalbert templomát Esztergamban.

0 5 10 15 20 25 30



51. áb.

E székes-egyházat Rudnay, Magyarország akkori primása, századunk második évtizedében lerontatta, pedig egész alapzataig puskaporral, hogy a mostani kaszárnya-féle építményeket helyébe tétethesse. Nem birtunk ugyan abban már akkor sem az eredeti, 1188 és 1198. közt épülni kezdett román templomra ráismerni; mert ez a csúcsíves és renaissance korszakban különféle átalakításon ment keresztül s több újabb kápolna építettett hozzá; de egészben mégis a román styl jellegét viselte magán, mint

azt Mathes „Veteris arcis Strigoniensis monumentorum — descriptio“ című 1827-ben megjelent munkájának igen feltületesen és futólagosan rajzolt képei tanúsítják. A negyedik tábla 3-ik ábrája után az épület eredeti román alaptervét úgy lehet kiegészíteni, mint ezt 51-ik fametszetünk mutatja. E szerint az egyház szintugy, mint a fehérvári, négy tornyos volt és, mint Fehérvárott a keleti bizonyosan nem, úgy Esztergamban sem szökött ki egyetlen torony sem a nagy négyszögön, de itt is a torony elrendezése inkább közelít a külföldön akkoriban szokásos elrendezéshez, mivel, bár az áthajó hiányzik, mégis van némi hosszantélya,

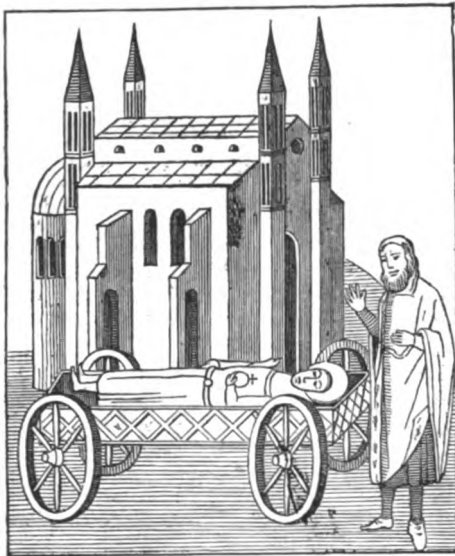
melyet a keleti tornyok hozzá csatolásának módja után tornyos szentélynek mondhatni, míg a nyugati torony-párt, mivel a két mellékhajónak tökéletesen megfelel, iker toronynak nevezhetjük. A két keleti torony alatt apsidiol volt, melyben, ha talán eredetileg nem is, de későbbben oltár állítottatott fel. A főapsis kis hossz-szentélye nem volt elég a nagy számú papság befogadására; azért a szentélyt folytatták, mint ez másutt, kivált Franciaországban is történt. a középhajóba, azzal az utóbbinak hét osztálya közül a kelet felé fekvő három osztályát foglaltatván el. Számításom szerint a templom egysége 33,5 régi római láb, vagyis 31,3 bécsi mérv lehetett; szélességét két egységre = 62,6', hosszát, mint a pécsiben, $5\frac{1}{2}$ egységre = 172,15'-ra vehetjük.

E templomot négy sarktornyával távlatilag ábrázolja Esztergam városának ama pecsétje is, melyet Pray egy 1330-ban kelt okmány pecsétje után közölt 1805-ben megjelent „Syntagma historicum de sigillis“ cz. munk. X. tábl. 8-ik ábrájában.

A pécsi székes-egyháznak harmadik négy tornyos rokona a nagy-váradi székes-egyház volt, alkalmasint nem az, melyet sz. Lajos épített, hanem egy másik, mely később amaz eredetinek helyén épült; későbbinek hiszem pedig azért; mert az eddigi tapasztalás szerint Magyarországon, sz. István basilikáját kivéve, az emlékszerű építészet csak III. Béla (173—1196) korában kezdődik.

A nagyváradi négy tornyos székes-egyháznak alaprajzát nem ismerjük, de hogy ezen templomnak is négy tornya volt valamint a történeti adatból, úgy az ezen egyházat előadó régi képekből is kitűnik.

Zsigmond király egyik 1406-ban kiadott okmánya, melyet Pray „Sz. László életének“ 32-ik sk. lapján idéz, mondja: hogy a váradi templomnak egyik sekrestyéje, melyben ereklyék, kincsek és okmányok őriztettek, ezekkel együtt leégett, sacristia, seu conservatorium ecclesiae Varadiensis, in qua venerabiles reliquiae etc. reconditae fuerunt, cum praedictis universis thesauris combusta et in cineres reducta fuere. Itt ugyan sem a négy, sem az apsis-torony nem jeleltetik ki világosan, de ez történik az utóbbi tekintetben Zrednai János, az 1443-ik évhez irt jegyzetéből, hol az egyháznak két tornyáról van szó: A torony alatt boltozott sekrestye volt, s az egyiknek boltozata 1343-ban dőlt le. Erat sub ipsa turri volta quaedam, seu sacristia voltata. Kár, hogy a tornyoknak, az apsishoz való közelebbi viszonyát e két okmányból részletesebben nem tudhatjuk meg.



52t. áb.

De megtudjuk azt a fentebb idézett bécsi képes chronika egyik rajzából, melyen a nagy-váradi templom van lefestve, erre pedig ráismerünk azon körülményből, miszerint a templom előtt szekéren, nimbusa után szentnek mutatkozó tetem fekszik. A legenda elbeszélvén, hogy a szekérbe fogott ökrök, sz. Lászlót kocsis nélkül, csupa ösztönből, vitték el Nagy-Váradig, hol a székes-egyház előtt megállapodtak, világos, hogy itt ezen jelenet van előadva, hogy tehát a templom sz. László sírtemploma.

Ezen képecskén pedig szintén négy-tornyos templomot láunk, mely ugyancsak, mint az 50-ik fametszetünk, kiszökő toronnyal bir; de midőn amott a rajzolt kiszökésnek ellent mond az ásatások alatt kitűnt valóság, itt sem vagyunk biztosak a kiszökés iránt. sőt látjuk, hogy e kép is csaknem ugyanazon minta után készült, melyről az előbbi vették, hogy a toronynak itt is három emelete legyen, az apsis félkörű, s hogy a mellékhajó igen kétes két ívtáma itt is előfordul.

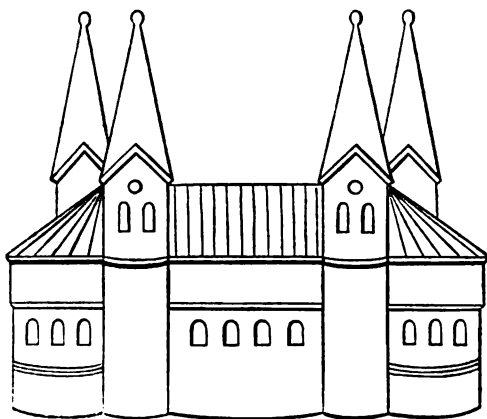
Idézhetem a nagy-váradi templomnak még egy más képét is.

Rómer barátom és Telepy 1863-ban, nem messze a stajeroszági Radkersburg nevű várostól Vasvármegyében négy kis falusi templomot fődöztek fel, mely hajdan egészen befestett falakkal díszlett*). Legnevezetesebb e négy templom közt a turnicsai; mert itt nemcsak a szokott, a bibliai történetből vett képekkel, hanem sz. László egész életét tárgyazó legenda lefestésével találkozunk. E képeket festette rad-

*) A vasvári négy templom képeiről tüzeteselben szóltam az „Oesterreichische Revue“ 1867-ki évfolyama april havi füzetében, e csím alatt „Die mittelalterliche Baukunst in Ungarn“ VIII. cikk. „Oedenburg und das Eisenburger Comitatus“



53. áb.



54. áb.

kersburgi Aquila, a XIV-ik század vége felé. A többi közt előfordul az 53. sz. fametszetünkön előadott templom is, és pedig ily felirással „Itt boldog László építi a templomot, melyben teste nyugszik. Hic beatus Ladislaus edificavit ecclesiam in qua ibidem requiescit.“ Itt tehát kétségtelen, hogy Aquila a nagy-váradi székes-egyházat akarta lefesteni, s íme itt két kész tornyot látunk, a harmadik épülőfélben van s ez peremptorie követeli párját, úgy hogy itt is négy tornyos egyház van előttünk. Nevezetes, hogy Aquila, vagy félszázaddal későbbben munkálkodván, mint a bécsi chronika írója, nincs többé, mint az, tökéletesen elfogulva, az akkoriban szokásos modorban, mely szerint a csúcsíves styl teljes kifejlődésének korában is az épületeket még mindig román stylben rajzolták; igaz ugyan, hogy még itt is félkörben zárt ablakot, kaput és apsist látunk, hanem a két kész torony már is csúcsíves sisakkal és azon felfutó levél csomaggal vagyon ellátva, melyet a fő csúcs háromszögének szélén is látunk.

Végre idézendő még 54. sz. fametszetünk eredetie is. Ezt Martianznak, a fenn érintett négy vasvármegyei falucska egyikének templomában láthatni; ezt szintén Aquila festette. A szentély keleti ablaka alatti téren több szent látható, egyikök az itt szintén közlött templom mintáját tartja kezében; a minta négy-tornyos, s mivel két apsis van, a két torony-pár egyaránt két tornyos szentélyt képez. Az épület stylje román; itt tehát Aquila visszatért a régibb modorhoz; miért hinnünk kell, hogy nagy-váradi egyházában némileg az eredeti mását törekedett adni.

Miután futólagosan átmentünk Magyarországon eddig ismert nagyobb négy tornyos egyházai során, térjünk vissza a pécsi székes-egyház négy tornyához. A fehérvári és esztergami templom négy tornya nem szökött ki a mellékhajó hosszár-falán, az esztergomi bizonyosan nem, a fehérvári pedig igen hihetőleg nem (legalább a keleti nem), a nagy-váradi templom tornyainak kiszökése szintén igen kétes. Ezek ellenében a pécsi négy torony egészen kívül áll az egyháznak négyszögén és csak belső falát bírja közösen a mellékhajóval; ha tehát amott az erődítési cél kevésbé volt kijelentve, ha a torony csak nagyobb magasságával nyert erődítési jelentést, itt ezen jelentés önállóságában is kiválólag kitűnik. Ennek okát pedig abban kell keresni, hogy a pécsi torony nem csak a templomot, hanem egyszersmind a várost is védte; ugyanis a székes-egyház északi hoszoldala a város sáncz árka töszomszédjában állván, az egész templomot valódi váracsna tekinthetjük, sőt a templom maga egy kisebb, hajdan árokkal, körfallal és még több toronynyal ellátott, az alsó városnak mintegy akropolisát képező várban volt elhelyezve, és midőn azt védte, viszont ennek oltalmát tapasztalta. Ugyanezen eset fordult elő a fehérvári és esztergami templomnál is, amaz is igen közel állott ama kevés pontok egyikéhez, melyeken a mocsárok közt fekvő várost egyedül lehetett megközelíteni, e pont és kapuja fölé fordította keleti részét, emez pedig, t. i. az esztergami, eredete óta valódi akropolisban volt elhelyezve, melyet már a rómaiak is célirányosnak tartottak erősíteni. Nem ellenkezik a valószínűséggel, sőt inkább megegyezik azzal, hogy már a rómaiak korában is a régi Sopianae várnája vagy castruma a mai székes-egyház körül terjedt el, legalább itt sok római régiséget találtak, ezek közt pedig első helyen áll a későbbben tárgyalandó, s az egyházhhoz érő ó-keresztény catacomba, mely tagadhatlanul még a római kornak szüleménye.

Kétségkívül, hogy a pécsi székes-egyház környéke, hegy oldalon fekvén, mai időbeu erősítési vagy védelmi pontnak semmi esetre sem választatnék ugyan; ellenben a római és középkori ostrom-rendszerben használt megközelítésre való nagyobb építményeket, ostromló tornyokat vagy épen a hegy lejtőségénél fogva nehezebben lehetett, mint a síkon, ezen mély árokkal körülvett erősítéshez közel hozni.

Mi a pécsi tornyoknál igen feltűnő az, hogy falainak vastagsága igen különböző, leggyöngébb a belső fal, melyet közösen bírnak a mellékhajókkal, és mely itt sem vastagabb, mint az oldalhajó más pontján, ennél többnyire erősebb a nyugati és keleti fal, legerősebb pedig a templommal semminemű érintkezésben nem levő északi és déli fal, és itt ismét igen feltűnő, hogy a két déli torony déli fala erősebbnek látszik a két északi torony északi falánál, mintha a legnagyobb erősséget nem külső, hanem belső, a városból jövő, ellenség irányában kellett volna alkalmazni.

Többé nem tudhatjuk: vajjon a torony, erősítései céljának megfelelően, már eredetileg is el volt-e látva felső részén rovatkával (Zinnen), de ilyeneket látunk Koller rajzán is a későbbben feltett tető alatt s ilyeneket alkalmazott a templom legújabb restauratora is. Hogy pedig a torony magas emeletét keresztültörő ablak alkalmas volt az ijátszok mozgalmaira: azt első réztáblánk világosan mutatja, valamint azt is, hogy a két alsó emelet ablaka igen szűk, a római és középkori tornyok védrendszerének értelmében.

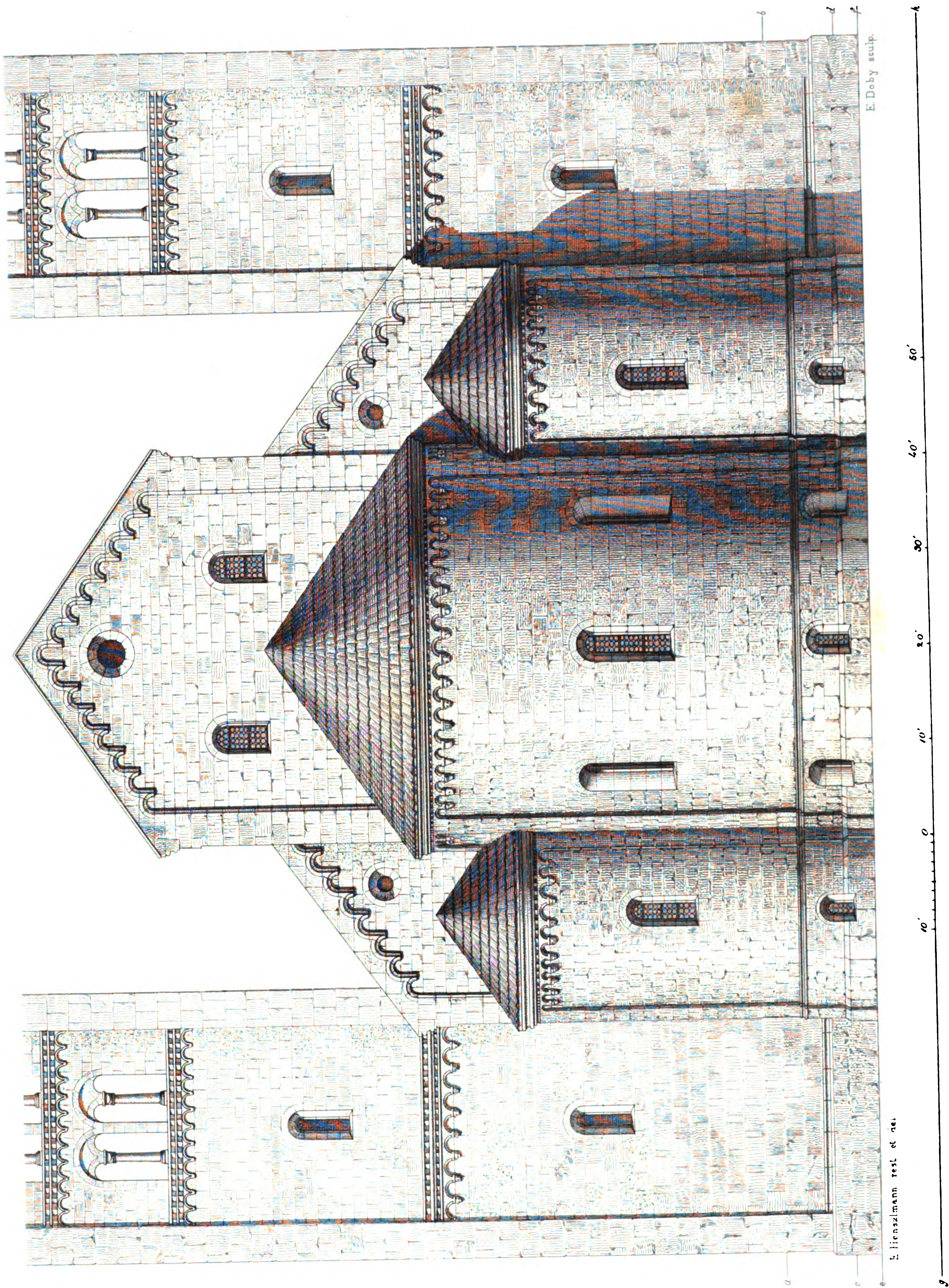
Összefoglalván az eddig tárgyaltak eredményét, ez lehető rövidséggel előadva a következő:

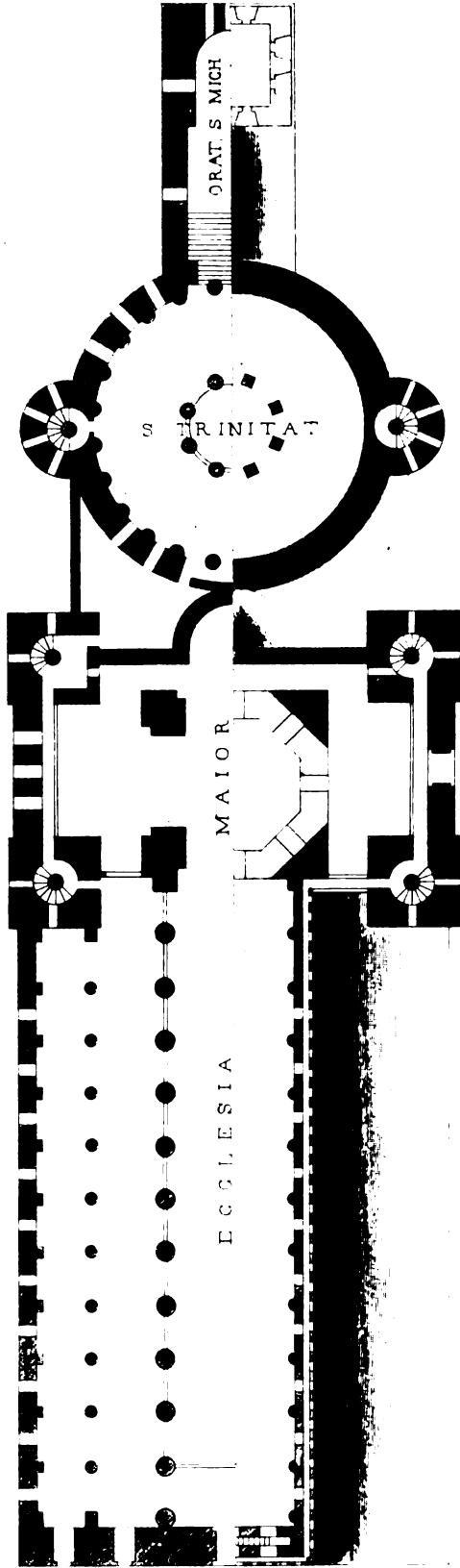
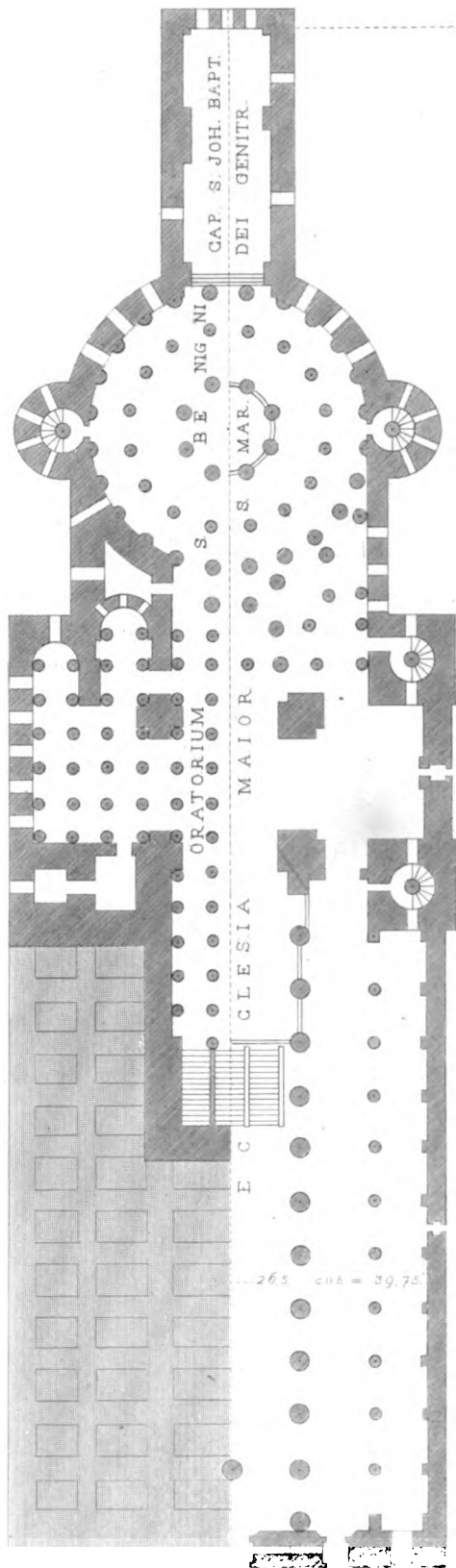
Ugy hiszem felderítettem e pécsi székes-egyháznak eddig egészen ismeretlen s a XII-dik század végére eső keletkezési korát, fölismertem építkezőjét Calanusban, az egyetlen pécsi érsekben, s építőjét, hihetőleg egy, a dijoni sz. Benigne című kolostorból származó benczés barátban.

Midőn a gyakorlati hagyomány folytonosságát, kivált a rokon arányozásban kerestem, s itt minden láncszemet vizsgálván, haladtam Mailandnak sz. Lőrincz templomától a dijoni sz. Benigne címűhez innen a velencei sz. Márkféléhez, továbbá a gurki székes-egyházhoz: a gurkiban reá ismertem a pécsinek egyik fő előpéldányára, s itt kimutattam, hogy a diszítés tekintetben egészben véve alacsonyabb fokon áll ugyan a pécsi székes-egyház felső része előpéldányánál, hanem hogy azt még e részben is fölülmulja a templomával, s hogy szerkezeti és elrendezési tekintetben Pécsen mindenestre világos előhaladás mutatkozik.

Végre midőn a pécsi székes-egyház négy tornyának feltűnő elrendezését vizsgáltam, sezt összehasonlítottam a többi nagyobb magyar templomok ismert négytornyos rendszerével: kiderült, hogy a pécsi második előpéldánya (a gurki az első), sz. István bazilikája volt, s hogy a négytornyos rendszert, erősítési célból vették át Magyarországon, az akkor nálunk még épen álló valamely régi római castrumtól, legelőször átvéve is sz. István bazilikájába, s hogy ezen rendszer innen, a XII-dik század vége felé, több nagyobb magyar egyházban valóságos magyar építészeti iskolát képezett; mely tornyainak sajátos elrendezésével minden más ország négytornyos templomrendszerétől elüt.

Vége az első résznek.

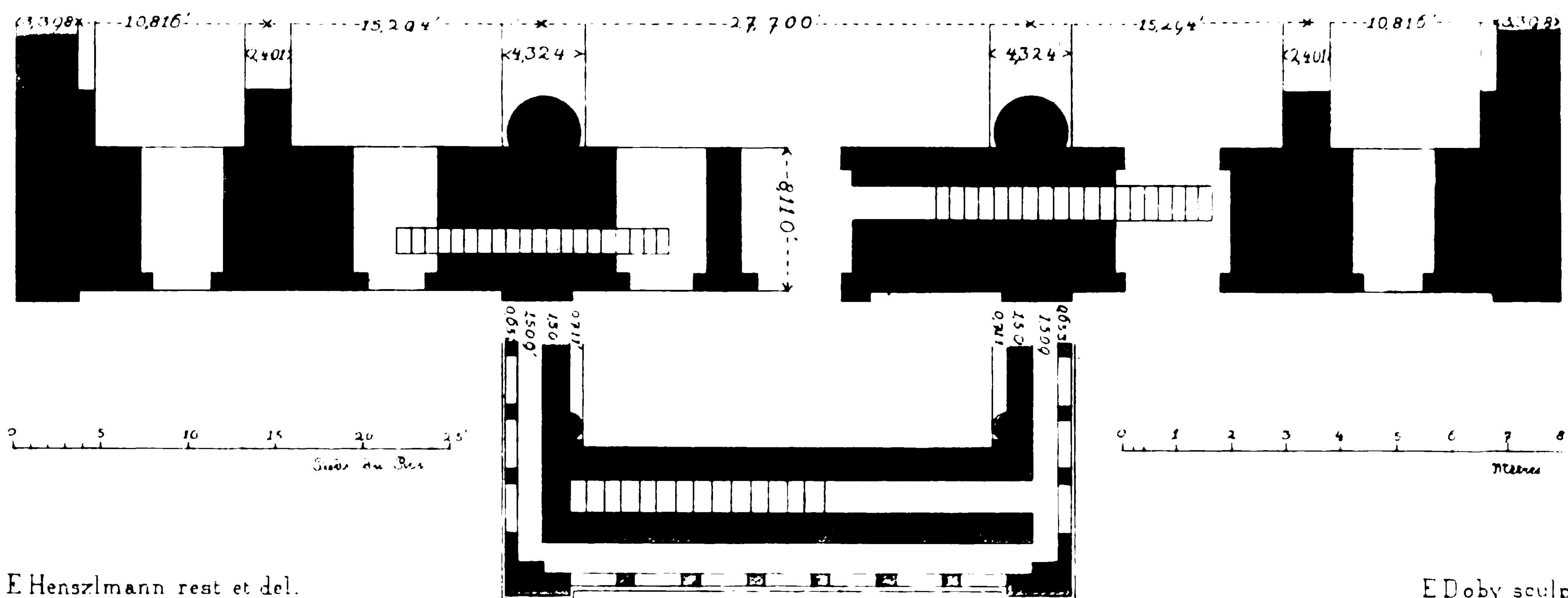




Échelle 1:1000
Mètres
Jours du Mois

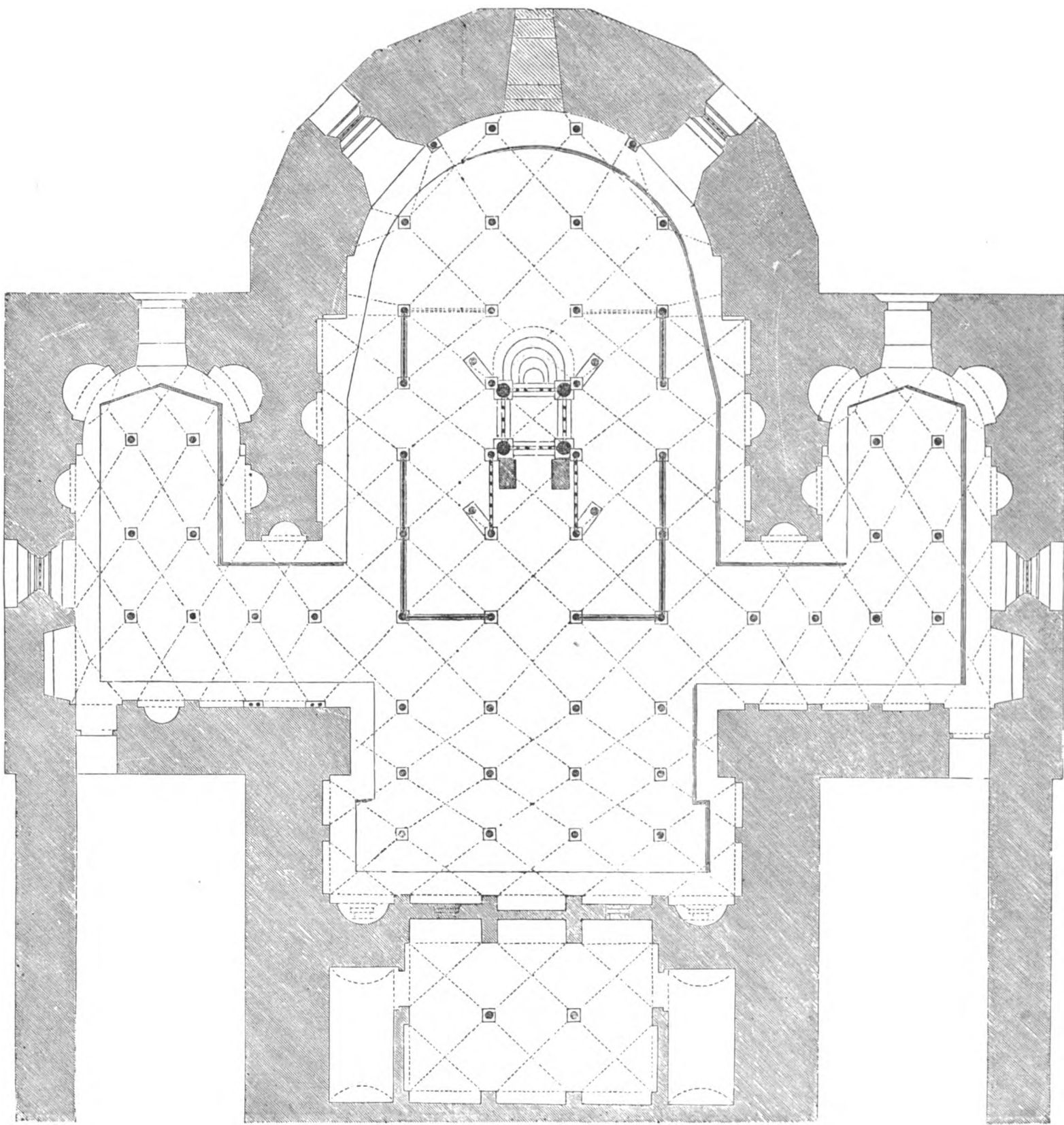
H. Henzlinmann, rest. et del.

F. J. J. J.



E Henszlmann rest et del.

E Doby sculp



R

